

Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Археаграфічная камісія Камітэта
па архівах і справаходству пры
Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь

Вацлаў ЛАСТОЎСКІ

**КАРОТКАЯ
ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ
СТАРАСЬВЕЧЧЫНЫ**

*Укладанне
Язэпа Янушкевіча*

Мінск
Выдавец В. Хурсік
2003

Рэцэнзенты:
кандыдат гістарычных навук Генадзь Сагановіч
кандыдат філалагічных навук Мікола Хаустовіч

Ластоўскі В.
Кароткая энцыклапедыя старасьвеччыны: Уклад. Я.
Янушкевіча.—Мн.:Выд. Хурсік, 2003.—228 с.
ISBN 985-6718-09-0

Навуковае выданне
Вацлаў Юр'еў Ластоўскі
Кароткая энцыклапедыя старасьвеччыны
Укладанне
Язэпа Янушкевіча

У рэдактуры ўкладальніка

Падпісана ў друк 21.09.2003. Фармат 84x108 1/32.
Папера газетная. Гарнітура Journal. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. . Наклад 300 асобнікаў.

Выдавец індывідуальны прадпрымальнік В. У. Хурсік
220117 Мінск, прасп. газ. «Известия», д.57, кв. 31
тэл. 2703382

Ліцэнзія ЛВ 573 выдадзена 18.11.2002

Надрукавана з арыгінал-макета выдаўца ў друкарні УП
«Ходр» ГА БелТІЗ

220004 Мінск вул. Вызвалення, 9
Ліцэнзія ЛП 91 ад 12.12.2002

Vaclau LASTOUSKI

**KAROTKAJA
ENCYKLAPEDYJA
STARAŠVIEČČYNY**

**Układalnik
Jazep Januškievič**

Vaclaŭ Lastoŭski

**CONCISE (BELARUSIAN)
ENCYCLOPEDIA
OLD TIMES**

In memoriam Rimanto Jaso

Светлай памяці
летувіскага медыявіста
Рымантаса Ясаса

Наш Глогер

Вацлаў Ластоўскі — энцыклапедыст

Памятаю, калі меў гадоў 20, у нашай новай хаце, на свежа-смалістых, самаручна выштукаваных кніжных паліцах з'явілася некалькі тамоў адмысловай «Старапольскай энцыклапедыі»¹ Зыгмунта Глогера (1845—1910). Разам з факсімільна ўзноўленым багаццем ілюстрацый, дзеля якіх, не ў апошнюю чаргу, і набываліся старэйшым братам-мастакам фаліянты для хатняй бібліятэкі ў Ракаве (пры зычлівым, як цяпер кажуць, «спонсарстве» нашага таты), мяне зачараваў змест артыкулаў. Не верылася, што іх напісаў адзін чалавек. Ці не ўпершыню пашкадаваў: чаму я не студэнт гістафака?! Такой энцыклапедыі варта і Беларусь!

Тады й не падазраваў, што напачатку 1990-х у віленскіх архіўных сховах напаткаю манускрыпт, складзены «нашым Глогерам» — Вацлавам Ластоўскім (1883—1938). А натрапіўшы, ужо ўсведамляў: адшуканая важкая папка сляпога машынапіснага тэксту — нязначная часціна неабсяжнай навуковай і творчай спадчыны чалавека, чыё імя ў пару маёй (ды ці толькі маёй) маладосці мэтанакіравана замоўчвалася імперскім прамаскоўскім рэжымам. І ці толькі Ластоўскага хавалі ад нашчадкаў? Дзесяткі, сотні родных імён святых для нас, чужых і варожых для набрыдзі метадычна шальмаваліся і аплёўваліся. Гэтак пужала акупантаў

¹ Zygmunt Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Ze wstępem Juliana Krzyżanowskiego. Warszawa, Wiedza Powszechna. 1978. T. 1—4.

вага створанага нашымі руплівымі папярэднікамі, што тутэйшыя ідэёлагі-прыхвасні запраторылі небяспечныя кнігі дый рукапісы ў наўмысна прыдуманых «спецхранах». Кніжных турмах. Сумнавядомая рэчаіснасць майго пакалення. І ўжо, дзякуй Богу, невядомая маладзейшым. З дапамогай псеўданавуковых кантор, спратаў-кэгэбшак рабілася несумнеўнаю адна з аксіём таталітарызму: хто распараджаецца мінулым — кантралюе будучыню.

Так «старэйшы брат» працягваў заставацца забойцам. Забойцам памяці. Так у краіне, што жыла пяцігодкамі, рыхтаваўся спланаваны нябыт. Трапіўшы пад наркоз якога, цяжка, быццам з комы, аднавіцца паўнавартасным народам.

Ствараючы біяграфічны нарыс пра першага айчыннага прафесійнага гісторыка XX стагоддзя ², адказнага сакратара легендарнай «Нашай Нівы», аднаго з першых акадэмікаў БАН, належала пазнаёміцца з унікальнай старасвецкай «міні-энцыклапедыяй», якая за прозвішчам В. Ластоўскага захавалася ў Адзеле рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі АН Летувы (Ф. 21—249; адзін з гэтак званых «беларускіх фондаў» у Вільні). Датаваць машынапіс можна пачаткам 1920-х гг. Напружаны перыяд у жыцці Влуста, калі няўрымслівы нашаніўскі сакратар быў абраны на пасаду прэм'ер-міністра Беларускай Народнай Рэспублікі (14.12.1919—20.04.1923). Менавіта ў гэты час ён працаваў (імкнуўся аформіць-спарадчыць раней напісанае, каб выдрукаваць?) над немажлівым для тагачасных айчынных гісторыкаў капітальным даследаваннем. Услед за каталогавым вопісам я назваў яго «Нарысамі беларускай гісторыі». Праўда, адразу зазначыўшы: «Нарысы» — назоў умоўны; гэта своеасаблівая сціслая энцыклапедыя, дзе на 209 аркушах сабраныя і, трэба думаць, у алфавітным парадку былі б пададзеныя розныя тэрміны і паняцці з мінулага нашай бацькаўшчыны: Баяры (путныя і панцырныя); Бібліятэкі; Вавода; Возны; Канюшы; Ключнік; Падкаморы; Падскарбі;

² «Кароткая гісторыя Беларусі» Влуста, выдадзеная па-беларуску ў Вільні ў 1910 г., цалкам дае права такой ацэнкі. Хоць сам гісторык-самавук не меў нават звычайнай сярэдняй гімназічнай адукацыі.

Позвы; Полацкая зямля; Стараста; Харужы; Цівун...»³

Сярод іх багата рэдкіх азначэнняў. Што яны «малавадомыя» пераканаўся, калі ў аднаго прафесійнага гісторыка спытаў: як ён разумее тэрмін «КАДУК»? Аўтар гістарычных апавяданняў і белетрызаваных даследаванняў пра дзесяць стагоддзяў нашай мінуўшчыны няпэўна адказаў: «*Здаецца, фальклорна-этнаграфічны дух-псотнік. Кадук яго ведае!*»

Я не стаў удакладняць, што, паводле Ластоўскага: «*Кадук — маетнасьць без уласьніка і насьледнікаў называлася спусцізнай, а пасьля пераходу на караля кадукам*». Проста яшчэ раз упэўніўся ў патрэбе такога даведніка для Беларусі. Аднолькавым пачуццём поўніўся 20-гадовы Вацлаў Ластоўскі. Менавіта ў гэтым узросце будучага гісторыка ўразіў заключны фаліант чатырохтамавай «Старапольскай энцыклапедыі», выпушчаны ў Варшаве ў 1903 годзе пры падтрымцы камітэта «Касы Мяноўскага»⁵. Пávaжнае выданне пярэціла беларуска-літвінскімі рэаліямі. Як слушна адзначаюць беларускія энцыклапедысты пра З. Глогера, «у створанай ім «Старапольскай энцыклапедыі» ... падаў тлумачэнне старажытных з'яў «сябры», «сяброўства», «старазапусная нядзеля», што бытавалі на Беларусі, апісанне архітэктурных пабудов Слонімскага пав. і інш., звесткі пра «Смаргонскую мядзведжую акадэмію», беларускія стравы (талакно, каравай, верашчака), гербы, бібліятэкі, друкарні, вайсковую атрыбутыку, хатнія прылады працы, старажытныя ўпрыгожанні»⁶.

³ Янушкевіч Я. Неадменны сакратар адраджэння: Вацлаў Ластоўскі. Мн., 1995. С.34.

⁴ Да слова, адсутны на старонках першай айчынай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» як і шэраг іншых рарытэтных гісторыка-прававых тэрмінаў з віленскага аўтэнтыха.

⁵ Першы том «*Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej*» (Варшава, 1900) выйшоў на сродкі самога этнографа — гаспадара маёнтка Яжова над хуткапыльнай Нарвай на Падляшшы.

⁶ Каханоўскі Г. Глогер Зыгмунт // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 тт. Мн., 1996. Т. 3. С. 47.

Малады Ластоўскі вычытвае ў пасляслоўі наступнае: «Амаль 40 гадоў я гэтак ашчадна рахаваў кожную хвіліну, што яшчэ аніводнай гадзіны свайго жыцця не прамантачыў забавай у карты, аніводнага дня не правёў ў ваяжах далей за межамі Славяншчыны, аніводнага разу не быў на абмінанках [выперадках]⁷, гучных баях, на маскарадах, маёўках дзеля забавы; на сон мне хапала 5 гадзін».

Хіба такое не можа паўплываць на светапогляд юнака з Глыбоччыны, які меў усяго 4 класы адукацыі? Але, калі ў 58-гадовага працаўніка з Яжова на Беласточчыне вырвалася з-пад пяра згаданае вышэй прызнанне, Ластоўскі ў такім самым веку быў арыштаваны і па сфальсіфікаванай у пракуранных кабінетах НКВД справе «Саюза вызвалення Беларусі» (1930) адбываў высылку за тысячы кіламетраў ад межаў славяншчыны. Ад родных крывіцкіх магіл.

Тым не менш, сярод нацыянальнай эліты, якая толькі-толькі адраджалася ў краі на пачатку ХХ стагоддзя, удыхнуўшы свежаку ліберальных царскіх законаў свабоды веравызнання і публічнага карыстання нацыянальнымі мовамі, гэта значыць, яшчэ ў «нашаніўскую эпоху», у адносна маладыя гады Ластоўскі ўжо лічыўся легендай дзякуючы ведам пра забытыя лабірынты айчыннай гісторыі. Наколькі ён жыў мінуўшчынай, мысліў яе катэгорыямі і валодаў найбагацейшай факталогіяй, сведчыць прызнанне аднаго з сучаснікаў (верагодна, Кляўдыюша Дуж-Душэўскага): *«Траніў я ў рэдакцыю «Наша Ніва». Сталі мы гаварыць аб беларускай справе. Я выказаў фразу: «...але, на жаль, мы, беларусы, маем бедную гісторыю». Раптам скуль узяўся чалавек лысы, абросшы, няголены, з круглым чалом і, ідучы яшчэ, паднятым голасам стаў гаварыць: «Як, мы не маем гісторыі? Скажыце, калі ласка, хто мае багацейшую*

⁷ Захапляючыся зайздросным майстэрствам Власта ў галіне словатворчасці (хоць часам яго падводзіла пачуццё меры), запэўніваючытачоў: гэта не новатворы. Тым больш, каб у арыгінале стаяла пэўнае *na wuściągach konnych* — тады б можна было схіліцца да расейскага «на скачках». Аднак тут цалкам пасуе нашае спаконвечнае «абмінанкі», «выперадкі» (інф. Алеся Каўруса).

гісторыю, чым мы, беларусы?» і г.д. Зразу ён мне насыпаў так шмат, што перавярнуў усю маю гістарычную веда дагары нагамі, і я павінен быў прызнацца, што гісторыі я не ведаю. Гэта быў В. Ластоўскі»⁸.

Прыведзеная архіўная вытрымка даўно павінна стаць хрэстаматыйным фактам біяграфіі Влуста, упрыгожыць кожны школьны падручнік па гісторыі.

Пакуль невядома аніводнага сведчання В.Ластоўскага як нарадзілася і рэалізоўвалася ягоная задума, плён якой чытач трымае ў руках. У Зыгмунта Глогера такіх сведчанняў няма. «Хто не выдаваў у нас аніводнай энцыклапедыі, той нават не можа мець паняцця пра незлічоныя выдавецкія клопаты. [...] Кнігавыдаўцы палюхаюцца вялікіх праектаў. У кожным разе, каб дакладна падлічыць кошт накладу, хочучь наперад мець скончаны і адцэнзураваны рукапіс, а не стосы скрынак з тысячамі нататак і выпісак, з якіх пасля належыць рэдагаваць тэкст і прад'яўляць цензуры. [...] Звыклы ўсё жыццё змагацца з перашкодамі, я здолеў іх пераадолець. Хоць у такіх варунках рэчы дасканалыя не ствараюцца. Я не мог, напрыклад, паглыбіць і пашырыць шмат артыкулаў, бо хоць на гэта дазваляў сабраны мною матэрыял больш чым на дзесятак тамоў [...], абмежаваўся спачатку трыма тамамі...»⁹.

Зрэшты... Ластоўскага пазбавілі нават самой мажлівасці змагацца з выдавецкімі цяжкасцямі. А ён, несумненна, пераадолеў бы іх. Доказам — непераўзыйдзеная да сёння капітальная «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі».

Аднак вернемся да «Кароткай энцыклапедыі старасьвеччыны». На думку патрабавальных даследчыкаў, кожны з паддзеных у незавершаным рукапісу параграфу гэта «лагічна завершаная, стылістычна зграбная замалёўка з часоў старажытнае Беларусі. Зведзеныя ў адно, яны ўтвараюць [...] па

⁸ Накіды, нататкі і даклады К.Дуж-Душэўскага // Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). Фонд 3. Вопіс 1. Адз. зах. 241. Арк. 40

⁹ Zygmunt Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana. T. 4.

нарамнае палатно нацыянальнае гісторыі — нашага сацыяльнага радаводу, нашых палітычна-дзяржаўных, рэлігійных, культурных традыцыяў. Гэта [...] яшчэ адзін самабытны набытак айчыннае гістарычнае думкі — мабыць, той самы «беларускі эквівалент» (выраз Г. Сагановіча), які сучасныя навукоўцы, літаратары намагаюцца выдабыць з-пад другу спрашчэнняў, [...] каб вярнуць адэкватныя веды разам з пацущём нацыянальнае самапавагі»¹⁰.

Вацлава Ластоўскага арыштавалі 21 ліпеня 1930 года на рацэ Обі, дзе ў далёкай Сібіры гісторык-этнограф даследаваў побыт землякоў. Праз доўгія і пакутныя 10 месяцаў зняволення, допытаў, голаду, бяссоння, маральных здэкаў у турмах Масквы і Менска яго туды і вярнулі. На 5-гадовую высылку. У той «пугаюшый прастор», што ляжыць за Масквой і які ў нашым народзе адвеку атаясамліваецца з адным дранцвеючым на языку словам-кленічам — «Сібір». Без падзелу на Прыўралле ці Заўралле. Паволжа, казахскія стэпы, маўклівую тундру, тайшэцкую тайгу. Без адрознення Далёкага Усходу ад Чукоткі. Магадана ад Калымы. І нават Салавецкіх астравоў ад астравоў Шпіцбергена. Гэтаксама, як на захад ад нас жыхары Еўропы назвалі 1/6 частку планеты адным ёмкім, тубыльскім, не чужаземна прыдуманым словам — «ГУЛАГ».

Думаеце, пакінулі ў спакоі, адчапіліся? Акупанты не супыніліся, пакуль, урэшце, 23 студзеня 1938 года, не расстралялі ў далёкім Саратаве. У месце, дзе нарадзіўся і пахаваны Мікалай Чарнышэўскі (адзін з тых, што клікаў «Русь к топору»).

Магіла Ластоўскага невядомая. Хіба, з думай пра расстраляны лёс Неадменнага Сакратара Адраджэння і пра тысячы абарваных лёсаў яго паплечнікаў напісаны Караткевічам, як палын, як чэмер горкія радкі:

*...Загінеш — і ведаць не будзе
На ўзмежку тваім лебяды...*

¹⁰ Каўка А. Першая беларуская гістарычная энцыклапедыя // Спадчына. 1996. № 4. С. 4..

*Але вечна тваім застанеца
Толькі тое, што ты аддаў.*

*Але волі няма вышэйшай
За абраную ў гэтым жыцці,
Але долі няма вышэйшай, —
Аднаму на тысячы йсці!*

*Аднаму — без тысяч дывізій,
Без тысяч сконаў і мук.
Аднаму загінуць, зрабіўшы
Ўсё адзінаю параю рук ¹¹.*

Падрыхтаваны «адзінаю параю рук» машынапіс дачакаўся асобнага выдання толькі праз 80 гадоў. Пакаленні чытачоў засталіся абакрадзенымі ¹². Таму цяперашняя публікацыя бачыцца актуальнай не толькі для нацыянальнай эліты, але і для самага шырокага чытацкага кола на шляху самапазнання і вызначэння ўласных каранёў. Нягледзячы на тое, што патрабавальны і дасведчаны чытач знойдзе ў разважаннях Ластоўскага недакладнасці, нават «састарэлыя» сцверджанні (цягам апошняга паўстагоддзя айчынныя глогеры на чале з Міколам Ярмаловічам не плюшчылі перад камуністамі вачэй за ружовымі акулярамі), прапанаванае выданне несумненна будзе запатрабавана на школьных уроках і лекцыях ў ВНУ як каштоўныя старонкі для нарысаў па гісторыі дзяржавы і права нашай Бацькаўшчыны.

Упэўнены: у недалёкай будучыні дапытлівы 20-гадовы гісторык абярэ (або яму падкажа мой сябра-археограф прафесар Міхась Шумейка) тэму дыпломнай працы: «Параўнанне

¹¹ Караткевіч Уладзімер. Збор твораў у 8 тт. Мн.: Мастацкая літаратура, 1987. Т. 1. С. 243.

¹² Паводле няпэўнай інфармацыі, яшчэ ў 1965 г. летувіскія калегі выканалі з аўтэнтыха мікрафільм для нашай акадэмічнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа.

«Старапольскай энцыклапедыі» Зыгмунта Глогера з «Кароткай энцыклапедыяй старасьвеччыны» Вацлава Ластоўскага». Сталецьме дыпломнік, паўнаварці-мецца як дзяржава Беларусь, і ягоная дыпломная перарасце (цяпер з кампутарамі, інтэрнэтам хутчэй, лаўчэй) тое, да чаго не паспеў узвысіцца Ластоўскі: складзецца не адзін захапляльны том пра гісторыю айчынай старасьвеччыны IX—XIX стагоддзяў. І нашыя «вярхі» належна, па-дзяржаўнаму паставяцца да выдання фаліянтаў з сотняй адмысловых ілюстрацыяй. Ад чаго пакуль устрымаліся дырэктар выдавецтва «Беларусь» Я.Малашкевіч і галоўны рэдактар Законнікава.

А пакуль — дзякуй выдаўцу Віктару Хурсіку, які зрабіў годны падарунак грамадскасці на ўшанаванне 120-гадавіны з дня нараджэння Вацлава Ластоўскага. Будучае выданне спадчыны паэта, пісьменніка-публіцыста, даследчыка-археографа, фалькларыста-этнографа, гісторыка-энцыклапедыста, сабранае разам складзе не адзін цікаўны, змястоўны том — надзейны падмурак, закладзены верным сынам Бацькаўшчыны. дзеля незалежнасці радзімы ў сваіх «гістарычна-этнаграфічных межах». Бо ўся спадчына Влуста, ягоныя творы — ахоўныя навязі і кудмяні, абярогі ў пакручастым лёсе Беларусі-Літвы-Крывіі...

Язэп Янушкевіч

Ракаў

Верасень-кастрычнік 2003

АКТЫ ТРЫБУНАЛЬСКІЯ*

Найвышэйшы суд — Трыбунал Вялікага Князь-ства Літоўска-Беларускага ня меў свайго асобнага архіву. Посьля кождай кадэнцыі акты здаваліся пісару земскаму: Новагрудскаму, Менскаму, або Віленскаму, залежна ад таго, дзе адбылася кадэнцыя трыбуналу.

Акты складаліся: 1) З рэестру, або ўпісочнай кнігі, 2) Сомтэнціонара, або пратаколу сэсыі, 3) Дэкрэтара, у каторы пісар галоўны трыбунальны, са слоў, пісаў судовую пастанову сама падробна.

На кожную кадэнцыю (сэсыю) трыбунальскую выбіралі судзьдзяў ад кождага воеводзтва. Трыбунал зьбіраўся штогод пачародна раз у Новагрудку, другі раз — у Вільні, пазьней — у Менску і Вільні.

АЛЬВАР

Гэтак усеагульна называлі лацінскую граматыку, напісаную езуітам Эмануэлям Альварусам. Альварус радзіўся ў 1526 г. на вострове Мадэры. Імя яго ўславілася праз напісаную ім граматыку, каторую першы раз езуіты надрукавалі ў Баварыі ў 1574 г. Кніжка гэта даволі тоўстая, малага фармату, перэдрукавывана была нешчысьленьня разы ў Беларусі і служыла блізка 200 гадоў падручнікам у езуіцкіх школах. Граматыка Альвара ў свой час лічылася найлепшай.

АЛЮМНАТ

Ад лацінскага слова *alumnus*** — жывіць, гадаваць, *alumnus* — выхаванец; называлі даўней у Беларусі вучнёўскія бурсы. У алюмнатах алюмны даставалі стол, кватэру і навучку з духоўных сум або з прыватных фондушоў. У Вільні для студэнтоў беларусоў пры Віленскай акадэміі ўтрымліваўся

коштам Панства алюмнат русінкі — *alumnatus ruthenikum**. Алюмнаты былі пры Почацкай акадэміі ў Пінску, Оршы, Вітэбску і Жыровіцах.

АРТЫЛЕРЫЯ БЕЛАРУСКАЯ

Найпершыя вядомасьці аб ужываньні гармат у Эўропе паходзяць з XIV ст. (у Італіі 1326 г., у Францыі 1340 г., у Нямеччыне 1346 г.). У другой палавіне XIV ст. у беларускім войску ўжо ўжываліся гарматы. 1390 году, у часе аблогі віленскага замку Вітоўтам, быў забіты ў замку Тоўцівіч, брат Вітоўта. У 1410 г. у часе бітваў з Крыжакамі пад Грунвальдам і Мальборгам беларускія палкі карысталіся гарматамі. У 1514 г. пад Оршай беларускае войска арудзе гарматамі і навет дзякуючы ім выігрывае бітву. Старшым гарматнікам пад Оршай быў Стрэшкоўскі. Першая гута для адліваньня гармат заложана ў Вільні Вялікім Князем Літоўска-Беларускім Зыгмунтам I; першым літнікам гармат быў Сымон Бохвіч.

Да XVI ст. усе пагранічныя беларускія замкі ўзброены былі гарматамі, часьцю мейсцовагаліцьця, часьцю купленымі заганіцай. Першыя гарматы адліваліся з мэдзі і сьпіжу. У кожным замку, дзе былі гарматы, утрымлівалі патрэбны лік пушкароў, а шмат дзе такжа і каменаклеваў да вырабу каменных куль. Гарматам давалі імёны; спаміж імён гармат вядомы такія: Баба, Вітоўт, Салавей і т. п. Найбольшая з гармат важыла да 130—140 фунтаў. На ўсё Вялікае Князства Літоўскае ў XVI ст. было менш 300 гармат. Лік гармат значна павялічыўся пасля пабеды над маскалямі пад Смаленскам, за Зыгмунта-Аугуста, калі дабылі адразу звыш 300 гармат. У часе вайны пры гарматах знаходзіўся заўсёды каваль, сьлесар, каладзеі і сталяр. Порах для гармат прыгатаўлялі на мейсцох, серку і салетру куплялі ў Рызе, Мітаве і Каралеўцы. Малолі порах у замковых млынах. Прыгатаўленьнем пораху і адліваньнем куль найболей зацікаваліся манахі. Пастановай сойму 1637 г. была праведзена рэарганізацыя беларускай артылерыі. Начальнікам над усей дзержаўнай артылерыяй пастаўлен

быў Мікалай Абрамовіч. У гэтым самым часе апрацаваны і апавяшчэны быў (у абозе пад Смаленскам) статут службы артылернай пад назовай: «Артыкулы Пушкарскія». За Яна Казіміра ўстаноўлен быў урад генэрала Артылерыі Вялікага Княства Літоўскага. Першым генэралам артылерыі быў Юдыцкі.

АРХІВЫ СУДОВЫЯ

Суды гродзкія і земскія павінны былі ўпісываць у свае кнігі ўсё, хто што толькі ўпісаць вымагаў. Дзеля гэтага актовыя кнігі судоў гродзкіх і земскіх былі зазвычай вельмі чысленныя. Суды дзеля пераховы-ванья сваіх актовых кніх павінны былі мець асобныя архівы са скляпеннямі ў зямлі мураванья. Старасты гродзкія павінны былі будынкі для актоў заўсёды ў парадку і бясъпечнасьці ад агня ўтрымліваць, а ў патрэбе новыя будаваць.

Падкаморыі, воеводы, а нават міністры важнейшыя выдаваныя імі дакумэнты павінны былі пераховываць у судовых архівах і толькі дакумэнты меншай вагі маглі затрымліваць у сябе.

АРХІКОНФРАТЭРНІЯ* ЛІТЭРАЦКАЯ

Да ліку брацтва, перанесеных з Рыму ў Беларусь, належыць Архіконфратэрнія Літэрацкая. Архіконфра-тэрніі Літэрацкія знаходзіліся ва ўсіх бальшых беларускіх гарадох і нават пры некаторых местачковых парахвіях. Архіконфратэрніі з літэратурай мелі толькі адно супольнае, што статутам вымагалася, каб сябры брацтва ўмелі чытаць і пісаць. Сябры брацтва абодвага цела павінны былі аказываць узаемную сабе помач, апекавацца хворымі і калекамі і выховываць сірот на сяброх брацтва. У пачатку XIX ст. некаторыя з архіконфратэрніі прабавалі займацца літэратурнай творчасцю, але астаўшыся пісьмы іх, адволі зрэшты ску-

пья, літаратурныя памятнікі, не гавораць у іх карысьць. Творы архіконфратэрній, напр[ыклад], Полацкай, Слуцкай і Оршанскай агранічаліся да сатырыстычных, дрэнна рыфмаваных кепскай польскай мовай вершоў на провінцыяльных дзеячоў.

АРЫСТАКРАЦЫЯ

Пры Гэдымінавічах сталася важная перамена ў дзяржаўным ладзе з тэй прычыны, што ў гэты перыяд значна ўзмацнілася арыстакрацыя, якая раздзяляла разам з князям уладу. У ранейшы перыяд уладаньня Рагвалодавічаў, княжыя дружынікі самі па сабе не карысталіся ніякім значэньнем — за імі было значэньне вольных княжых слуг, прыбліжоных і даверэных. Вечэ зверталася да князя і знала аднаго князя, а да княжых баяроў яму не было ніякай справы. Запросіць вечэ к сабе князя — з ім прыйдуць і яго баяры, прагоніць вечэ князя — пагоняць і яго баяраў. Апроч княжых баяроў, былі і земскія баяры, якія карысталіся вялікай пашанай і былі сільныя, але яны былі толькі першакамі, нават бадай павадарамі на вечых, ды толькі іх грамадзянская чыннасьць не абасаблялася ад веча. Яны маглі выступаць толькі ад імені веча і пад яго кантролям.

З выступленьнем Гэдымінавічаў на кругазоры беларускай гісторыі гэты стары лад змяніўся. Літва, Жамойдзь, Латвія, увесь захад ад Беларусі да ўсьця Нёмна і Дзьвіны былі калоніямі прыслухаючымі Полацку і яго князём. Пры частых раздорах Рагва-лодавічаў, абдзеленыя і выгнаныя князі знаходзілі сабе воласьці на гэтай заходнай тэрыторыі, абасновываліся там і ўзрасталі ў сілу і моц, перш за ўсё ў моц зямельную, захватываючы сабе вялікія абшары тамэчных пустых, або рэдка залюджаных тэрыторый. Гэткімі вялікімі землеўласнікамі з'явіліся на арэне гісторыі Гэдымінавічы. Зрэшта, зьявіліся даволі позна, бо аб Літве і Літоўскіх князёх рускія летапісі першы раз упамінаюць пад 1215 годам. Трэба думаць, што князі на літоўскіх абшарах паявіліся раней, ра-

ней XII сталецця беларусы пачалі там сваю каланізатарскую, арганізатарскую і цывілізатарскую місію. Вяртунья* басьні аб Палемоне і лаціна-арыстакратычным паходжэньні літоўскіх князёў і шляхты аткінуты даўно гістарычнай крытыкай. Басьні гэтыя сфабрыкаваны даволі позна, у кожным разе пазьней горадэльскага сэйму, у час расквіту беларуска-літоўскай арыста-крацыі, каторая, хапіўшая сперша за польскія гэрбы, пазьней хацела давясьці, што яна мае свае дыі шчэ старэйшыя за гэрбы польскія.

Паміж Літоўскай арыстакрацыяй было шмат багатых беларускіх фамілій, якія як каланісты і ўрадоўцы былі разсыпаны па ўсёй Літоўскай і Жамойдзкай зямлі і валадзелі там вялікімі зямельнымі абшарамі. Найлепшым даказам таго, што Літоўская і Жамойдзкая землі былі арганізаваны палачанамі, яўляецца тое, што лад улады ў тых землях быў схожы з ладам у беларускіх землях, а такжа тое, што названьне грамадзянскіх станоў і ўраду былі беларускія. Па сягонешні дзень у літоўскай мове шляхціц называецца «баерыс», купец — «купчас», пісьмо «грамата» і г.д. От жа гэта літоўска-беларуская зямельная арыстакрацыя, выступіўшы на кругазор гісторыі разам са сваімі князямі, адразу насіла кляймо беларускай цывілізацыі з усімі яе атрыбутамі: мовай, грамадзямсцю і грамадзянскім укладам. Гэта арыста-крацыя змацнялася ў меру таго як Мэндаговічы і Гэдымінавічы пачалі злучаць каля сябе беларускія землі. Працэс аб'яднаньня беларускіх зямель каля новага цэнтру ешчэ болей змацніў арыстакрацыю, новада-лучаныя цэнтры павінны былі пасылаць, дзеля пільнаваньня інтарэсаў зямлі, сваіх прэдаўнікоў да Вялікага князя. З гэтых прэдаўнікоў ад розных зямель у хуткім часе злажылася Княжая Рада.

Да Рады княжай Гаспадарскай перайшоў сувэрэнітэт даўнай мэтраполіі, Полацкага веча. Рада Гаспадарска складалася з удзельных князёў, служылых князёў, валадзеючых землямі на правах княжых урадоўцаў, уплывовых земскіх баяроў і наогул людзей, якія маглі гаварыць за сваю зямлю. Паны Рады прыймалі ўчасьце ва ўсіх Вяліка Княжых парадах і без якіх вялікі князь ня мог нічога рабіць у

дзедзіне дзяржаўнага справавань-ня. Па сьмерці аднаго князя наступнік займаў яго мейсцо толькі са згоды Рады Гаспадарскай; гэтак па сьмерці Тройдэна, сын яго Рамант зьвярнуўся да паноў радных і сказаў: «вазьміце сабе гаспадара, каго ваша воля будзе» (Лет. Быхаўца. С. 13). Акром учасьця ў Радзе пры Гаспадару, у каторую ўходзілі толькі выдатнейшыя спаміж баяроў, арыстакрацыя мела яшчэ соймы, або зьезды, на якія час ад часу збіраліся прэдстаўнікі ад усіх аб'яднаных зямель. Само сабой, што на гэткае вечы зьезджаліся толькі знатнейшыя, багацейшыя людзі. Гэты соймы багацейшых замянілі сабой даўнейшае ўсенароднае вечэ і перэдалі ўладу ўсяго народу ў рукі арыстакрацыі, якая, разьбіраючы значнейшыя ўрады, хутка багацела. Як сьведчыць Кояловіч, у 1264 гаду, пасья збіцьця Тройната, рада назначыла сабрацца сойму дзеля выбараў Гаспадара ў Карнове. Сабраліся туды знатныя паны ў вялікім ліку. Уся Літва, — г.зн. Новагрудчына, Полацчына і Меншчына хацелі выбраць Войшэлка, Міндавага сына, а Жамойдзі і Ятвягі аб гэтым не хацелі і слухаць. Пасья доўгіх спрэчак выбралі Войшэлка. Праглядаючы гісторыю Беларуска-Літоўскага Гаспадарства, мы бачым цэлы рад падобных соймаў, якія, у істоце, былі выражэньнем волі аднэй толькі арыстакрацыі, узяўшай на сябе ту самую ўладу, якая раней прыналежала вечу, зложанаму з усяго народу, з усіх станоў, а не з аднаго багацейшага стану.

Для велікіх князёў соймы былі выгадней і згаворчы-вей вечы; бо сябры сойму, як вышэйшыя, так і ніжэйшыя былі на службе ў князя, знаходзіліся ў залежнасьці ад яго, тады як вечэ складалося з людзей вольных, незалежных ад князя, і выражало праўдзівую волю народу, саўсім непататную на службовыя прыманкі. Але за тое, калі пазьней Вялікім князем патрэбна была сіла народная супроць распанеўшай арыстакрацыі, то гэткай сілы ўжо не аказалася; яна ўся была па часьцёх разабрана і паняволена арыста-кратамі, якія ўтварылі сваю сільную грамадзянскую ўладу, у істоце незалежную ад Вялікакняжай, хоць выглядаўшую на служэбную пры князі.

Па сколькі пры вечавым ладзе ў нас не было высокіх чыноў, па столькі арыстокрацыя пастаралася іх размножыць. І мы ўжо ў XV ст. бачым разросшуюся многачысленую службовую ерархію, якая да гэтага часу ўжо здалела расхапіць па часьцях уласць над народамі; так што беспасярэднія зносіны з народамі і ўласць перэйшлі да арыстакрацыі, займаўшай вышэйшыя дзержаўныя ўлады. Хоць усё спраўлялося ў Бела-руска-Літоўскім гаспадарстве імянем князя, але ўлада фактычная прыналежала арыстакрацыі, асабліва пасья Ягайлы, звязаўшагася з Польшчай. Злучэньне Беларуска-Літоўскага Гаспадарства з Польшчай давало ў рэшце рэшт да ўстаноўленьня мала-памалу ўсяго безмала польскага ладу ў дзержаўным справаваньні. Польская арыстакрацыя, ужо даўно здоліўшая паняволіць народ, такі зрабіла ўплыў на нашых арыстакратаў, што ешчэ пры Ягайле яны палічылі для сябе вялікай пашанай пайсьці ў прымацтво да польскай арыстакрацыі і ўзяць ад іх шляхоцкія гэрбы, а нават, закінуўшы свае даўныя, папрыймаць польскія прозьвішчы.

Усьлед за гэтым сора ў Беларуска-Літоўскім Гаспадарстве зьявіўся сэнат з сэнатарамі (паперэдняя Рада) з рознымі прывілеямі арыстакратам, даваўшымі ім уладу, роўную княжай у ладзе ў іхніх, да гэтага часу, непамерна разрослыхся маётнасьцях; так што ў рэшце рэшт кожны арыстакрат у Беларусі стаўся ў сваіх уладаньнях самаістым манархам, на якога некуды было жаліцца яго нешчаслівым падданым. Арыстакрацыя на соймах пісала законы для ўсёй дзяржавы, а ў свайго гаспадара вымагала прывілей за прывілеям, уладу за ўладай, для сябе, асобна ад сойму.

Ужо ў палавіне XV стагодзьця пачаліся нарэканьня на ўзмацаваньне арыстакрацыі, захапіўшай у свае рукі ўсю ўладу над паасобнымі землямі і цэлай дзяржавай ды пільнаваўшай толькі сваіх асабістых інтарэсаў і нісколькі ня думаўшай аб агульна дзержаўных і нацыанальных патрэбах.

БАНИЦЫЯ

Кара выгнаньня з краю, уважаная была даўней у Беларусі за найбольшую. Кожды, хто дапусьціўся праступку, пацягаючага ўтрату чэсьці, быў бязчэсным або інфамісам і мог быць выгнаны з краю. Права падзяляла гэту кару на некалькі ступенеў: Баницыя вечная, злучэная з інфаміей — за справы крымінальныя — держаўную здраду, зьневагу маестату, — даводзілі да пазбаўленьня ўсіх правоў або цывільнай сьмерці. Кожды стараста гродзкі, які меў права меча, мог такога баніту злавіць і ўсьмерціць. Толькі сойм мог зьняць баніцыю. Баницыя дачасная або меншая была карай за цывільныя справы, за непаслушнасьць судам, за гвалты, даўгі, за нарушэньне граніц і г.п., пацягала часовы спын цывільных правоў грамадзяніна, пакідаючы вінаватаму 12-ці тыднёвы тэрмін ад апавешчэньня баніцыі, дзеля паправы, выпאўненьня вымогу права і стараньня аб зьняцьці баніцыі. Зьняць мог сойм ік або кожды вышэйшы суд. Засуджэны на такую баніцыю, калі хацеў прыбыць у суд з просьбай аб зьняцьці баніцыі, павінен быў дабыць сьперша ў Каралеўскай канцэлярыі жалезны ліст, каб унікнуць арэштаваньня, якому падлегаў па моцы баніцыі. Калі б баніта сілай спраціўляўся праву, то стараста гродзкі павінен сабраць шляхту і мячом падтрымаць аўтарытэт права. Незачэпнасьць памешканьня была так высокая стаўлена, што калі баніта схаваўся ў чый дом і гаспадар лавіць яго ў сваім доме не дазволіў, то паліцыя ня мела права ўвайсьці. Баницыя вечная была выгнаньнем з державы; баніцыя дачасовая выгнаньнем з правінцыі, баніцыя гарадзкая выгнаньнем з гораду.

БАЯРЫ

Слова паходзіць ад славянскага «болій», што значэ большы, старшы. Баяры, як сама назова паказывае, былі людзьмі большымі, старшымі. Не падлегае сумніву, што ў досьвітках гісторыі край наш заваеваны быў варажскімі конунгамі,

якія прыйшлі са сваімі дружынамі. Першапачаткова княжая дружына была чужаземнай, складалася з варагоў. Варажскія заваёўнікі адразу ўстроіліся ў нас гаспадарамі; княжая дружына стала вайсковай арыстакрацыяй. Палажэньне гэтае доўга цягнуцца ў нас не магло; каб утрымацца на сваім вярхоўным становішчы, варажскія князі павінны былі прыцягнуць «больших», «лепших» людзей зямлі да дзержаўнай сумесна з імі працы. І ў пераходную стадыю, якой з'яўляецца для нашага краю IX і X стагоддзі, пры князех мы бачым уласць двух паходжэнняў: князеўскага і земскага. Княжыя мужы процістаяцца балярам, агнішчанам і лепшым людзям зямлі, а княжая дружына земскаму апалчэнню. У гэту пару ўжо княжыя мужы не выяўляюць сабой адналікую чужаземную сілу, яны рэкрутуюцца з туземцаў добравольных — наёмнікаў. Яшчэ пазьней, каля XX стагоддзя, патомкі быўшых варагаў дарэшты асымілююцца і перамешваюцца з мейсцовым жыхарствам. Вытвараецца новы грамадзянскі ўклад, пры каторым падзел жыхарства магчымы толькі на два разрады: людзей вольных і нявольных. Вольныя ўсе, акром узятых на вайне ў палон. Вольныя, свабодныя людзі адрожніваліся адзін ад аднаго толькі па дастатку, каторым і азначалася ў тыя часы палажэньне чалавека ў грамадзянстве. Багатыя людзі разам з родавымі старшынямі і княжымі мужамі пачынаюць называцца адным агульным імем «баляраў». Баяры з'яўляліся зазвычай і вялікімі землеўласнікамі. Для таго, каб трапіць у баяры, не вымагалася знатнага паходжэння, трэба было толькі мець для гэтага маёмны цэнз. Паміж беларускіх баяроў сустрачаем ратаевічаў, сыноў ратайскіх і папоўскіх унукаў. Кожды баярын абавязан быў ісьці на вайну. Пры князю і далей існуе дружына, становячая яго вайсковую сілу ў час вайны і ў спакойны час сілу адміністрацыйную і паліцэйскую. Княжая дружына складаецца з добравольцаў, якія паступалі самахоць і самахоць маглі выйсці з княжай дружыны. Княжая дружына каля XII стагоддзя дзеліцца на старшую і малодшую. Розніца паміж старшай і малодшай тая, што старшая дружына зложена з баяр, за кожным з каторых стая-

ла свая дружина, зложаная з узружаных людзей, а малодшы дружнынік службы князю толькі сам сваей асобай. У склад малодшай дружныны ўходзілі княжыя слугі і дзеці баяр (дзецікі, отракі). Малодшая дружина ў мірны час выпаўняла паліцэйскую службу, выконывала судовыя княжыя паставы. Пры эвалюцыйным падзеле грамадзянства на станы, наш баярскі стан пераліўся ўвесь у стан шляхоцкі.

БАЯРЫ ПУТНЫЯ І ПАНЦЭРНЫЯ

Путныя і панцэрныя баяры былі асобнай катэгорыей цяглых людзей. У устаўнай грамаце (полацкай) 1529 г. у § 14 сказана: «Баяры нашы путныя і сочнікі, каторыя старадаўна павінны вайну служыці і сена касіці, так жа тож рыбаловы, бортнікі і іншыя падданыя двароў нашых; каторыя цяглае службы не служаць, тыі будуць павінны 12 дзён у гаду на таллаку да двароў нашых служыці і кожны год да скарбу нашаго на дзень Сьв. Марціна будуць павінны асобнаго плаціці па капе грашэй» (Ак[ты] Зап[адной] Рос[сии], т. II, № 159). У гэтай грамаце гаворыцца аб путніках, паселеных на княжых землях, але былі ешчэ паселеныя на грамадзянскіх землях, і ўрэшце путнікі на землях, быўшых у веданьні намесьнікаў і стараст, як бы іх уласнасьць і на землях князёў і паноў.

1) Баяры путныя, паселеныя на землях княжых — дзержаўных, атрымлівалі па дзьве валокі зямлі; яны павінны былі плаціць за ўсе павіннасьці грашамі як людзі асадныя, г. зн. сідзячыя не на сваей, а гаспадаровай зямлі. Яны вольны ад цяглай службы і ад падводнай. А калі па гаспадараваму асобнаму загаду паедуць у дарогу, то ў той год нічога ня плоцяць. Пасьля рэвізара, глядзя па патрэбе, выбіраюць з путных баяроў, да таго або другога гаспадараванага двара, слугі гэты павінны езьдзіць з гаспадаравамі паперамі і адвазіць у Вільню сабраныя гаспадаравы падаткі дзеля перадачы іх у скарб і правозіць выкліканых на суд і за гэта звальняліся ад грашовай платы за зямлю. Гэткім чынам путныя баяры былі паезднымі слугамі пры гаспадаравых дварох і на-

званьне іх пахадзіло ад дарогі — пуці. Калі ж путныя баяры запісываліся ў вайсковую службу, то атрымлівалі назову панцырных баяроў. Панцырную службу яны павінны былі адбываць на сваім каню і ў поўнай панцырнай зброі. За гэту службу звальняліся ад усіх іншых плат і служб. Землі панцырных, або путных, баяроў называліся іх вотчынамі і пераходзілі з бацькоў на сыноў-дзяцей: яны маглі распараджацца імі як поўнай сваёй уласнасьцю — дарыць, прадаваць, толькі з адным варункам, што, атрымаўшы ад іх гэту зямлю, павінен выпаўняць тую ж самую службу, як і яе паперэдні гаспадар.

2) Путныя, або панцырныя, баяры жылі не на землёх грамадзянскіх, прыпісаных да места, павінны былі зьяўляцца на абарону места пры нападзе ворага, плаціць усе падаткі разам з мешчанамі і быць у веданні мешчанскага суда. Акром таго, іх абавязкам было адбываць падводнаю павіннасьць або даваць каней пад паслоў і ганцоў ад гаспадара або мястовага намесьніка. Урэшце, путныя баяры разам з мешчанамі павінны былі адбываць варту ў месьце. Зямлю маглі перэдаваць у спадку, прадаваць, дарыць, зрэшта, з дазваленьня намесьніка, але затое без абавязку пакупцу адбываць службу паперэдніка.

Путныя, або панцырныя, баяры, паселеныя на землях быўшых пад ведамам старастаў і ваеводаў, станавіўшых іх уласнасьць, а такжэ на землёх прыватнаўладчых — князёў і паноў, павінны былі адбываць вайсковую службу пад сыягамі сваіх паноў. Зьверху таго, у стасунку да паноў былі абавязанымі рознымі павіннасьцямі і лічыліся ды запраўду жылі на сваіх землёх, а не панскіх. Усё ж такі іх не зраўнівалі з другімі селянамі, і галоўная іх служба была ваенная. Калі баярын не хацеў служыць гэтай службы, ён свабодна мог пакінуць свайго пана і паступіць на другую службу, але разам з гэтым траціў права на землю. Будучы на панцырнай, ці путнай, службе, яны звальняліся ад усіх павіннасьцей у карысьць гаспадарскага скарбу. Вось як апісваюцца правы і абавязкі путных панцырных баяроў у грамаце, дадзенай у 1506 г. беларускаму намесьніку і двараніну маршалу князю

Міхайле Глінскаму: «А каторых баяр у Тураўскім павеце мы яму перш не далі іно, мы пане з ласкі нашае за яго к нам верную службу тых баяр, каторыя маюць маетнасьці свае ў Тураўскім павеце, яму аддаем з іменямі і саўсім тым, як яны нам служылі, а ежелі бы тыя баяры не захацелі яму служыць, то яны, аставіўшы свае іменья, могуць служыць каму хочуць, нам лі гаспадару, або панам радзе нашай. А князь Міхайла волен у тых іх іменьях, куды хочэць абернуць, а далі яму тых баяр з іх іменьямі і са ўсім вечна, непарушна яму і дзецям і патамкам» (Ак[ты] З[ападной] Р[оссии], т. I. С. 222).

Усе ведамасьці аб панцырных і путных баярох, дайшоўшых да нас, адносяцца ўжо да таго часу, калі краем владзела дынастыя Гедымінавічаў пад уплывам Польшчы, але пачатку інстытуту путных і панцырных баяроў трэба шукаць у далёкай мінуўшчыне. І там, у мінуўшчыне, мы знойдзем, што княжые і земскіе дружыннікі атрымлівалі надзел зямлёй за сваю службу. Гэты путныя баяры — тая вайсковая сіла беларускай зямлі, на якой трымалася нашая незалежнасьць. Найбольш пагоршылося палажэньне служэбных баяроў пасьля уній з Польшчай, асабліва тые з паміж іх, каторыя праз кансэрватызм і вернасьць сваёй веры і роднасьці не пайшлі ў рады шляхоцтва. Рэдкія паміж іх уберагліся ад прыгоннай павіннасьці.

БЕЛАРУСЬ У ЗЬВЯЗІ З ЛІТВОЙ

Полацкая земля, увайшоўшы ў склад Літоўска-Беларускай фэдэрацыі, доўгі час мела асобных князёў з роду Гедыміна. У палітычным змаганьні паміж Кейстутам і Ягайлам полацкі князь стаяў на старане першага. Ад часу ўмацаваньня Ягайлы на вялікакняжым пасадзе полацкія князі трымаюць сваю зямлю на фэодальным праве, пад сувэрынітэтам самога Ягайлы. У часе змаганьня Вітаўта з Ягайлам, Полацк стаяў на старане Вітаўта. Вітаўт, каторы кіраваўся да знішчэньня ўдзельных князёў, па сьмерці полацкага князя Андрэя, спрацівіўся выбару новага князя і

замясціў яго сваім намесьнікам. Праўдападобна, Вітаўт зацьвердзіў правы і вольнасьці Полацкай зямлі. Падобна Вітаўту паступалі В[ялікія] К[нязі] Зыгмунд, Казімір, Александр і Зыгмунд І. Урэшце ўсе вольнасьці, правы і прывілеі Полацкай зямлі былі пацьверджаны Зыгмунтам-Аўгустам 1547 г., лютага 21 дня.

Вітэбская земля перэшла пад уладу Ольгерда па жонцы. Пры Вітоўце Вітэбскае князство кіравалося вялікакняжымі намесьнікамі. Мабыць, і тут Вітаўт устанавіў мейсцовую констытуцыю. Пацьверджаючая грамата была дадзена В[ялікім] К[нязем] Александрам 1503 г. чэрвеня 16 дня; Зыгмунтам І 1509 г. і Зыгмунтам-Аўгустам у 1561 г. чэрвеня 6 дня.

Саўсім падобнай была доля і Смаленскага княжства, у каторым, пасля скіненьня мейсцовага князя, Вітаўт пасадзіў свайго намесьніка. Пацьверджаючы прывілей быў выдан В[ялікім] К[нязем] Александрам 1505 г. марца 1 дня.

Турава-Пінскае князства найдаўжэй захавало незалежнасьць, бо апошні пінскі князь Іван Васілевіч Яраславіч памёр у 1531 гаду, пасля чаго гэтае князства, як леннае, перапало на Вялікага князя.

Устаўныя граматы, выданія беларускім землям, не маюць адзінага плану і зьместу, але затое мелі адзінае значэньне. Гэта ёсьць мейсцовыя «констытуцыі», істотна абмежаўшыя сувэрэнітэт В[ялікага] К[нязя] у стасунку да беларускіх зямель. Калі можна гаварыць аб абсалютнай уласьці Вял. Кн. Літоўскіх у Літве, то гэта ўласьць не была такой у стасунку да зямель беларускіх.

Вярхоўным спраўцам усей зямлі яўлялося агульна-земскае сабраньне ўсіх станоў — вечэ. На агульна-земскім сабраньні прыймаюць учасьце духоўныя і сьвецкія дастойнікі, дробныя землеўласьнікі, мешчане, чорныя людзі і ўсё пасольство: «бояре і мешчане й весь город, вся земля полоцкая»; «князь и бояре, и слуги витебская и войт и мешчане места Витебского и вся земля витебская». Склад вечавых сабраньнеў ва ўсіх землях аднастойны. Ён дэмакратычны. Становасць пакуль што, да пачатку XVI стагодзьдзя, не пранікла глыбока ў недры грамадзянства. Ад імені ўсей зямлі

агульна-земскае сабраньне мае права звертацца да вялікага князя. Вітэбскае і полацкае агульна-земскія сабраньня маюць права выбіраць кандыдатоў на ўрад воеводы, зацьверджанага Гаспадарам. Апошні такжа павінен быў зьмесьціць яго, калі «яго абновяць» перад Гаспадарам. У Смаленскай зямлі воевода назначаўся па загаду Гаспадара, бяз волі жыхарства, але затое ўсё провінцыяльнае ўпраўленьне знаходзілася ў руках туземнага жыхарства «па стараму». Гэта абэрэгалю грамадзянства ад наплыву чужаземных урадоўцаў. Прэдстаўніком усёй зямлі быў Вялікі Князь. У часе яго нябытнасьці функцыі Вялікага Князя выпаўняюць воеводы. Перш за ўсё ў руках воеводаў знаходзілася судовая ўлада, ды толькі ёй ставілі некаторыя вельмі істотныя абмежаваньня. Воевода ў сваіх судовых пастановах, павінен быў кіравацца толькі мейсцовым правам. Суд адбываўся на мейсцы. Вызаў на суд гаспадарскі, у другую зямлю, не дапускаўся. На судзе воеводзкім заседаюць «князь, бояры, мешчане, досмот-рени с котарымі» воевода выносіць судовую пастанову (Вітэбская [зямля]).

У Смаленскай зямлі воевода судзіць «сь окольничими и нашими вранниками». Усе гэты асобы, заседаючыя ў судзе, яўляюцца абаронцамі мейсцовага права і абычаю. Устаўныя граматы абаспечваюць жыхарству асабістую недатычнасьць. Разбор справы павінен адбывацца «на яўным судзе хрысьціянскім». Ніхто ня можа быць пазбаўленым маемасьці, як толькі па суду. Жонка, дзеці не адпаведаюць за праступкі мужа і наадварот, калі толькі яны самі ня ведалі аб праступку або не прыімалі ў ім удзелу (Полацкая [зямля]).

Абыватэлі зямлі маюць права свабоднага выезду ў Літву (Вітэбская [зямля]) і «куды хто хочеть без кождое зачепки» (Полацкая [зямля]), выезд павінен быць яўным, а не тайным (Вітэбская [зямля]). Выезджаючы абыватэль мае права распарадзіцца сваёй маетнасьцю па сваёй мысьлі. Гаспадар ня мае права «вступаться» ў зроблены распарадак. Граматы абаспечваюць жыхарству права свабодна распараджацца сваёй маемасьцю (Полацкая, Вітэбская, Смаленская [землі]). Без-здадчына і адумэршчына (маемасьць не маючая спадкаберцоў) не спадаюць на Гаспадара (Полацкая,

Вітэбская [землі]). Па сьмерці мужоў, жон нельга прымусам выдаваць замуж (Смаленская, Полацкая, Вітэбская [землі]). Запісаная мужам маемасьць астаецца ў распараджэньні жонкі, нават у выпадку выхаду замуж. Граматы абаспечалі старое процэсуальнае права, тарговы суд, асобу і маемасьць ад уціску мейсцовай адміністрацыі і ўстанаўлялі павіннасьць жыхарства па адбываньню держаўных падаткоў (Полацкая, Смаленская, Вітэбская [землі]). Граматы пацьверджалі правы цэрквы і духавенства і замацовывалі розныя цывільныя і крымінальныя нормы. Граматы разглядаюць воласьць — зямлю, як адасобленую часць тэрыторыі ў державе, зьвязаную держаўнымі зьвязамі з Вялікімі князямі. Земля, як адасобленая часць державы, ня можа быць каму бы то ні было падарэна (Вітэбская [зямля]). Відавочна, што для беларуска-літоўскага гаспадара, земля гэта не яўляецца яго ўласнасьцю.

Граматы гавораць аб актыўным політычным жыцьці зямель. Крыніцы даюць магчымасьць устанавіць чыннае існаваньне мейсцовых агульна-земскіх сабраньнеў у Полацку, Вітэбску, Смаленску. Склад такіх сабраньнеў далёка не адналітны, але вечэ паступае як вярхоўны спраўца зямлі. На вечавых сабраньнях заўважаецца партыйнае змаганьне «лепшых і меншых людзей». Фактычна адносіны паміж гэтымі двума элемэнтамі былі такія: «меншыя людзі паміж сабой раду чыняць, а старэйшыя науку даюць». Зрэшта, такія адносіны па істоце былі толькі ў ідэале. Часам партыйнае змаганьне вымагало ўмешаньня ўлады, бо нічым іншым, як толькі партыйным змаганьнем, можна вытлумачыць пасьылку граматы ў Полацк у 1456 гаду, з тым, каб мейсцовыя баяры, мешчане, дворане местовыя і ўсе паспольштва былі «паміж сабою ў згодзе, а дзела бы нашы городзкія вяршылі ўсе з агульнай згоды». І ў Смаленскай зямлі гэтае партыйнае змаганьне ярка кідаецца ў вочы, асабліва ў палавіне XV стагодзьдзя, у момэнт сэпаратнага руху, абхапіўшага беларускія землі. Нават у XVI ст. калі становасць у грамадзянстве пусьціла ўжо глыбокія карэньня, усестановасць беларускіх агульна-земскіх сабраньнеў ешчэ ня зьнікла. Полацк «па

стараму справаваў яко Вялікій Ноўгарад і Пскоў».

Беларускія землі, будучы ў складзе Літоўска-Беларускай дзяржавы, сперша спраўляліся наместнікамі. Ад пачатку XVI ст. назова «намеснік» заменяецца назовай «воевода». Назова «земля» сталася роўназначнай назове «воеводзтво». Воласьць і паветы былі адміністрацыйнымі адзінкамі, на якія дзяліліся воеводзтвы.

БІБЛІОТЭКІ

На зарэ нашай гісторыі навукамі і кнігамі займалося блізка выключна духавенства. Дзеля гэтага першыя сабраныя кнігі знаходзіліся па манастырох і пры біскупскіх сталіцах. Дзеля таго, што ешчэ ня зналі друкарскага мастацтва, духавенство аддавала неацэнныя ўслугі, перапісуючы і перакладуючы кнігі. Пісалі гусінымі пёрамі на асобна прыгатаванай скуры-пэргаміне. Бібліотэкі з гэтых кніг, беручы пад увагу кошт пэргаміну і вялікі час, патрэбны дзеля стараннага перапісаньня кнігі, былі нячысленыя і вельмі каштоўныя. З летапісей ведаем, што Смаленскі князь Росьціслаў (...) зьбіраў кнігі і ўзасобіў кнігамі адкрытую ім у Смаленску ў 1128 г. акадэмію. Клімант Смаляціч быў сам вялікі староннік «кніжнага пачытаньня» і, як відаць з яго пасланьнёў, быў добра азнаёмен з творамі грэцкіх філёзофаў: Арыстотэля і Плятона, а дзеля гэтага мусіў мець добрую бібліотэку пры сваёй біскупскай сталіцы. Сьв. Ефрасінія княжна Полацкая з манашкамі свайго манастыра займаецца перапіскай і грамаджэньнем кніг.

Кароль Зыгмунт-Аўгуст, уміраючы, (...) запісаў сваю бібліотэку, зложаную з тысячы колькі сот кніг, езуітам у Вільні. Баторы, фундуячы ўнівэрсытэт, памножыў езуіцкую бібліотэку. У XVII ст. маюцца па беларускіх гарадох, пры школах даволі вялікія бібліотэкі; найбольшымі былі ў 1756 г. бібліотэкі Домініканская ў Горадні, Базыльянская ў Вільні і Езуіцкая ў Полацку; кожная з гэтых бібліотэк мела ня меней 10.000 томаў кніг. У канцы XVIII ст. гэтыя бібліотэкі вельмі

памножыліся, напрыклад, адна Полацкая мела звыш 60.000 томаў, акадэміцкая Віленская каля 50.000 т. Акром гэтага, старанна зьбіралі кнігі чысьленныя беларускія магнаты: Тышкевічы, Радзівілы, Тызенгаўзы, Огінскія, Хрэптовічы і інш. Кожды манастыр меў таксама сваю большую або меншую бібліотэку і архіў. Пасьля заняцця Беларусі Расеяй беларускія бібліотэкі былі павывожаны ў Маскву, Петраград, Казань, Харкаў і Кіеў.

БІЧОЎНІКІ

Бічаваньнеся дзеля стлумленьня парываў цела і дзеля пакуты здавён даўна займаю пачэснае мейсцо паміж рэлігійных практык. У канцы XVI ст. езуіты звычай бічаваньня завялі і на Беларусі. Бічаваньнеся асабліва практыкавала брацтва міласэрдыя, да каторага належала многа сэнатараў. Альброіх Станіслаў Радзівіл, сам найсуроўшы паміж бічаўнікаў свайго часу, у сваіх спамінах кажэ, што ў 1638 г. Кароль Ладыслаў IV у часе працэсы дысцыпліны* на сябе зажываў. Бічаўнікі станавіліся парамі і ішлі ў кружок са сьпеваньнем рэлігійных песень узаемна бічуючыся; кожды біў рэменнай дысцыплінай па голых плечах перад сабой стаячага.

БРАЦТВЫ

У старабеларускай мове называлі брацтвам кожную сувязь ці супалку. Пачатку беларускіх брацтваў трэба шукаць яшчэ ў дахрысьціянскія часы. Імкненьне заарганізаваньня было на гэтулькі вялікае, што ў XIV—XVI стст. жыхарства мест складалося з самых брацтваў. Наогул усе старадаўныя нашы брацтва можна падзяліць на 3 галоўныя групы: 1) рэлігійна-дабрачынныя, 2) купецкія і 3) рэмельныя. Брацтвы існавалі ня толькі на местах, але нават і на вёсках. Найбольшым цэнтрам беларускіх брацтваў была Вільня; тут існавала і «Панскае брацтва», ставечае сабе мэтай

культурна-прасьветныя, нацыанальныя і палітычныя заданьня. Віленскае панскае брацтва злучала ўсе выдатнейшыя краёвыя беларускія сілы і кіравало доўгім нацыанальна-рэлігійным змаганьнем, якое прышлося вынесці беларускім брацтвам у барацьбе за сваю нацыю і рэлігію з польшчынай і каталіцтвам. Беларускія брацтвы закладалі школы, друкарні, выдавалі кнігі, утрымлівалі бібліятэкі і прытулкі для дзяцей і старцоў, высылалі моладзь для адукацыі за граніцу, выступалі ў соймах аб ахране сваёй нацыі і веры. Словам, ад часу, калі верхоўная ўлада на Беларусі перэстала быць аднавер-най і нацыанальнай, прэдстаўніцтва нацыанальных беларускіх інтэрэсаў і іх абарону ўзялі на сябе нашы брацтвы, якія выпаўнялі сваю грамадзянскую павіннасьць стойка і чэсна.

Праца беларускіх брацтва годна быць упісана залатымі літэрамі ў stránky нашай гісторыі*.

Першапачатковая гісторыя брацтваў скрываецца ў глыбокай старасьвеччыне. Першая вядомасьць аб брацтвах царкоўных паяўляецца ў XII ст. на Беларусі, а ласьне ў Полацку. У летапісах пад 1159 г. апаведаецца, як палачане запрашалі свайго князя Расьціслава на братчыну да Прачысьценскай цэрквы, на Пятроў дзень. Мы маем ўстаноўную грамату віленскага купецкага брацтва пры Прачысьценскай цэркве, уложаную на аснове старых абычаёў і пацьверджэную каралём Стэфанам Баторым у 1582 г. У каралеўскай грамаце сказана, што віленскія купцы грэчэскага закону, складаўшыя брацтва пры Прачысьценскай цэркве, падалі да ведама каралю, што ў іх у Вільні мураваны дом з даўных часоў, пабудаваны брацкім коштам. У гэтым доме купцы сходзяцца на нарады і за свае брацкія грошы купляюць мёд і сыцяць яго на восем сьвят у гаду; і па тры дні кожнае сьвята пьюць гэны мёд; а воск з тых мядоў аддаюць на сьвечкі ў царкву; грошы, атрыманыя за мёд, ідуць на патрэбы і папраўкі царкоўныя і на слуг царкоўных, а такжа на справы міласэрдыя, шпіталь і на пазычкі бедным. А калі з сычанага мёду ад трохдзенага сьвяткаваньня, што астанеца ня выпітым, то яны аддаюць з брацкага дому за грошы. А каб у брацкім доме

трымаць павінны парадак, то дзеля гэтага братчыкі падалі каралю статут брацтва ў ніжэйпісаных пунктах, які кароль і зацьвердзіў: 1) на каторы год старшыя і малодшыя браты таго брацтва, каго з паміж сабе выбіраюць у старасты, павінны ім перадаць брацкія грошы і ўсю маёмасьць і ўсе справы брацтва, і атрымаць ім іх у кіраваньне з брацкай згоды і назначыць ім ключнікаў для брацкай паслугі. 2) Гадавыя старасты павінны ўважна даглядаць брацкага добра, каб не было ў чым упаду, а хутчэй, каб у усім быў спор і памнажэньне; а пасья скончэньня году сваей службы старасты павінны ўсю маёмасьць і даходы брацтва, злічыўшы перад старшымі і малодшымі братчыкамі, перадаць ім. 3) Гадавыя старасты пры брацкіх бядедах, як самі так і праз ключнікаў, павінны ўважна глядзець, каб брацьця, упісанья ў іншыя брацтвы, а так жа і госьці прыходжыя сядзелі ў брацкім доме прыстойна, размаўлялі дарэчна, на стол не аблагалі і брацкага мёду не разьлівалі, пілі бы ў меру і ніякіх шкод бы не рабілі. А хто бы стаў вясьці сябе непрыстойна і ўчыніў бы якія страты, то старасты павінны такога навучыць славамі, а калі б слоў не паслухаў, то на такога, як на ўпорнага, наляжыць віну, якую браты ўстановаць. 4) Хто бы ў брацкім доме ўчыніў якую-небудзь сварку і каго-небудзь укрыўдзіў, то пакрыўджаны павінен безадкладна сказаць сваю крыўду старастам, а старасты, выслушаўшы жалабу, павінны адлажыць на заўтрашні дзень; а пасья браты гэтага брацтва, зыйшоўшыся ў брацкі дом на другі дзень, па судоваму паміж сабой абычаю, павінны разгледзіць справу; правага перад судом аправіць, а віннага караць брацкай віной. І аб гэтых справах ніхто не павінен зьвертацца да другіх судоў, як да сьвецкіх так і духоўных, ні да земскага, ні да месовага, ні па грэцкай ні па рымскай веры і ў ніякім здарэньні ад брацкага суда не адмаўляцца, а кожды павінен шукаць права перад старастамі і перад брацьцямі ў тым доме, дзе ўчынілася тая сварка ці крыўда, бо гэтых спраў первей ніякія ўрады духоўныя і сьвецкія ня суджывалі, а заўсёды такія справы спраўляліся і судзіліся ў брацкім доме. 5) Калі б хто ў брацкім доме старасту зьневажыў або ключніка асароміў і

ўдарыў, то павінен быць пакараны брацкай віной. 6) Калі бы ключнік не паслухаў каторага старасты ў сычэньні і зьліваньні і выдаваньні сычаных мядоў, на брацтва бывае сход, то на першы раз яго трэба навучыць славамі, а калі слова не паможэ, то пакараць яго брацкай віной. А калі б стараста ў чым правініўся перад брацьцяй, то брацьця старшыя і малодшыя павінны яму зрабіць увагу славамі, а калі бы годзен быў віны, то пакараць яго віной. 7) Калі бы людзі духоўныя, хто бы яны ні былі, як рымскай веры, так грэцкай, упісаныя ў брацтва ці няўпісаныя, прышлі бы ў брацтва па просьбе з пашаны, або хто ўкупіўся бы на дзень, хочучы напіцца брацкага мёду і пабясседаваць з брацьцяй, а здарылося бы яму з кім-небудзь у брацтве ўчыніць свару ці каго ўкрыўдзіць, то ў гэтых справах тыя духоўныя людзі ня маюць права адмоўляцца ад брацкага суда ні судом князя, біскупа рымскай веры, ні судом іх ураднікаў, як унесеныя ў брацтва, так і ня ўпісаныя, ні браць якой-небудзь помачы ад сваіх урадаў, а павінны шукаць права толькі ў тым брацтве і быць паслушнымі іх брацкаму суду. 8) Калі б каторы шляхціц ці дваранін ці іншы які старонны чалавек ня ўпісаны прыйшоў у тое брацтва, хочучы мець бяседу паміж брацьцямі і ўпісацца на той дзень у брацкую кампанію або будзе адкуль запрошан з пашаны, гэтакі ня мае права вымагаць таго ці другога мейсца з гордасьці, а павінен садзіцца, дзе яго пасадзяць, старасты ж павінны даваць мейсцо кожнаму па годнасьці. 9) Ніхто ня мае права ўхадзіць у брацкую сьвятліцу з аружжам або прывадзіць з сабой слуг; сядзець у брацкай сьвятліцы маюць права толькі тыя, каторыя ўкупяцца ў брацкі мёд. 10) Калі бы каторы ўпісаўшыся брат здумаў з таго брацтва перайсьці ў іншае брацтва, то павінен паведаміць аб гэтым стараст і ўзяць у іх выпісь з рээстру. А калі бы хто астаўся ўпісаным у брацкім рээстры і стаў бы папаўняць недзе другога брацтва, такога яны не павінны прызнаваць братам, і па сьмерці яго не абавязаны даваць з брацтва тые патрэбнасьці, якія прыстойны дзеля пахаванья цела. 11) Калі каторы брат, упісаны ў брацтва, памрэ, то яны павінны на пахаваньне яго выдаць аксаміт і брацкія сьвечы

і самі правадзіць яго цела. 12) Госьці, прыходзячыя ў брацкі дом дзеля бясед з браццямі, ня маюць права гаварыць пустых і непатрэбных рэчэй або разважаць аб сваіх патрэбах, а павінны сядзець уважліва і да стараст і брацтва мець паслухмянасьць. 13) Бурмістры і купцы віленскія рымскай і грэцкай стараны ня маюць права браць на службу ў свае брацтвы людзей, упісаных у купецкае брацтва, і тым чыніць брацтву ўніжэньне і паруху, бо кождае брацтва выбірае сабе слуг са свайго брацтва і трымае іх для сваіх паслуг. 14) Сьвяты, у каторыя зьбіраецца брацтва восем разоў у год, гэтакія: на Вялікдзень, на Сёмуху, на Прачыстую, на Пётра, на Пакровы, на Сьв. Міколу, на Раджаство і на Благавешчэньне (А[кты] З[ападной] Р[оссии]. Т. III, № 131).

Гэты ўстаў, не глядзя на сваё познае паходжэньне, мае для нас важнае гістарычнае значэньне. Па гэтаму ўставу можна прасьлежыць усю гісторыю брацтваў на Беларусі.

БУЛАВА

Булавой называлі кароткую ляску з галкай наверху, якая была сымвалам гэтманскай дастойнасьці. Булава была выключнай прыналежнасьцю гэтманскай улады, пернач, або буздыган, быў прыналежнасьцю палкоў-нікоў, ротмістроў і паручнікоў. Паміж булавай і перначом, або буздыганом, была розніца ў тым, што галка булавы была круглая, нярэдка багата здобленая ці саджэная камянямі, а галка пернача была грушкавідная ў доўжкі карбаваная. Карбы, або лісьці пернача называліся пёрамі, каторых было ад 6 да 8.

Печацей называлі даўней канцэлярскі ўрад, ляскай — маршалкоўскі, а булавай — гэтманскі ўрад. Булава велікая азначала ўрад Вялікага Гэтмана, а меншая ўрад польнага гэтмана.

У часе паспалітага рушэньня (усеагульнага апол-чэньня) выбраны шляхтай данай аколiцы паручнік, каторы даводзіў дружнай сваёй аколiцы, калі хацеў сабраць суседзяў на нараду, пасылаў свой пернач да найбліжэйшага суседа з нака-

зам аб мейсцы і часе сабраньня, а той зноў пасылаў, не аткладаючы далей, і гэтак пернач, акружыўшы ўсіх як відавочны знак загаду і сымвол кары на непаслушных, вертаўся да паручніка.

ВЕЧЭ

Ва ўсіх княжствах, на якія ў даўнія часы распадалася беларуская зямля, народ прыймаў вялікае ўчасьце ў дзержаўных справах, высказваючы свае пажаданьня, калі таго вымагалі варункі. Жыхары, калі ўважалі за патрэбнае, зьбіраліся на агульныя сабраньня, званыя вечамі, і абмяркоўвалі цікавячыя іх справы. Вечэ зьбіралася ня толькі ў галоўным месцы ці горадзе свайго княжства, дзе жыў сам князь са сваёй дружнай, але і ў меншых месцах, званых прыгарадамі. Вечэ меў права склікаць сам князь, кожная ўрадовая асоба і нават кожны свабодны грамадзянін, абы толькі народ атклікнуўся на яго зазыў. Вечэ зьбіралася не ва ўстаноўленыя дні, а калі прыдзецца; не было так жа і заўседнага мейсца дзе бы яно, канечна, мела зьбірацца. Часьцей за ўсё вечавыя сабраньня адбываліся на абшырных местовых пляцах каля саборнага храму. Напрыклад, у Полацку каля Св[ятой] Сафіі. Жыхары меншых мест мелі права быць на вечых галоўных мест і — наадварот. У прыгарадах абмяркоўвалі важныя справы і патрэбы, цікавячыя толькі жыхароў даннай мяйсцовасьці; на сталічных вечых абмяркоўваліся пытаньня агульнадзержаўныя, датыкаючыя ўсяго княжства. Паводле істнаваўшага звычайу, стаўшым нормай, меншыя, прыслуховаючыя месцы павінны былі прыслухаць пастановам галоўнага места. Але не заўсёды выпаўняўся добры стары звычай: часам прыслуховаючыя месцы адмаўляліся прыслухаць пастановам галоўнага места і паступалі па-свойму. Гэткія здарэньня бывалі рэдка; выступіць супроць галоўнага места магло толькі такое места, якое чула ў сваіх руках сілу. Гэткае здарэньне было спачатку з Вітэбскам, а пазьней з Менскам, выдзеліўшыміся ў асобныя княжствы ад Полацкіх вялікіх

князеў. На вечах прыймалі ўчасьце ўсе вольныя людзі: і багатыя, і бедныя, і тарговыя людзі, і дружыннікі, і смэрдысяляне. І зноў жа па старому абычаю вымагалася, каб вечавыя пастановы прыймаліся аднагалосна ўсімі прысутнымі на сабранні; спосабу пастанаўляць па большасьці галасоў, як гэта прынята ў нашы часы, даўней не зналі. Але праўдзівай аднагалос-насьці і ў тыя часы трудна было дасьцігнуць; па істоце справа зводзілася да таго, што калі на вечэ за вядомае пытаньне выказвалася многа асоб, то меншасьць не важылася паднімаць свайго голасу супроць і далучалася да іх. Часам супраціўная партыя не хацела пайсьці на ўступкі і ўтварала асобнае веча, то паміж партыямі магло дайсьці да закалоту. Нават і аднагалосна прынятая пастанова не магла лічыцца непакідай; пераменчывая ў сваіх настраеньнях народная маса лёгка магла адмовіцца і сабраць новае веча для перамены таго ж пытаньня. Хоць на вечэ прыймалі ўдзел усе вольныя людзі, але галоўны канты[н]гент веча складаўся з бацькоў сямей, бацькі, якія пастанаўлялі і за сваіх дзяцей. Вечэ лічыла сябе ў праве разьбіраць усе пытаньня зьнешняй і ўнутранай палітыкі княжства. Яно выбірала і выганяла князеў, рабіла з імі ўмовы. Асабліва яго цікавілі зьнешнія пытаньня-апавяшчэньня вайны і заключэньне міру. Часам з ведама веча назначаліся пасаднік або намесьнік, тысяцкія ці ўстаноўленьне грашовага падатку з жыхарства, яно вымагала часам ад князя замены цівуноў ці другіх урадовых асоб, калі ад іхняй самаволі цярпела жыхарства. Але вечэ не заўсёды прыймала ўдзел у дзержаўных справах: часам аб ім доўгі час не было чуваць. Калі веча было здаволена князем, яго чыннасьцю, яно не мяшалася ў яго дзержаўную працу, хіба толькі сам князь у цяжкія хвіліны, не спадзяючыся на свае сілы, зьвертаўся за дапамогай да веча. Калі ж князь ле[г]каважыў справам і зямлі, прыгнятаў жыхароў, вечэ, якога дагэтуль бытцам і не было відаць, уступало ў свае права, уладна заяўляло свае вымаганьня і нават у іншых здарэньнях паказывало яму шлях, г.зн. выганяло яго. Гэткім чынам вечэ як бытцам кантралевало князя.

Слова вечэ стараславянскага паходжаньня, выводзіцца

ад слова «века», «вячыць», што значэ вяршыць, давершаць, даканчаць. У жыцьцёпісаньні св[ятога] Оттона чытаемо: у Паморцаў у Штэціне (1124 г.), з ліку чатырох паганскіх храмаў у трох былі паўстраіваны наўкол седзішчы і сталы, дзе славяне адбывалі свае нарады, трываючыя ад раніцы да паўначы, на каторых ухвалялі войны, выбіралі воеводаў, устанаўлялі падаткі і адбывалі суды. Нашы вечы ад заходня-славянскіх рожніліся тым, што там мейсцовыя князі, будучы аднэй крыві з народамі, хоць часта паміж сабой ваююць, але астаюцца вернымі нацыянальным абычаем, каторыя пры іх маглі развівацца і ўзмацывацца. Паморское вечэ — гэта ўжо правільна дзействующая дзержаўная ўстанова з заўседным мейсцам свайго побуту. Гэткія вечы істнавалі, трэба думаць, і ў нас да заваяваньня варагамі. Пад чужой уладай ня маглі ўжо правільна дзействаваць і развівацца нацыянальныя ўстановы, асабліва дзержаўныя. Запанаваўшая ў нас у VIII і IX сталецьцях чужаземная абсалютыстычная, хцівая зыску і няволі, варажская ўлада спыніла нормальнае развіцьцё нашых дзержаўных устаноў: народ абезпраўлены павінен быў траціць сілы на частыя паўстаньня, скіданьне чужацкіх князёў і на барадзьбу з імі за правы і свабоды».

ВЕЧЭ ПОЛАЦКАЕ

Уласьць вечэ ў Полацку, як выраз волі ўсяго народу, была безперэрыўнай уласьцю і пры князю і без князя да тых часоў, пакуль Полацк не пачаў спраўляцца М[а]йборскім правам (1498 г.). Полацкае вечэ складалося з усіх грамадзян Полацка, большых і меншых, быўшых сябрамі тэй або іншэй грамады, гэта значыць самаістых грамадзян, маючых свой дом. Каб вечэ было права-моцным, вымагалася, каб яно было склікана на ўстаноўленым абычаем мейсцы, каб на ім былі прысутны ўсе станы грамадзянства: баяры, купцы і паспольства. У ўстаўнай грамаце, дадзенай Полацку ў 1456 гаду, сказана: «а сымалісь (г.зн. зьбіраліся) бы ўсе пасполу на том месяце, гдзе перад тым сыймавалісь іздаўна; а без

баяр мешчанам і дваранам горскім і чэрні соймоў (вечоў) не нада чыніці; а справы бы гарадзкія свае ўсе згодаю пасполу спраўлялі па даўнаму» (Акты Зап. Рос. Т. I, № 60). Не было абавязковым, каб кожны грамадзянін быў на кожным вечэ, а толькі кожны меў права быць на вечэ і падаваць голас. У летапісах старэйшае сьведство аб вечых у Полацку знаходзім пад 1176 годам (Лавр. лет. С.160). Гэтае сьведства кажэ, што Полацк «зпачатку» спраўляўся вечам і што вечэ старшага гораду было законам для малодшых мест або мястэчэк (па славянску «пригородовъ»). Пазьнейшыя ж вядомасьці аб полацкім вечэ мы знаходзім у цэлым радзе грамат з XIV і XV сталецьцеў. Усе тарговыя полацкія граматы пісаліся ад імені вечы, напрыклад: «Панам прыяцелям і суседом нашым: пану войту і бурмістрам, і радцам, і мешчанам, і ўсяму паспольству Рыжскага места, наша прыязнь ад баяр полацкіх і ад мешчан і ад усяго паспольства полацкага места». (Рус. Лив. Акты. С.264. 1476 г.). Гэткія граматы пісаліся па пастанове вечы, форма грамат заўсёды аднастайная, векамі выпрацаваная. Летапісі і другія крыніцы сьведчаць нам аб значэньні і чыннасьці полацкага вечы. Гэтак у самы зварны час у 1128 гаду, калі полацкія землі былі разгромлены Кіеўскім князем Мсьціславам Валадзіміравічам, аб'єднаўшыся для гэтай мэты з усімі Палуднёвымі князьмі, Полацкае вечэ выступае як прэстаўнік усей полацкай зямлі і, паміма сваіх князёў, уступае ў беспасярэдныя перэговоры з Мсьціславам. У летапісі сказана: «і так палачане, сатнуўшыся, выгналі Давіда з сынамі, узяўшы Рагвалода і пайшлі да Мсьціслава, просячы яго сабе князем; і ўчыніў волю іх Мсьціслаў, (яны) узяўшы Рагвалода і павелі ў Полацк» (Ипат. лет. С.11). Таксама ў 1151 гаду полацкае вечэ пастанаўляе аддаліць свайго князя Рагвалода Барысавіча ў Менск і запрасіць да сябе Расьціслава Глебавіча (Там жа; с. 66). Як з гэтага відаць, полацкае вечэ ўступае ў перэговоры са староньнім князем і пры гэтым ад свайго імя, а не ад імя князя, на каторага гледзіць, як на выбарнага дастойніка, не маючага асаблівага значэньня пры зьнешніх зносінах. Гэта ж сама паўтараецца і ў 1186 [гаду] пры нападзе на Полацк Давіда Смаленскага

і Мсьціслава Ноўгародзкага. Полацкае вечэ такжа ўступае ў перагаворы з гэтымі князямі паміма сваіх князёў. У летапісі сказана: «палачане, здумаўшы (на вечэ), казалі: ня можам мы стаць супроць Ноўгародцаў і Смаленцаў; або пусьцім іх у зямлю сваю, або зробім мір зь імі; многа нам зла створаць, папусташаць нам зямлю, ідучы да нас; пойдзем да іх на сумежжа; і, сабраўшыся, усе пайшлі да іх і сустрэлі на межах з паклонам і чэсьцю, і далі ім дары многі, і аддаліліся і разыйшліся ў староны свае кожды з іх» (Лавр. лет. С.170). Або ў 1159 гаду полацкае вечэ ўступіло ў угоду з князем друцкім Рагвалодам Барысавічам і прымусіло пакінуць Полацк свайго князя Расьціслава Глебавіча.

Дайшоўшыя да нас, хоць позныя, афіцыйныя факты Полацка такжа сьведчаць, што галоўнай уладай у Полацку было вечэ або агульна-земскае ўсестановае сабраньне. Гэтак дагаворная грамата паміж Полацкам і Рыгай 1407г. была пісана ад імяні ўсяго веча: «Мы, мужы Палачане, даем ведаць, хто сію грамату ўзрыць або чтучы ўслышыць цяперэшнім і на патом будучым людзям...». Тут не ўпамінаецца аб нейкіх полацкіх уладах, акром сойму-веча. Мы, мужы палачане, і больш нікога, ніякога дастойніка полацкага. Або ў грамаце 1330 году мы бачым такі пачатак граматы: «Тако хочам мы гаражане» (Акты Лив. № XXIV). У грамаце Вітаўтавай 1399 г. гаворыцца толькі аб палачанах, а не аб якіх другіх уладах. Або ў грамаце 1404 г.: «...і мы палачане даем вам ведама, хто сію грамату ўтвoryць, што містар Задзьвінскій атпусьціў нятыцы Полацкія і тавар на рукі вялікага Вітаўта і нашы рукі» (Акт. Лив. С.11). Тут побоч як поўназначныя велічыні вечэ і князь Вітоўт.

Чыннасьць веча пашыралася як на ўнутранныя, так і на зьнешнія справы. Вечэ, як вярхоўная ўлада і выражэньне волі народу, выдавала законы, мело ў сваіх руках вярхоўны суд; яно запрашало князёў і выдаляло іх, апавешчало вайну і заключало мір разам з князем і паміма князя. Яно знасілося пасольствамі і граматамі з суседнімі валадарамі і ўрадамі, нават пры Гедымінавічах. Яно ўступало ў сувязі з суседнімі князямі і па свайму одуму прызнавала таго, або

іншаго з князёў. Паводле выражэння летапісей, полацкае веча прыраўнівае сваю ўладу да княжжай улады ў другіх славянскіх народаў. У тыя часы на Ўкраіне князі выбіралі сабе старых князёў і прысягалі, што яны будуць паслушны старшаму князю як бацьку; акурат таксама паступае полацкае веча, не пытаючыся аб гэтым свайго князя, каторы, калі хацеў аставацца князем у Полацку, павінен быў прыслухаць пастановам веча.

Князі былі ў такім палажэнні да веча, што князь, пацярпеўшы неўдачу ў якім кольвак паходзе, ужо не важыўся варочацца ў Полацк; гэтак у 1162 гаду, калі Рогвалад быў разбіты пад Гарадцом, то не вярнуўся ў Полацк, а ўцёк у Друцк (Ипат. лет. С.91). Або ў 1167 г. Усеслаў Васількавіч, разбіты Валадаром, такжа не адважыўся вярнуцца ў Полацк, а ўцёк у Вітэбск пад апеку смаленскага князя.

Паводле ўсёй праўдападобнасці, былі вечы і ў полацкіх прыгарадах, але яны не мелі вялікага значэння; бо, паводле агульнага правіла, павінны былі выпаўняць пастановы галоўнага, полацкага, веча як старшага ў краю. Мы маем толькі кароткія весткі на вечы ў прыгарадах, гэтак маецца вядомасьць аб вечы ў Заслаўлі (Ізяславль); пад 1127 г. у летапісі сказана: «Відзеўшы Ізяслаўцы князя свайго і Лагажаноў, што без вайны ўзяты, і здаліся, сказаўшы Вечаславу: прысегні на Бога, што нас не дасі на шчыт» (Лавр. лет. С. 131). І ешчэ ў 1159 гаду Друцкае веча ўступіло ў перагаворы з Рагвалодам Барысавічам і запрашала яго да сябе на князя, у чым часьцю прыймалі удзел і Палачане (Ипат. лет. С.82). З гэтага відаць, што Друцкае веча выступала за адно з нейкай партыяй полацкага веча.

Судзячы па гэтых неясных зьменках, можна судзіць, што і ў другіх прыгарадах былі свае вечы для сваіх мейсцовых спраў, але ў агульна-палітычных пытаннях павінны былі прыслухаць пастановам веча ў старшым горадзе Полацку. Ці заўсёды яны прыслу-халі старшаму гораду, аб гэтым пацьверджаючы сказаць нельга, тым больш, што старая гісторыя полацкага княжства да Гедымінавічоў дайшла

да нас у незначных адруках, у якім мы сустрачаем толькі цёмныя намёкі аб адносінах прыгарадоў да Полацка і з гэтых намёкаў мы можам толькі дагадывацца, што адносіны не заўсёды былі нармальнымі і згодны са старым правам, а шмат што варункавалася нейкай вотчыннасьцю ў княжжым родзе Рагвалодавічаў, а ешчэ болей умешаньнемся Кіеўскіх, Смаленскіх і Чарнігаўскіх князёў, а такжа ўмовамі літоўскіх плямен з князямі Рагвалодавічамі. Гэтак у 1159 гаду Рагвалод Барысавіч, аддзеляны браццямі, шукаў сабе воласьці Сьвятаслава Ольгавіча чарнігаўскага і выпрасіў у яго сабе дружыну і пры гэтай помачы заняў Друцк. Або ў 1162 гаду Валадар затрымаў за сабой Гарадзец пры помачы Літвіноў, і Літвіны памаглі яму разьбіць Рагвалода Барысавіча з Палачанамі.

Цікава адмеціць, што Навагрудак, сталіца Міндаўга літоўскага, спраўляўся вечам да 1511 году, да часу, калі ў ім было заведзена майборскае права.

ВІЖ

Віж — гэта быў паліцэйскі ўрадовец пры судзе, выпаўняўшы загады суда. Віж выбіраўся і назначаўся воеводамі, старастамі, дзержаўцамі і другімі ўраднікамі гаспадарскімі, ён быў неабходны афіцыйны пасрэднік і сьведка пры ўсякай судовай справе, дзе што трэба было агледзіць, даведацца і выпоўніць па судовай пастанове; віж быў правай рукой і вокам суда. У статуте 1529 году павіннасьці суда выложаны такім парадкам: Раздзел V, артыкул 8-мы. «Хто бы каму даручыў дзяцей сваіх або сваю маетнасьць ці жану, то апекуны павінны паступаць ніжэпісаным парадкам, узяўшы ад ураду віжа таго павету і пры ім ешчэ трох шляхціцоў годных веры, і пры гэтых сьведках апісаць усю маетнасьць; і, узяўшы ад таго віжа і ад тых баяроў-шляхты два рэстры пад іх печаямі, адзін рэстр хаваць у сябе, а другі перэдаць у павет воеводзе або старасьце». Раздзел VI, артыкул 10. Віж пасылаўся да знатных паноў,

калі трэба было разсудзіць іх людзей: «Па княжых людзей не павінна пасылаць дзецкіх* для вызвава ў суд, наперад трэба абаслаць таго пана, чыі людзі, прыказуючы яму ўчыніць справядлівасць перад віжом нашым або ўрадовым». Артыкул 31. «Калі па пастанове суда каму з каго трэба будзе спагнаць маетнасць або сумму грошы, то, атрымаўшы на гэта права, такі ня можэ выпоўніць судовай пастановы, а павінен узяць з сабою віжа ад судзьдзёў, каторыя вынеслі пастанову аб спагнаньні». Разьдзел VII, артыкул 2. «Калі бы хто гвалтам наехаў на чый дом і каго бы там раніў і забіў, то з таго дому ў сьлед за гвалтам трэба паведаміць сваіх суседзеў, затым узяць з бліжэйшага ўраду віжа і паказаць яму гвалт і раны або забітага і суседзямі з віжом устанавіць вінавайцу гвалту». Артыкул 17. «Пры позыве ў суд гвалтаўніка жалабшчык павінен давясці гвалт віжом урадовым і шляхтаю людзьмі добрымі, каторым ён паказываў гвалт, або каторыя бачылі, як адбыўся гвалт». Артыкул 15. «Калі б хто на чужой зямле пасеяў жыта, то гаспадар, называючыі зямлю сваёй, павінен узяць ад ураду віжа і пры віжу, апавесьціць, каб ён, пажаўшы, не звозіў жыта з зямлі». Артыкул 19. «Віж па загаду суда або ўраду апісываў маетнасці за даўгі, прычым ён павінен быў рабіць опісь пры двох ці трох шляхціцах, добрых, старонных людзёх і пісаць маёмасьці тры рэстры за печаямі: сваёй і тых добрых людзей і адзін рэстр аддаць таму, у каго апісаў маёмасьць, другі пакінуць у сябе, трэці падаць у той урад, ад каторага быў пасланы». Разьдзел X, артыкул 2-гі. «Калі б залажыўшыі сваю маёмасьць хацеў на тэрмін яе выкупіць, а хто ўзяў у застаў — не хацеў прыняць сваіх грошы і аддаць маёмасьць, то той, што заставіў, павінен быў узяць віжа ад ураду свайго павету і з віжом да яго ехаць, каб узяў свае грошы. І калі б ён не хацеў браць грошы і пры віжу, то віж, узяўшы грошы, павінен іх перадаць у скарб гаспадарскі, а ўзяўшага заставу абавязаць датычна маёмасьці». Па таму ж статуту, па 35 артыкулу VI раздзела назначаны гэткая даходы віжам: «Віжу і дзецкаму нашаму віжовага і дзецкаваньня рубель, а віжу воеводзкаму, земскага маршалка і старасты палавіну рубля, а держаўцавым віжам і дзецкім, каторыя

дзержаўцы перш называліся цівунамі, па дванадцаці грошы. А калі б віжы і дзецкія нашы, і воеводаў і стараст нашых, і дзержаўцаў нашых, а такжа іх намесьнікаў ня мелі патрэбы ехаць, а аставаліся бы ў горадзе, то ім віжовага і дзецкаваньне палавіна. А калі б каторага дзецкага мы або рада наша воеводы, маршалкі і старасты пашлем на спагон грошы, то ім дзецкаваньня ад кождага рубля па 10 грошы». Па 35 артыкулу, сьведчэньне віжа, калі яно пацьверджэна двума або трыма шляхціцамі было такое важнае, што яго ня можна было адвясці ніякімі сьведкамі. У агульных рысах абавязкі і даходы віжа ў уставах 1551 году на другім Віленскім Сойме выложэны гэтакімі словамі: «Віж павінен даць прысягу, што ён усё, што будзе бачыць або чуць, то ўсё справядліва перад правам (судом) або кнігамі судовымі павінен расказаць і засьведчыць. Віжы пры сваім віжаваньні павінны мець пры сабе заўсёды старану людзей добрых па даўнаму абычаю. А за іх працу і праезд за кожную мілю плаціцца па аднаму грошу». Па праву сьведчэньне віжа перад судом ці ўрадам мела тую самую сілу, як бытцам бы ўрад ці суд тое бачыў і чуў сваімі вачыма і вушамі. А дзеля гэтага віж меў вялікае значэньне і для ўрада, і для суда, і для самага грамадзянства; і тая і другая старана павінны былі жадаць, каб сьведчэньню віжа можна было даць веру поўнасьцю, і па статуту 1529 году ўрад або суд быў з гэтай стараны абясьпечэн тым, што віжы назначаліся самім урадам, г.зн. воеводамі, старастамі і дзержаўцамі. Але гэтакі лад натуральна ня мог падабацца грамадзянству, і яно заўсёды з няверай глядзело на віжоў, назначаных урадам і называло іх людзьмі ня годнымі веры, і на ўсіх соймах станы прасілі гаспадара, каб віжы былі выбарныя ад грамадзянства і прысяглыя. І толькі ў статуце 1566 г. пытаньне аб віжах, як і аб земскіх судзьдзях, было перагледжэна і блізка ўсе абавязкі віжа перэдадзены вознаму, а віж ужо стаяў на задным плане і, здаецца, быў пакінут толькі пры гэтмане і наагул пры вайсковых зьверхніках у часе паходаў. Прынамні ў статуце 1566 году віж упамінаецца толькі пры гэтмане.

ВОЕВОДА

Воевода быў найвышэйшай правінцыяльнай уладай; з воеводзкім урадам заўсёды злучалася дастойнасьць сэнатара, сябры рады гаспадарскай. Воеводы назнача-ліся толькі ў вялікія і важныя места, якія былі перш сталіцамі вялікіх князёў, напр[ыклад]: Вільня, Трокі, Полацак, Новагрудак, Вітэбск, Смаленск. Воевода быў у сваім воеводстве тым, чым вялікі князь у дзяржаве. Усе ўрадоўцы на тэрыторыі воеводства залежалі ад воеводы. Яны ўласціва былі на службе ў воеводы, а не ў вялікага князя; ён іх назначаў, ён і зьменяў, і яны ў сваёй службовай чыннасьці былі адпаведальны перад ім, а не перад вялікім князем; так што за ўсе іх неўпраўкі па службе адпаведаў перад гаспадарам воевода; і ў прыпадку жалаб ад жыхароў да гаспадара, пісалася грамата да воеводы каб ён лепей глядзеў за сваімі ўрадоўцамі. Да ўсёго гэтага воеводы былі незьмяняемы і назначаліся дажывотна; дзеля чаго ўлада іх, сама па сабе аграмадная, атрымлівала яшчэ большую сілу і значэньне; звыш таго, усе яны былі сябрамі рады гаспадарскай, што ешчэ болей узмацовы-вала іх уладу.

Воевода, як гаспадар і галоўны начальнік зямлі, што была ў яго веданьні, спраўляў усімі служачымі людзьмі сваёй правінцыі. Пад яго даглядам і па яго загаду зьбіраліся мейсцовыя войскі. У парубежных землях ён быў галоўным даводцам войска, хадзіў у паходы супроць ворагаў і кіраваў абаронай сваёй зямлі, а такжа ссылаўся з суседнімі гаспадарамі, уступаў з імі ў перэгаворы і атрымліваў ад іх граматы, якія, прачытаўшы, або атсылаў гаспадару, або княжай радзе. Пагранічныя воеводы дабывалі весьці з непрыяцельскай зямлі, якія атсылалі або гаспадару, або галоўнаму гэтману.

Пасьля служылых людзей у веданьні воеводы знаходзілася ўся зямля даручэнай яму правінцыі, нават дзедзізны прыватніх уладнікаў, выключаючы ўпрывілеяных; а дзеля гэтага ўсе пераходы маетнасьцей і ўсе спрэчкі аб

гэтых рэчах адбываліся з ведама воеводы. Землі, назначаныя служылым людзем, паводле гаспадаравых грамат, адвадзіліся па загаду воеводы, які назначаў, у якіх мейсцах выдзеляць землі.

Што да суда, воевода назначаў сваіх судзеў па паветах свайго воеводства, якія павінны былі судзіць шляхту ў назначаныя тэрміны. Сам воевода быў галоўным судзьдзёй у сваім воеводстве; ён судзіў усе крымінальныя і зямельныя справы ў сваім галоўным месьце, але не іначэй як разам з князямі і баярамі даручанай яму зямлі. На воеводзкі суд можна было жаліцца толькі самаму гаспадару. Воеводзкаму суду падлегалі, хоць і не ва ўсіх справах, ня толькі князі і баяры, але і старасты і другія дзержаўцы паветаў у зямлі прыслухоўчай. Нават манастыры, у справах не падлегаючых духоўнаму суду, не былі выняты з пад воеводзкага суда. У крымінальных справах воевода карыстаўся правам меча, г.зн. мог караць сьмерцю. Воевода даваў сваім правінцыям уставы (канстытуцыі) і прывілеі. Да воеводы сыьцекаліся ўсе кнігі і справаздачы па мейсцоваму справаваньню. Без дазваленьня воеводы ніхто ня мог выехаць за граніцу.

Па фінансаваму аддзелу воевода наглядаў за рэгулярнасьцю дзержаўных збораў; яму падлягалі камор-нікі і другія зборшчыкі, назначаныя падскарбім; ён назначаў новыя мыты і іншыя падаткі і зборы. Гэты аддзел разам з судовым быў галоўнай крыніцай воеводзкіх даходаў. Акрам таго, на воеводу ішла плата, вядомая пад назвай «выходнай куніці»; яна бралася тады, калі хто браў дзеўчыну «за воласьць», г.зн. не ў воеводзкі прысуд. Яму ішла такжа плата, вядомая пад назвай «гасьцінца», ад кождага піўнога затору па паўкапе грошай; далей з ятак (мясных крам) на кожную суботу ішло мяса на замак воеводзе; такжа плата з гарэлкі і корчам.

Зрэшты, правы, абавязкі і даходы воеводаў не ва ўсіх землях былі аднаковыя; прывілеі, даваныя тым або іншым землям, шмат зьмянілі палажэньне воеводаў. Гэтак полацкіе і вітэбскія воеводы назначаліся ні іначэй як са згоды палачан і вітэблян, і, незадаволеныя адным, яны маглі прасіць дру-

гога воеводу і нават выбіраць яго з паміж сабе. Полацкі і вітэбскі воевода, уступаючы ў урад, у першы ж дзень дасць грамадзянам прысягу, што палачаніна або вітэбляніна ня будзе караць без суда. Полацкі або вітэбскі воевода ня мог судзіць адзін, а абавязкова са старшымі баярамі і мешчанамі. Наагул у устаўных граматах, даваных землям, гаварылося, каб воеводы справаваліся паводле старадаўных абычаёў і навін не ўвадзілі; але запраўды гэта рэдка выпаўнялося. Нават полацкія воеводы, больш другіх абмежаныя, дрэнна выпаўнялі пастановы ўстаўных грамат.

Воеводы, як сябры княжай рады, пры гэтым нярэдка бываўшыя канцлерамі і спраўляўшыя іншыя важныя дзержаўныя ўрады, не маглі заўсёды быць у сваіх воеводзтвах; дзеля гэтага большай часцю воеводзтвы спраўляліся іхнімі намесьнікамі, а самі яны карысталіся толькі даходамі і толькі часова бывалі ў сваіх воеводзтвах.

Пасьля Люблінскай уніі (1569) у агульным сэнсе ўсёй Рэчыпспалітай дзеля таго, што старшэнства крэсал залежала ад даўнасьці воеводзкіх урадоў у землях, то пасьля польскіх, заседалі беларускія воеводы і ўкраінскія, а ніжэй іх літоўскія.

ВОЗНЫ

Гэты ўрад, паводле першапачатковага паходжэньня, перанесен да нас з Польшчы, і ў статуте 1529 г. саўсім не ўпамінаецца і да 1566 году не сустрачаецца, толькі ў устаўных граматах некаторых павеатаў Падляшскай зямлі, карыстаўшыхся польскім правам, напр.: у Драгічынскім і Бельскім, сустрачаецца ўрад вознага і раней. Возны, як агульны ўрад для усяго Беларуска-Літоўскага княжства, паяўляецца толькі з выхадам у сьвет статуту 1566 г., дзе разам са сваёй перша-пачатковай службай ён выпаўняе і ўсе абавязкі віжа. Першапачатковы абавязак вознага быў развазіць павесткі на суд.

Аб устанаўленьні возных для Беларуска-Літоўскага

Княжства статут 1566 г. кажэ так: «хочучы каб у праве (судзе) земскім заўсёды быў парадак і справа абычайная, устанаўляем і ўпаважняем, каб воеводы ў кожным павеце судовым, гдзе кнігі лежаць, а стараста Жамойдзкі там у зямлі Жамойдзкай, возных выбіралі, пастрыгалі, устанаўлялі, як і судзеў, з шляхты, людзей добрых, веры годных, маючых пашану і аселых у тым павеце. А лік возных назначаць, глядзя па абшырнасьці павету і паводле патрэбы. Выбраўшы вознага, воевода павінен прыняць ад яго прысягу, запісаць яго імя ў свае рэестры і выдаць яму свой ліст на ўрад вознага». Разьдзел IV, артыкул 5. Абавязкі і правы вознага ў 5-ым артыкуле таго ж разьдзелу апісаны так: «насіць позы і імі пазываць (у суд), хоць бы і без ведама ўраду, і назначаць рокі (тэрміны) па стараму абычаю, і заповедываць, каб ад права не ад'езджалі выдаваць прысягу сьведкам па загаду суда, быць пры ўсякім абасьведчэньні, арэштываць па пастанове і загаду судзьдзі і падсудка за іх лістамі, аглядаць гвалты, разбоі і раны і занасіць іх у урадовыя кнігі таго ўраду, ад каторага будзе пасланы і пры ўсякай такой справе возны заўсёды абавязан мець пры сабе двух шляхціцоў дзеля пацьверджэньня сваіх сьведчэньнеў. Зрэшта, у справах незначных, не крывавых, ён можа рабіць аглядзіны адзін, без стараны шляхты і нават без пасланьня ад ураду, толькі без кожнай задзержкі павінен запісаць у кнігі ўрадовыя ўсё, што агледзіць, і сьведчэньне вознага ў кнігах такую ж будзе мець моц, як бы возны сам стаяў аблічна. Што датычэ да даходаў вознаму, ад каго што ён мае права браць: «калі паедзе на якую справу, тады ад мілі па грошу ў адну старану, а што назад паедзе, то за тое нічога ня браць; калі ж мілі не паедзе, а зробіць сваю справу ў самым горадзе, то ад справы грош. А калі паедзе каго арэштаваць, то браць з таго з цягла па грошу, з пусташі каторую пашуць, і ад паўслужбы па паўгроша, а ад сумы пенязей, ад капы па два пенязі». У абарону вознага пры выпаўненьні ім сваёй павіннасьці і артыкулам шостым устаноўлена: «хтобы вознага ў часе выпаўненьня ім свайго ўраду прыбіў і атабраў у яго і разарваў лісты, дадзеныя ад ураду з таго зыскаць бязчэсьце вознага, супроць яго дастойнасьці ў двух,

і зверху таго пасадзіць яго пад стражу на шэсьць тыднеў у гродзе або паветовым урадзе». Акром вышэй пералічаных абавязкаў вознага, на яго ж павіннасьці было па 29 артыкулу праводзіць крэдытораў да тых знатных землеўласьнікаў, слугі каторых прычынілі істцам якую крыўду, і вымагаць ад землеўласьнікаў суда пад сваімі слугамі, быць прысутным на такім судзе. Па 67 артыкулу возны пасылаўся ўрадам дзеля спагнаньня грошы, калі б уласьнік маетнасьці чаго ў тэрмін ня выплаціў па судовай пастанове. Па 68 артыкулу пасылаўся судом дзеля заарэштаваньня маёмасьці, з якой прысуджана судом спагнаць вядомую суму грошы. Прычым возны цэніць: 20 коп. службу людзей або ўвалоку аселую, дзесяць коп. паўслужбы або паўвалокі, капю грошэй морг унавожэны. Па 67 артыкулу ўрад або суд пасылаў вознага з загадам, каб выгнаны гвалтам гаспадар з маетнасьці, перадаў маетнасьць выгнанаму гаспадару ў часовае ўладаньне да высьленьня па суду. Па 4-му артыкулу возны павінен па загаду ўраду быць пры прыняцьці маёмасьці ў апеку, і рэестр маёмасьці, зроблены апекунамі, зацьвердзіць сваёй печатццю. Па 15-му артыкулу возны павінен быць пры спісываньні маёмасьці апысыванага шляхціца. Па 6-му артыкулу возны, дадзены ад ураду, павінен быць на судзе капы або селянскай грамады, калі якая вёска атаб'е капю на зладзейскім сьляду і капа будзе вымагаць ад ураду прысылкі вознага. Возны, прыбыўшы на мейсцо разам з капой, павінен ацаніць страты, прычыняныя пакражай, на якія пакрыўджаны прысягне сам трэцьці; і разам з капой павінен аб гэтым данясьці ўраду, ад якога быў пасланы.

Пры параўнаньні правоў і абавязкаў вознага, вылажаных у статутце 1566 году з правамі і абавязкамі віжа і дзецкага, аказываецца, што возны зьмешчаў у сябе папярэдніх віжа і дзецкага. Але станы, заўсёды вымагаўшыя на соймах, каб віжы былі выбарнымі ад грамадзянства, з устаноўленьнем вознага не дасьціглі сваіх пажаданьнеў; бо возны ня быў выбарным, а назначаўся з мейсцовай шляхты воеводамі, старастамі і другімі дзяржаўцамі такім самым парадкам, як і папярэднія віжы.

ВОЙТ

Па местох, дзе местскі суд быў адзелены ад суда земскага і замковага, а асабліва ў местох, карыстаў-шыхся Майборскім правам, галоўным, а часам і адзіным судзьдзёй быў войт. Яго суду, па грамаце 1510 году, падлегалі ў Полацку ўсе мешчане, г.зн. сябры местовага сама-ўрадаваньня, а такжа ўсе чорныя людзі і закладні, жыўшыя як у замку, так і каля замку; такжа за Дзьвіной і на ўсякім мейсцы ў Полацку, за кім бы закладні ні жылі, — за ўладыкам, за ігуменай, за князямі і за баярамі, за ігуменамі і за папамі на ўсякіх землях царкоўных, князёўскіх і баярскіх. Паводле граматы 1511 году, дадзенай Новагрудку на Майборскае права, суд і ўправа местскія былі перададзены войту, пры каторым для суда і ўправы назначаліся ешчэ шэсьць радцаў і васьм прысяжнікаў. З паміж радцаў, між імі і войт, кожды год павінны быць выбіраны два бурмістры, каторым выдзеліліся некаторыя справы для суджэньня. Войт атрымліваў ад усіх перасудаў (па цывільных справах) і віж (па крымінальных справах) трэцьці пенязь, а два пенязі ішлі на ратушу. Местскі суд ва ўсіх местох, карыстаўшыхся Майборскім правам, адбываўся не іначэй як перад войтам разам з бурмістрамі і радцамі, і ў гэты суд ніякія ўрадоўцы гаспадарскія ня мелі права ўступацца, ні воеводы, ні старасты. Войты назначаліся самім гаспадарам, і войтаўскаму суду падлегалі ўсе справы, акром спраў па зямельнаму ўладаньню, якія справы заўсёды заставаліся за гаспадаравымі ўраднікамі — воеводамі, старастамі і дзержаўцамі.

У местох, не карыстаўшыхся Майборскім правам і дзе местскі суд ня быў адзелены ад земскага суда і ад суда гаспадаравых ураднікаў, таксама як і гаспадаравых сёлах, хоць і бывалі войты, але яны ня мелі права суда, гэта былі проста местовыя старасты, і іх абавязкі былі толькі адміністрацыйныя, а не судовыя. Гэтак у ўстаўнай грамаце Могілеўскім мешчанам 1561г. сказана: «даручылі і далі войтаўства ў месьце на-

шым Могілеўскім тамашнаму мяшчаніну Няфёду Іосіфовічу і пры ім устанавілі чатырох сотнікаў. Войт павінен ва ўсім глядзець за месцкім парадкам і ва ўсіх справах справаваць слушна і радна і аб месцкіх патрэбах данасіць замковаму ўраду нашаму, але войты ў справах грамадзянскіх, датыкаючых цэлага места, не іначэй павінны рабіць загады, як са згоды з сотнікамі і дастойнейшымі мешчанамі; а галоўнейшым абавязкам войта павінна быць печа аб памножаньні гаспадаравых даходаў і аб праўдзе пры зьбіраньні падаткаў і другіх набораў, і дзеля гэтага ён заўсёды павінен быць пры ўрадзе, калі аплачываюцца падаткі». А за працу адна валока і адзін дом, займаны войтам, звальняюцца ад аплаты падаткаў. У гаспадаравых сёлах абавязкі войта былі гэтакія: выганяць людзей на работу па загаду ўраду, такжа выганяць з платамі і падаткамі, прыводзіць, заместа дзецкага, да суда і на ўрад; пры ўсякіх работах замест прыстава стаяць над людзьмі свайго войтаўства, адвозіць авёс і сена да Вільні або куды загадае ўрад, папраўляць і панаўляць межы селянскіх палёў, быць пры ўрадовым судзе і памагаць судзьдзям, але не судзіць. Сельскія войты выбіраліся са згоды селян.

Ёсьць звесткі, што месцкія войтаўствы ў канцы XV стагодзьдзя былі насьледзтвеннымі і прадаваліся ўрадам у патомнае валаданьне са ўсімі даходамі, прывілеямі і правамі, часам аднаму войту на два войтаўствы, а можа часам і болей. Зрэшта, аб гэткай патомнай уладзе войтаў над месцамі маюцца дакумэнтальныя данныя толькі з Валынскай зямлі.

ГАЙНАЛ

Азначае пабудну сьпеваную або граную на трубе. Гайналы адыгрывалі ў вайсковых абозах на ўставаньне раніцай і вечэрам на начны спакой. Па местах местовая варта, выходзячы вечэрам, адсьпевала гайнал найчасьцей улажаны з трох-чатырох вершовых зваротак. Пасьля гайналу гараджанам ня можна была выхадзіць на вуліцу.

ГАРАДНІЧЫ

Урад гараднічага ў Беларусі быў даволі познай інавацыяй. У грамаце 1450 году, дадзенай Казімірам полацкаму намесьніку, сказана: Палачане пісалі гаспадару, што гараднічага ў іх ў Полацку здаўна не бывала, і прасілі, каб гараднічага да іх не назначаць, а абавязкі яго даручыць намесьніку. Абавязкі ж гараднічага, паводле тэй самай граматы, былі ў тым, каб даглядаць за гродзкімі ўкрэпленнямі, распараджацца іх будаваньнем і папраўкамі і да гэтага прыцягаць, паводле росьпісеў, як местовых, так і сельскіх жыхароў.

Гараднічы быў сябрам воеводзкага суда, і справы па купчых і другіх актах на ўладаньня ўкладаліся ў гаспадзе (кватэры) гараднічага, і гараднічы разглядаў уладчыя акты і судзіў па іх. Урэшце ў веданьні гараднічага была прадажа ўсякага скарбовага збожжа, атрымліванага пры зборы падаткаў, а дзеля гэтага цівуны і другія зборшчыкі ўсё сабранае імі збожа павінны былі перадаваць гараднічаму, яму ж дастаўляліся падзякальныя, пянцінічныя і дроўныя, і наогул усё, што на замковы ўрад ішло. Сабранае гэтакім чынам і атрыманая ад прадажы збожжа грошы, гараднічы атсылаў у скарб гаспадарскі. Наогул трэба лічыць, што ўрад гараднічага быў у ліку паважаных і даваў значныя даходы.

Некаторыя з гісторыкаў думваюць, што ўрад гараднічага быў у нас з найдаўнейшых часоў і адпаведаў польскаму каштэлянству, якое, пасля дзяржаўнай уніі з Польшчай, было ўведзена ў нашых землях. Урад гараднічага мейсцамі ўтрымаўся і пазьней уніі, як паралельны каштэлянству. Пратэст палачанаў тлумачыцца тым, што проста палачане не хацелі абцягчаць сябе падаткамі на ўтрыманьне даволі каштоўнага ўраду і мяржаваньнем іх, што абавязкі гараднічага можна зьмесьціць з існуючым ужо ўрадам намесьніка; тым болей, што ў Полацку ў той час існаваў урад старасты гродзкага.

ГІБЭРНЫ

Рыцарскіе маетнасьці вольныя былі ад пастояў войска. Войска магло зімаваць у каралеўшчынах і маетнасьцях, належацых да духавенства. Падданыя маетнасьцей каралеўскіх і духоўных павінны былі даваць войску зімовы харч у натуре. Дзеля таго, што на гэтым грунце вынікалі частыя недаразуменьня — сойм у 1649 гаду пастанавіў, каб заместа збору жыўнасьці ў натуре была ўстаноўлена аплата грашамі, каторую называлі гібэрна, што па лацінску даслоўна значэ «зімовае». Гібэрна не была падаткам заўсёдным: выбіралі яго ў меру патрэбы. За Саскіх часоў Беларусь і Літва выплачывала 486.300 залатых.

ГРОД

Першапачаткова азначаў мейсца абароннае, абгарожанае валам і сцяной і прыкопамі. У княжые часы кожная аколiца, кожны павет мелі свой град, гарадок, гарадзец. Гроды служылі сховам для акалічнага жыхарства ў час нападу ворагоў. У такіх гарадцох была зазвычай вайсковая дружина, заўсёды гатова да абароны аколiцы ад ворагоў і разбойнікаў. Тут пад аслонай аружнай сілы знаходзіліся тарговыя мейсцы, «месты», каля каторых сяліўся купецкі і рэмеслены люд. Пры гарадцох будаваліся першыя месты. Пры Туравай гарэ (Вільня), пры Волатавай гарэ (Полацак). Унутры гроду* будавалі з бяровеньня «замчыстым вуглом», абшырныя харомы, якія называлі «замак». На Беларусі ўсе замкі былі дрэўляныя. Кожды грод-замак меў свайго начальніка, каторы, як намесьнік і заступнік князя, называўся «валадаром». Будучы заступнікам князя, меў уладу судовую, вайсковую і цывільную на ўсю аколiцу. Пазьней такіх валадароў звалі воевадамі і старастамі. З бегам часу ўлада павінна была раздзяліцца. Цывільныя судовыя функцыі мешчанскія перайшлі да судоў местскіх, земскія да судоў земскіх. Ста-

расьце гродзкаму асталіся толькі крымінальныя справы і выпаўніцельная паліцэйская ўлада на гродзкую кругаколіцу. Судзіў у гродзе стараста з правам меча. Гродзкай вязьніцы і местовага парадку пільнаваў гараднічы, або каштэлян. Да гараднічага належала паправа замку пры помачы акалічных жыхароў, пільнаваньне маецнасьці, зложэнай у замку. Гродзкі суд меў пісара і кнігі гродзкія, званыя вячыстымі*, падобныя да цяперашніх нотарыальных, у якія запісываліся так званыя акты добрай волі, такжа маніфэсты**, г.знача, пратэсты проці ўчыненых крыўд, жалабы на ўласьць і безпраўныя паступкі ўрадоўцаў. Калі ў замку не было мураванага склепу, то гродзкія кнігі пераховывалі ў мураваных сьвятынях або манастырох. Грод быў сялібай уласьці судова-крымінальнай, паліцэйскай і выконуючай.

Да гродзкіх урадоўцаў належалі ешчэ: каморнік (землемер), паветовы пісар і мытнікі тарговыя. Служба замковая складалася з ключніка, возьніка і паліцэйскіх, якіх называлі драбамі і ўжывалі да лавеньня праступнікаў і пільнаваньня іх у вязьніцы.

ГРУНВАЛЬДЗКАЯ БІТВА

У 1398 г. В[ялікі] Кн[язь] Вітоўт пагадзіўся з крыжакамі, адступаючы ім на вечныя часы Жмудзь і нават сам угаварыў жмудзіноў да «прытворнай і можэ быць часовай пакорнасьці ордэну». У гэтым здарэньні Вітоўт пацьверджаў даравізну, зробленую крыжакам Ягайлам ешчэ ў 1382 г., калі Ягайла баяўся нападу з іх стараны дзеля помачы ўцекшаму да іх Вітоўту, падкупіў крыжакаў, даровываючы ім Жмудзь. У 1410 г. Жмудзь паўстала супроціў крыжакаў. На нарадзе, адбыўшайся паміж Вітоўтам і Ягайлам у Бярэсьці, уложан быў план паходу, і ў 1410 г. войскі выступілі ў паход.

«Того жэ лета бысть побоище Королю Ягайлу Ольгердовичу, нареченному Владиславу и Великому Князю Литовскому Витофту Кестутьевичу с немцы прускімі, в землі іх прускай меж городов Дубравна и Острода, Кумендера и

Кундера побиша и всю силу их немецкую одолеша и грады их немецкія поимаша, токмо три града не вдашася Королу и Витофту». Так апаведае адна з нашых летапісей аб бітве каля Дубраўны, цяперашняга нямецкага Грунфэльда.

У гэты на вечныя часы памятны дзень войскі Вял. Кн. Літоўска-Беларускага і каралеўства Польскага, пад галоўнай камандай Вітоўта сыйшліся з крыжакамі на полю бітвы. У немцоў было да 85.000 добра намыторанага войска з вялікім лікам гармат, са стараны аб'яднаных дзержаў налічаюць да 140.000 (Палякаў — 50.000, Беларусаў і Ўкраінцаў 50.000, Літвіноў і Жмудзіноў 8.000 і да 40.000 татароў). Захаваліся названьня палкоў, выступаўшых са стараны В[ялікага] Кн[язя] Літоўска-Беларускага. БЕЛАРУСКІЯ — Мсьціслаўскі князя Лугвенія Ольгердовіча, 1, 2, 3 смаленскія, берась-цейскі, вітэбскі, гродзенскі, дрогічынскі, лідзкі, мельнікаўскі, новагрудзкі, пінскі, полацкі Сьв. Юр'я і віленскі. УКРАЇНСКІЯ — кіеўскі, крэмянецкі, галіцкі, люблінскі, львоўскі, перамышльскі, 1, 2 і 3 падольскія і ноўгарад-северскі Князя Жыгімонта Дзмітрэвіча Коруьбута. ЛІТОЎСКІЯ — ковенскі, медніцкі, троцкі, вілкавыскі. Падробнасьці бітвы мала вядомы. Устаноў-лена, што з агромным упорствам і мужствам біліся праціўнікі. Морэ крыві было праліта ў гэты дзень. Больш 40.000 немцоў пакрылі сваімі трупамі зямлю. Апісваючы бітву, польскі гісторык Длугош аддае дань пашаны смаленскім беларускім палкам: у гэты дзень адно толькі рыцарства смаленскае пры сваіх харугвах цьверда стаяло і не падавалася назад. У аднэй з харугвей большасьць пала пад мечамі, сыяг яе быў зьбіты, дзьве другія харугвы біліся як належыць праўдзівым рыцарам. Гэты тры палкі пакрылі сябе і ўсё войска славай. Перамога над крыжакамі была поўная. Патужнасьць крыжацкая была зломлена. Бітва была 14—15 ліпня.

ГЭТМАН (I)

Слова «гэтман» запазычанае ад немцоў, бо па нямецку галоўны даводца называўся «гаўптман». Стараславянская назова — воевода, — той, хто водзіць воеў. Кожды з нашых старадаўных князёў сам быў воеводам, бо заўсёды сам даводзіў войскам. Урад гэтмана ўтварыўся ў нас у канцы XV сталецця. Гэтманы былі некалькіх ступеней: першую, вышэйшую ступень, становіў вялікі гэтман, або найвысшы Гэтман Вялікага Княства Беларуска-Літоўскага. Найвысшы гэтман быў вярхоўным начальнікам усіх войск, сабраных на вайну, яму падлегалі ўсе другія гэтманы. За вялікім гэтманам наступаў дворны гэтман, галоўны начальнік наёмных войск гаспадарскага двара. За дворным ішлі гэтманы аддзельных корпусаў, урэшце былі ешчэ польныя, або напольныя, гэтманы, камандаваўшыя войскамі на полі бітвы, падлеглыя вялікаму гэтману, так сказаць — віцэ-гэтманы, камандуючыя войскамі.

Урад найвысшага або вялікага гэтмана заўсёды даваўся людзям заслужаным і вядомым, і гэты ўрад злучаўся зазвычай з другімі важнымі і даходнымі ўрадамі; гэтак, напрыклад: вялікі гэтман князь Канстантын Астрожскі ў 1505 гаду быў ешчэ, акром таго, старастам Луцкім і маршалкам Валынскай зямлі, а ў 1511 гаду ён жа быў ешчэ старастам Браслаўскім і Вісьліцкім. Або ў 1534 гаду Юры Радзівіл быў панам Віленскім, найвысшым гэтманам, старастам Гарадзенскім, маршалкам дворным і дзержаўцам Лідзкім і Беліцкім. Найвысшы гэтман у ваенны час і ў краю занятым войскам карыстаўся поўнай, безапэляціоннай уласцю, як у стасунку да войска, так і ў стасунку да жыхароў і нават кіраўнікоў правінцыямі, дзе зна-ходзілася войска; загады гэтмана павінны былі выпаўняцца безадмоўна ўсімі, як загады самога гаспадара, і непаслушнасьць гэткам загадам каралася як не выпаўненне гаспадаравай волі. Так што найвысшы гэтман карыстаўся бязмала дыктатарскай уладай у ваенны час у краю, занятым войскамі. У грамаце 1517 году, пасланай Вольмарскаму старасьце князю Александру Палубенскаму

і ўсім старастам і дзержаў-цам замкоў арцыбіскупства Рыжскага, сказана: «Даем вам ведаці, іж атправілі есьмо старасту Жамойдзкага маршалка В[ялікага] Кн[яства] Літоўскага, п. Яна Ходкевіча до землі Ліфляндзкай, і зьлецілі яму есьмо ўсю справу, моц і ўладнасьць і гэтманства зямлі Ліфляндзкай, так жа і вамі людзьмі служэбнымі радзіці і правіці і непрыяцелям граніц атпор чыніці, укрыўджэным падданым справядлівасьць дзеяці, і служэбных прыймаці ў службу і ім прыповедаці, і ўсякія рэчы водлуг зданья яго Міласьці справаваці. І вы бы о тым ведалі, і яго міласьць, яко высокага роду нашага і спраўцу тэй зямлі Ліфляндзкай галоўнага, і гэтмана нашага ва ўсякай учцівасьці мелі, і ўсякае паслушэнства к яго міласьці чынілі».

Гэтман, як галоўны начальнік паходнага войска, ведаў і спраўляў увесь паход па свайму адуму, пасылаў ад сябе воеводаў сачыць ворага і атрымліваў весьці як ад воеводаў, так і ад усіх парубежных дзержаўцаў і ўрадоўцаў. Напрыклад, у грамаце 1534 году ад Зыгмунда да гэтмана Радзівіла сказана: «твоя міласьць пішэт да нас, што ты сьперша атправіў было к Быхаву воеводу Кіеўскага пана Андрэя Якубавіча Неміровіча, і канюшага нашага дворнага пана Васіля Багданавіча Чыжа з перэдавымі людзьмі: а калі ўчыніў гэты загад, то к тваёй міласьці была прынесена весьць ад дзержаў-цы Мсьціслаўскага, Юрья Юрьевіча Зіноўевіча, што маскоўскія людзі прышлі к Смаленску». Гэтман, як галоўны начальнік войска, быў у той самы час і галоўным судзьдзёй вайсковых людзей, падлеглых яму, і карыстаўся судовымі зборамі. Да яго ішлі ўсе жалабы на вайсковых людзей, і ён меў права засуджаць на сьмерць. У акружнай грамаце 1507 году правы гэтмана апісаны гэтак: «хто бы з вайсковых стаў браць сілай у каго небудзь, не заплаціўшы належнай цаны, таго пан гэтман мае права караць паіманьнем (арэштам), а хто бы каго аграбіў, таго павесіць; хто на каго падыйме корд (меч), у таго атсеч руку, а хто каго раніць, у таго атсеч галаву. Калі бы хто знайшоў і ўтрымаў у сябе, а не данес гэтману, а будзе знаходка даражэй паўкапы, то такога на шыбеніцу. А хто з пчеламі дрэва пасячэ, таго такжа на шыбеніцу, а хто

выдзерэць пчолы, то заплаціць поўкапы, а пану гэтману віны поўкапы грошэй. Такжа калі ў корчміта мёд крадзены знойдуць, таго корчміта выслаць з войска, а пан гэтман пакарае віной (штрафам) па заслуге. А хто бы пайшоў ад войска дамоў і яго на тым зловяць, таго на шыбеніцу. Прыказуем, каб гэтману нашаму былі ва ўсім паслушны, бо мы вялелі яму паслушных чціць, а непаслушных караць, ня менш як мы пан гаспадар, па яго заслуге».

Дворны гэтман як галоўны начальнік войск, знаходзячыхся на пэнсыі ў гаспадара, у стасунку да гэтых войск меў тую ж уладу і тыя ж правы, як вялікі гэтман у стасунку да войск Вялікага Княжства Беларуска-Літоўскага. Гэтак у грамаце дворнаму гэтману Крыштапу Радзівілу 1577 году сказана: «прыказуем табе, каб твая міласць у належнасьці ўраду тваяго дворнага гэтманства да тое службы і патрэбы нашай гаспадарскай земскай, люд служэбны, рыцарства, па пенезі скарбу нашага прыймаў і спасобіў, і зьвёў усяго почту людзей служэбных, 1.500 коней ездных па гусарску і па казацку, так як тваей міласьці відзець будзецца, і пад тым парадкам, як есьмо табе дастойную навуку далі». Дворны гэтман у часе вайны падлегаў галоўнаму гэтману. Гэтманы пасобных корпусаў мелі тую ж уладу і тыя ж правы над даручаным ім войскам і над краем, дзе ім прыходзілася выступаць, як і вялікі гэтман. Гэткіх гэтманоў магло быць па некулькі, нават у адным мейсцы, але яны падлегалі галоўнаму гэтману, як толькі той уступаў у даную мейсцовасьць, дзе былі корпусы пасобных гэтманоў.

Польны гэтман па свайму значэньню быў ніжэй усіх папярэдніх гэтманоў. Пры праўдзівых гэтманах ён паступаў пад іх начальства і перадаваў ім свае поўнамочча. Пры праўдзівым гэтмане польны гэтман быў яго заступнікам. Калі праўдзівы гэтман быў забіты, або крэпка ранены, або пападаўся ў няволю, то польны гэтман прыймаў яго каманду і на час уступаў у яго правы і абавязкі.

ГЭТМАН (II)

Слова гэта запазычана ад немцаў. Па-нямецку галоўны даводца зваўся «гаўптман», — з гэтага чэхі зрабілі «гэтман», украінцы «атаман», а мы запазычылі ад палякоў «гэтман». Старая беларуская назова «воевода», той што воеў водзіць. Кажды з нашых старадаўніх князеў сам быў воеводам, бо сам заўсёды даводзіў войскам. Калі беларускія князствы аб'ядналіся з Літвой, то вялікія князі сталі садзіць сваіх воеводаў па князствах. Такім парадкам воеводаў намножылася, дык галоўнага кіраўніка вайскамі ўсёй дзяржавы сталі называць гэтманам. Першы Вялікі гэтман устаноўлены Зыгмунтам I у 1512 гаду. Дзеля частых воен аказалася патрэба ўстанавіць другі вайсковы ўрад гэтмана польнага. Вялікі гэтман быў вайсковым міністрам, польны гэтман — галоўнакамандуючым.

ГЭТМАНСКІЯ АРТЫКУЛЫ*

Гэтманы Вялікага Князства Літоўска-Беларускага ўстанаўлялі і апавешчалі артыкулы (параграфы) права для войска, якія насілі назову «Артыкулаў гэтманскіх». Гэткія паасобныя артыкулы, выдаваныя рознымі гэтманамі, былі за Зыгмунтам III [...] сабраны, упарадкаваны і дапоўнены, а ў 1609 гаду пацьвержэны сэймам. Кніга складаецца з двух часьцей. Першая часць у 33 артыкулах выкладае павіннасьці войска ў часе палявой службы, — другая ў 37 артыкулах абгаварывае абозны парадак паходу і бітву. Экзэмпляр такога беларускага вайсковага статуту пераховываецца ў Петраградзкай публічнай Бібліотэцы. Кніга носіць заглавак «Аб падгатаўленьні рэчаў к вайне патрэбных». Пісана скорапісьсю на 90 лістах.

«Военный Журналъ» № 4, 1853 году, апісываючы гэты рукапіс, нарэкае, што ў гэтым беларускім вайсковым статуте гаспадарская і адміністрацыйная часткі зьмешаны з часьцю тактычнай.

Знаўцы вайсковай справы аднагалосна, аднак, высказваюцца за тое, што статут гэты ў свой час меў высокую вартасць як адзін з першых вайсковых статутаў у славяншчыне, а ў цяперашні час яўляецца вельмі цэнным памятнакам высокага развіцця вайсковай тэхнікі ў беларусоў ужо ў XVII стагоддзі.

Статут забараняе паедынкі паміж вайсковымі, паясьняючы, «бо жаўнер мае быці мужны супроць непрыяцелеві*, а ня супроць свайго таварыша».

ДВАРАНЕ ГРОДЗКІЯ, АБО ГАРАДЗКІЯ

Трэцім, па старшэнству, станам у старой Беларусі, як сьведчыць устаўная полацкая грамата 1465 г., былі дваране гродзкія. Калі ўтварыўся гэты стан беларускага грамадзянства, мы на гэта не маємо бязпосярэдніх сьведзтваў. Але калі прыняць беларускіх гродзкіх двараноў за адно з ноўгародзкімі грыднямі, то трэба дапусьціць, што гэты стан быў адзін са старадаўных, утварыўшыся ешчэ пры Рагвалодавічах. Гэта былі служылыя людзі, якія мелі ў меслах свае землі, дадзеныя ім за службу вечам на асабістым праве, а не на грамадзкім, а дзеля гэтага яны ешчэ насілі назову сваеземцаў. Паводле ўстаўнай граматы, дваране былі сябрамі местовай грамады і прыёмалі ўдзел у справах местовага справаваньня і на соймах, як гэта сказана ў грамаце: «а без баяр мешчанам і дваранам гродзкім і паспольству соймоў не надобе чыніць». А што гродзкія дваране мелі свае землі ў паветах, аб гэтым сьведчыць грамата В[ялікага] Кн[язя] Александра, дадзеная Полацку ў 1497 г., у якой сказана: «яго міласць азец наш кароль Казімір дазволіў мешчанам полацкім і дваранам гродзкім і волосным людзем у тых рэках, што ў іх землях, рэкі гонныя, бабры ганіці і лавіці ім самім на сябе, і плаціць за гэта штогодна па дзвесьці рублей грошай літоўскіх шырокіх». Паводле ўстаўнай граматы, дадзенай Полацку ў 1499 г., аб абавязках гродзкіх двараноў сказана, што яны павінны праводзіць гаспадарскіх паслоў, у другой грамаце

напісана: «А калі мы пашлем пасла нашага або намесьнік полацкі па нашаму прыказаньню да Ноўгарада, да Пскова, да Лук або да Рыгі о земскіх дзелах абідных (паедзе), тады путнікі павінны даваць паслам коней, а дваране гродзкія езьдзіць з імі па даўнаму абычаю».

Дваране гродзкія, гэта праўдападобна, быў перажытак колішніх княжых дружыньнікоў, якія заўсёды знаходзіліся пры князю, а пазьней пры гродзе або замку і перэтварыліся ў служэбных гродзкіх людзей. У аднэй грамаце 1501 г. гродзкія дваране выступаюць ужо пад імем гродзкіх землян, і на іх ускладаецца павіннасьць пачародна справоваць варту ў гродзе.

ДЗЕРЖАЎЦЫ

Пад імем дзержаўцы разумеўся кожды кіраўнік правінцыяй, быў гэта воевода, стараста ці які іншы высокі дастойнік; але былі і такія спраўцы кругаколіц, якія не зьяўляліся ні старастамі, ні воеводамі, і называліся толькі дзержаўцамі. Яны часам мелі блізка тых ж правы і абавязкі, як воеводы і старасты і лічыліся самаістымі спраўцамі сваіх кругаколіц, толькі ў дзержаўнай ерархіі яны былі ніжэй воевод і стараст. Паводле 33 артыкула VI раздзела Статуту 1529 году, дзержаўцы не мелі права судзіць шляхту і баяроў, ні пасылаць за імі дзецкіх. У статуте сказана: «дзержаўцы, якія нідаўна названы дзержаўцамі, а перш называліся цівунамі, ня маюць права шляхты і баяроў нашых судзіць і дзецкіх сваіх па іх пасылаць, яны падлегаюць суду воеводаў, маршалкоў нашых земскіх і дворных, і стараст». Акром гэтага важнага абмежання у судах, кругаколіцы, даручаныя дзержаўцам, былі толькі часьцямі старстваў і воеводзтваў. Державы дзяліліся: на державы на землях гаспадаровых або дворных і на державы у кругаколіцах земскіх; дзержаўцы ў першых былі ўласьціве цівунамі гаспадаравымі, упраўляўшымі яго магнасьцямі, і толькі перад выпускам першага літоўскага статуту былі названы дзержаўцамі; яны рожніліся тым,

што спраўлялі дварамі гаспадаравымі, а цівуны спраўлялі валасьцямі. Державы другога парадку пераважна раздаваліся сябрам рады і другім высокім дастойнікам ня гэтулькі дзеля справаваньня імі, сколькі дзеля атрыманьня даходаў. Былі такжа держаўцы ў земскіх местах і кругаколіцах, якія жылі ў дадзеных ім державах і спраўлялі імі самі, як старасты сваімі паветамі.

ДРУКАРНІ БЕЛАРУСКІЯ

Першыя ў сьвеце дзьве славянскія кнігі, друкаваньня кірыліцай,осьмігласьнік і Часасловец былі надрукаваны ў Кракаве ў друкарні Швайпальта (Сьвятаполка) Фіоля. На канцы гэтых кніг, пад гэрбам места Кракава, маецца напіс: «Доконана бысть ся кніга вь велікім граде вь Кракове, прі державе велікого короля Польского Казіміра і доконана бысть мешчаніном краковскім Швайпольшом Феол із Немец немецкого роду Франк і скончена по Божіем нарожэньем 1490».

Гэтага ж самага году выйшоў у Кракаве ў таго ж Фіоля Часасловец, або кніга кананічных гадзін, пры каторым бывае заўсёды і псалтыр.

Ад часоў Фіоля да Скарыны сьледоў славянскіх друкарэнь нідзе не знаходзім. Толькі ў 1517 г. Скарына пачаў у Празе Чэскай друкаваць свае беларускія пераклады Бібліі. Здаецца, адтуль прывез ён у Вільню кірыліцкія дручкі і тут, у доме Бабіча, выдаў у 1525 г. Апостал. Гэта есьць першая кніга друкаваная ў Вільні.

Пасьля Скарыны залажылі ў Вільні друкарню Мамоніча. Мамонічоў было трох — Лукаш, падскарбій Вялікага Князства Літоўскага-Беларускага, і стараста Дзісенскі Кузьма, у 1600 г. бурмістр Віленскі, і Лявон, друкар княжэцкі і каралеўскі. Друкарня Мамонічоў працавала ад 1576 г. да 1617. У Мамонічоў быў надрукаваны і трэці Статут Вялікага Князства Літоўска-Беларускага. Акром статуту, выйшлі з гэтай друкарні:

1) Псалтыр, 1575 г.: «павінуйся вашому повеленью мілостивый Пана Скарбный і Пана Зіновіц Зарэцкі», а значэ, друкаваны па загаду Лукаша Мамоніча і Зіновіча — Зарэцкага.

2) Апостол, 1591 г.

3) Псалтыр, 1593 г. у Лукаша і Казьмы Мамонічоў.

4) Молітвы павседневныя, 1596 г. Пасьвята князю Соламерэцкаму.

5) Евангеліе толковое, 1595 г.

6) Евангеліе напрэстольное. Коштам Лукаша Мамоніча ў яго тыпографіі, 1595 г.

7) Часасловец, 1601 г.

8) Служэбнік, 1607 г.

9) Служэбнік 1617 г. Коштам Льва Сапегі, канцлера Вялікага Князства Літоўскага.

10) Часаслоў, 1617 г.

Каля 1621 г. Мамонічоўская друкарня спыняецца, а замест яе паяўляецца стаўропічальная друкарня пры Сьвята-Духоўскім віленскім манастыры, каторая пачала працаваць ад 1596 г. З гэтай друкарні выйшлі:

1) Псаломніца, 1596 г.

2) Вертоград душевный. Твор і стараньне інака Фікарья Сьвятагорца, 1620 г.

3) Новый Завет с Псалтырью, вновь переведенный брацтвом віленскага общаго житія манастыря Сьв. Духа; 1623 г.

4) Беседы духовныя преподобнаго отца нашаго Макария егіпецкаго. Переведенный з греческаго інакамі манастыря Сьв. Духа, 1627 г.

5) Служэбнік, 1639.

6) Новый завет, 1641.

7) У 1778 г. выдалі тут стараверы Псалтырь.

Ад 1627 г. манахі Сьв. Духаўскага манастыра друкуюць свае кнігі, найчасьцей па польску, ня толькі полемічныя, але і літургічныя.

У процівагу Сьв. Духаўскаму праваслаўнаму манастыру, уніяцкі Сьв. Троіцкі віленскі манастыр заводзіць сваю друкарню, у каторай друкуюць літургічныя кнігі для уніяцкіх

цэрквей. Сьв. Троіцкая друкарня фундавана была ў пачатку XVII ст. Друкоў гэтай друкарні захавалася незвычайна мала. Вядомы:

1) Служэбнік, друкаваны перад 1642 г.

2) Літургікон се ест Служэбнік, з рысункам Тарасевіча, 1692 г.

3) Наука о семі сакрамэнтах, бэз году.

У канцы XVII ст. і гэта друкарня пераходзіць на друкаваньне сваіх кніжак у мове польскай.

У 1562 г. Сымон Будны і браты Кавэчынскія коштам Астафея Валовіча залажылі друкарню ў Несьвежы. Выйшлі:

1) Катэхізіс то ест наука старадаўна сьвятога пісьма, 1562 г.

У прадмове да гэтага катэхізісу Будны, пасьвячаючы кніжку Радзівілам, кажэ: «займаючыся загранічнымі мовамі, продкі вашы не забывалі сваёй даўнай і слаўнай мовы...»

У тэй жа кнізе, зьвертаючыся да патрыярха Андрыяна, кажэ аб прычынах, пабудзіўшых надрукаваць катэхэзіс, і «дзеля таго, што вучні Марціна Лютра, аткрыўшы пісьмо славянскае акуратнае, чыстае і пераклаўшы довады сваіх лжывых мысьлей на чысты славянскі дыялект, друкам іх апавешчаюць і на сьвет выносяць».

Гэты катэхізм Буднага быў у 1628 г. перадрукаваны ў Штокгольме.

2) О оправданіі грэшного чловека перад Богом, 1562 г.

Друкарня кн. Астрожскага ў Астрагу на Валыні выдавала кнігі беларускія, між іншымі: Дземьяна Налівайкі, старшага брата козака Налівайкі, пераклад лістоў Яна Златоустага ў 1607 г.

У канцы XVI ст. уцёк з Масквы друкар Іван Федоровь і ў Грыгора Ходкевіча ў Заблудове надрукаваў «Учительное Евангеліе» 1568 г. і між 1568 і 1569 гг. псалтыр.

У Магілеве выйшлі:

1) Служэбнік, 1616 г.

2) Собраніе поучительных слов, говореных Грыгоріем епіскапом Могілевскім, 1761 г.

3) і 4) Псалтырь 1704 і 1705 гг.

5) Псалтыр 1710 г. для старавераў.

Почаеўская друкарня друкавала і беларускія кнігі.

У Рахмянаве, маётнасьці княгіні Вішневецкай Міхайлавай, надрукавана «Евангеліе учительное», 1619 г.

У Еўю, пад Вільняй выданы:

1) Зерцало Мірозрытальна, 1612 г.

2) Евангеліе учительное, 1616 г.

3) Граматыка славенская Сматырыцкага, 1619 г.

4) Кніга Новаго завета, коштам кн. Огінскага, 1611 г., перэдрукавана ў 1635, 1638 і 1642 г.

Каля Оршы ў Кутэйскім манастыры выйшоў Новы завет у 1632 г.

У 1646 г. зьяўляецца друкарня ў Чарнігаве і ў Клімавічах. У канцы XVII ст. Чарнігаўская друкарня была перанесена ў Ноўгарад-Северскі.

У Горадні выйшлі:

1) Венец Христов с проповедей недельных. Твор Антонія Радзівілоўскага, 1735 г.

2) Поучение Сьв. Іоана Златоустага, 1798 г.

У Супрасьлі каля Беластоку:

1) Собрание припадков краткое і духовным особам потребное, 1722 г.

2) Буквар языка словенскага, 1761 г.

3) Біблія, 1743 г.

Між 1745 і 1806 годам тут друкавалі сабе многа кніг стараверы.

У Полацку раней 1560-х гг. існавала друкарня. Кнігі з гэтай друкарні вельмі рэдкіе. Вядома:

1) О муце Хрыстовой і о Юдзе бывшым прыдацелем Господа нашаго Іісуса Христа.

У Рыме абаснована была беларуская друкарня, выйшлі з яе:

1) О направе календара, 1598 г.

2) Вызнанье вери правдивой. Па-беларуску і па лаціне.

Даны агляд друкарэнь і друкоў беларускіх ня ёсьць поўны. Цікавячыся спецыяльна гэтай справай адсылаю да спецыяльных, навейшых прац па славянскай бібліяграфіі.

ЖЫДЫ Ё БЕЛАРУСИ

Жыды на беларускіх землях яўляюцца старадаўнымі жыхарамі. Ужо ў канцы XIV стагоддзя існуюць жыдоўскія кагалы ў Бярэзці, Горадні, Троках. Вялікі князь Вітоўт у 1388 г. даў жыдам прывілей, якім абяспечалось іх цывільнае палажэнне ў дзяржаве. Паводле прывілея Казіміра Ягайлавіча ў 1441 г., троекія жыды атрымалі майборскае права, зраўнанне ў правах з хрысціянамі, акром таго, свой аўтаномны суд. У XV стагоддзі жыды мелі вялікае значэнне ў Літве, як аткупшчыкі і фінансавыя агенты ўраду. У 1495 г. урад змяніў сваю палітыку ў стасунку да жыдоў. Вялікі князь Александр, як думалі з прычыны жадання канфіскаваць жыдоўскія пазыкі ўраду, пастанавіў: «жыдоў зямлі нашай вон выбіці». Выгнаныя жыды ўцяклі ў Польшчу, Кафу і Канстантынопаль. Маётнасць жыдоў была канфіскавана. Часць маётнасці пераехала ў рукі паасобных людзей і ўстановаў. У 1503 г. жыдам было пазволена вярнуцца назад у Літву. Жыды атрымалі назад сваю маётнасць. У 1507 г. Зыгмунд I-шы пацвердзіў старыя прывілеі жыдам, каторыя былі ўпісаны ў стары, 1529 г., Літоўскі статут.

Дзякуючы прывілеям эканамічнае палажэнне ў дзяржаве вельмі ўзмацалася. Жыды ўзялі ў арэнду ад дзяржавы мэнніцу (манэтны двор), тамажні і нават выбіранне ад грамадзян дзяржаўных падаткаў. Шляхта была незадаволяна ўзмацаваннем жыдоў. У 1559 г. на сойме шляхта выступіла з жаданнем, каб арэндатары дзяржаўных рэгалій былі хрысціяне. Аднак непрыхільнае аднашэнне дробнай шляхты была адваротным да стасунку магнатаў да жыдоў. Магнаты шырока карысталіся крэдытам у жыдоўскіх капіталістаў і заўсёды станавіліся на абарону апошніх. Галоўна, наплыў жыдоў у Беларусь быў пасля 1648 г. у звязку з жыдоўскімі пагромамі на Украіне. У адміністрацыйным аднашэнні жыдоўства дзялілася на Беларускаю сынагогу і на кругаколіцы: Менскую, Месьціслаўскую*, Слоніскую,

Берасьцейскую, Горадзенскую, Пінскую і Слуцкую. Гароды Вімень і Полацак станавілі асобныя адміністрацыйныя адзінкі. Жыды карысталіся поўнай рэлігійнай нацыянальнай аўтаноміяй, упраўляліся зьездамі кагалаў.

ІНСТРУКЦЫІ СОЙМІКОВЫЯ

Найнавейшы нашых часоў лёзунг: «уся ўласць на мейсцох» — быў поўнасьцю здзейсьнены ў старай Беларусі. Беларускія ваеводзтвы і землі карысталіся шырокай правапастановаўляючай аўтаноміяй. Кожны воеводскі, а нават паветовы соймак мог устанаўляць для сябе права. У справах агульна-дзяржаўных мог пастанаўляць толькі агульна-дзяржаўны сойм. Пастановы правінцыяльных соймакоў называліся інструкцыямі. Інструкцыі, выдаваныя соймакамі, бывалі вельмі карысныя дзеля дапасаўвання агульна-дзяржаўных законаў да мейсцовых варункаў. У сьцягоняшнія часы інструкцыі становяць вельмі цэнны матэрыял да гісторыі ўнутранага жыцця Беларусі. Некаторыя інструкцыі ўпісываліся ў гродзкія кнігі, іншыя даваліся паслом на сойм. У часы, калі газэт ня было, інструкцыі былі адбівальнікам грамадзянскага настраеньня, і з гэтай стараной былі вельмі цэнны для цэнтральных дзяржаўных устаноў.

ІНСТЫГАТАР

Урад інстыгатора аналагічны з урадам сучаснага прокурора. Інстыгатор быў публічным абвініцелем, вартаўніком выпадку праваў. Урад інстыгатарскі датуецца ад 1581 году. Інстыгатор называў пры абліцы суда дастойнікаў за невыпадку імя дзяржаўнага права або за ўчынены ўшчэрб дзяржаўнаму скарбу. Выступаў з абвінавачаньнямі ў дзяржаўнай здрадзе і абразе маестату. Пэнсыя і[н]стыгатора была вельмі значнай: у пачатку XVIII стагоддзя выносіла 400 залатых у год. Вялікі Інстыгатор, або дзяржаўны, выпаўняў

абавязкі міністра юстыцыі ў дзяржаве, на воеводствах і паведах былі віцэ-інстыгатары. Трыбунал Вялікага Княства Беларуска-Літоўскага меў свайго асобнага інстыгатара, дзеля таго, што ў важных справах перад трыбуналам выступалі або віцэ-інстыгатары, або сам вялікі інстыгатар, то ўрад пры трыбунале зыйшоў да камісарства над трыбунальскай паліцыяй, падтрымліваўшай парадак на сэсыях трыбунальскіх і ў горадзе, дзе заседаў трыбунал.

ІНФАМІЯ, або Бязчэсьце

Кожды меў права да чэсьці, але хто дапусьціўся паступку нячэснага, траціў чэсьць і званы быў бязчэсны, ці, як даўней у нас казалі, інфамісам. Інфамія пацягала за сабой агранічэньне ў грамадзянскіх правах і навет выгнаньне з краю. Да спраў пацягаючых за сабой інфамію належалі: невыпаўненьне судовых пастановаў, перахоў злодзеяў, крадзежа, абмова па раз 4-ты, зафіксаваньня судом і т.п. А так жа, калі шляхціч, пасяліўшыся ў горадзе, займаўся таргоўлей ці шынкар-ствам. Паводле тагачасных паняціў, кожды шляхціч з права і абавязку належаў да рыцарскага брацтва, на гатовасьці каторага да абароны краю і ўменьня вайсковага рэмесла дзяржава апіралася свой быт і сваю бязпечнасьць. Шляхта заступала ў армію. Дзеля гэтага перамена шляхцічам вайсковага рэмесла на таргоўлю разглядалася як дэзэртэрства з вайсковых радоў.

ІСТБА

Істба — комната — пакой. Першапачатковыя хаты славянскіх народаў будаваліся з бяровеньна зьбітага гваздамі па вуглох. З чатырох сьцен атрымлівалася чатыравуглавое памешчэньне, каторае называлі «ізбоінай», «ізбой», памешчэньня бывалі халодныя і цёплыя; цёплыя атапліваліся; ад

слова «*таніць*» атрымалася назова цёплага памешчэння «*істба*», «*істоба*», «*істонка*». Таксама як ад слова «*клеціць*» — будаваць, атрымалася слова «*клець*». З разьвіцьцём культуры і заможнасьці сталі будаваць большыя дамы, не ў адну «*ізбоіну*», «*клетку*» ці «*істонку*», а ў некалькі. Паявіліся і новыя назовы: «*сьветліца*», «*бакоўка*», а далей пайшлі назовы паводле назначэння — пекарня, або варыўня, — дзе пяклі і варылі, чэлядная — дзе жыла чэлядзь, спальня — дзе спалі, страўня, або сталовая, — дзе сталаваліся — елі страву, гасьцінная — дзе прыймалі гасьцей. У замках былі і істобы — князеўскія соймавыя, сэнаторская, пасольская, судовая; пісарня; прымніца, або паслухальня, дзе прыймалі інтэрэсантаў; бавяльная, дзе адбываліся забавы.

У XVI ст. правадаўчая ўстанова Рада Вялікага Княства Літоўска-Беларускага распалася на дзьве палавіны: істобу сэнатарскую і істобу пасольскую. У першай засядалі князі, воеводы, гараднічыя, міністры і біскупы, у другой, выбраныя шляхтай, земскія паслы.

КАДУК

Маётнасьць без уласьніка і насьледнікаў называлася спусьцізнай, а пасья пераходу да караля кадуком. У 1588 г. пастаноўлена, што калі не было пасья памершага бліжэйшых крывічоў як у 8 пакаленьні, то пасья году і 6 тыднеў спадак пераходзіў на караля. Крывічы, аднак, маглі і пазьней паісківаць яго. Спадак па бязьдзетных чужаземцах заўсёды пераходзіў на караля. Гэта матывавалася тым, што набытая маётнасьць не павінна была вывозіцца з краю. Каб абмежыць імпэт пануючых да такіх спадкаў, было забаронена соймам далучаць іх да каралеўскіх маётнасьцей і прызначэна раздаваць іх рыцарскаму стану за заслугі перад дзержавай. У 1778 г. пастаноўлена, што спусьцізны, 50 гадоў не даходжэныя, пазьней даходжэнымі быць ня могуць.

Кадуком даўней называлі такжа падучую хваробу: згэтуль пайшла лаянка «*каб це кадук*».

КАНЦЛЕР

Ад часу, калі на Беларусі пачалі пісаць, пры вечах і князёх бывалі за звычай пісары, якія пісалі лісты, умовы і загады ды прывешывалі да іх гаспадарскія печаткі. Найдаўнейшы беларускі дзяржаўны акт, з паміж захаваўшыхся дагэтуль, ёсць смаленская тарговая ўмова 1228 году паміж беларускімі княствамі — Смаленскам, Вітэбскам, Полацкам — і Рыгай. Канцлерскі ўрад у В[ялікім] К[нястве] Беларуска-Літоўскім быў першы пасья гэтманскага. Першы раз урад канцлера ўпамінаецца ў грамаце Казіміра з 1450 году, да таго часу, і доўга ешчэ пазьней канцлеры называліся пісарамі. Канцлер, або пісар, быў адзін з першых дастойнікаў пры князю, у яго была вялікакня-жая печась, і праз яго рукі ішлі ўсе важнейшыя паперы, ад імені гаспадарскага ён быў такжа і сэкрэтарам рады гаспадарскай. У прывілеі, дадзеным Казімірам князю Боротынскаму, сказана: «А пры том былі рада наша: князь (ксьндз) Мікалай біскуп Віленскі, воевода Віленскі пан Іван Гатовт, маршалак земскі пан Петраш, пан Андрэй Саковіч, намесьнік полацкі; пан Міхайла, намесьнік смаленскі, канцлер наш і іншы панове ўсе старшыя». З канцлерскім урадам, як наагул з усімі вышэйшымі ўрадамі, былі злучаны другія павіннасьці, як важныя па свайму значэньню, так у той самы час і даходныя ўрады воеводаў, намесьнікаў і стараст. Гэтак канцлер Міхайла Кезгайлавіч у той самы час быў намесьнікам Смаленскім, а пазьней у 1460 году воеводам віленскім. З гэтага часу (1460 г.) воеводзтва Віленскае ўжо заўсёды злучалася з канцлерскім урадам. Пасья Кезгайлавіча быў канцлерам і воеводам віленскім Алехна Судзімонтавіч, пасья Алехны — Мікалай Радзівіл, пасья быў канцлерам, воеводам Віленскім і старастам Бельскім і Мозырскім пан Альбрахт Гаштоўт. У 1547 гаду воевода Віленскі канцлер В.К.Л., дзержаўца Бабруйскі і Барысаўскі пан Ян Юр'евіч Глебавіч. У княжай радзе канцлер падпісываўся ў сьлед за біскупам Віленскім, значэ лічыўся другім пасья біскупа сябром

рады гаспадарс-кай. Усяго ў В.К.Л. было 22 канцлероў, з іх найвыдат-нейшыя Леў князь Сапега, аўтар трэцяга статуту Літоўскага, Міхайла Радзівіліч, Станіслаў Шчука. Апошнім канцлерам быў Яхім Літавар Хрэптовіч — Канцэлярскі ўрад быў дажывотны. За Хрэптовіча, у канцы XVIII сталецця, дзержаўная канцэлярыя В.К.Л. складалася з 16 асоб: 2 печатары, 2 сэкрэтары, 2 рэфэрэндары, 4 пісары, 2 рэгэнты, 2 печатныя сэкрэтары, 2 мэтрыканты. Акрам гэтага чалавек 10 падпіскаў.

КАНЮШЫ

Спраўца стаень і стад у княжыя часы. Пры дварэ В[ялікіх] Князёў Беларуска-Літоўскіх канюшы быў адзін з важнейшых урадаў. Канюшыя былі земскія і дворныя. Канюшы земскі лічыўся вышэй дворнага. Акрам таго, былі ешчэ канюшыя ў некаторых правінцы-ях; здаецца, што ўсе канюшыя лічыліся сябрамі рады гаспадарскай. Аб абавязках і прывілеях канюшых у дакумэнтах захавалася мала даных. У грамаце 1569 г. (Акты Зап. Росіі. Т. II, № 54) спамінаецца аб даходах канюшага ў назначанай яму кругаколіцы: «каторы слуга, або чалавек княжы ці панскі або землянін заб'ець каго, то каб старасты і намесьнікі нашы, і маршалак земскі, і ключнік, і канюшы на іх галоўшчыны біралі».

КАШТЭЛЯН

Урад каштэляна даволі позны набытак у В[ялікім] Кн[ястве] Беларуска-Літоўскім; перасаджэн ён з Польшчы, дзе замкі з лацінскай называліся «кастэльею», а іх начальнікі «кастэльеянус». Як у нас у найдаўнейшыя часы называлі падобнага ўрадоўца даводных даных німа, праўдападобна звалі іх валадарамі і гараднічымі. Паводле крыніц першы раз каштэляны ўпамінаюцца ў першым ста-туце 1529 году: у 3-ім разьзеле, у 4-ым артыкуле гэтага

статутут сказана: «у кождым здарэньні мы нічым не уменьшаем папярэдніх урадаў воеводства Віленскага, воеводства Троцкага і іншых воеводстваў і каштэлянаў і канцлерства і маршалства земскага і дворнага і старастваў». Хоць гэтая зьменка паказывае, што каштэляны былі вядомы і раней, але па ўсёй праўдападобнасьці іх устанавленьне ня многім папярэдзіло статут, бо ў ранейшых памятнаках яны нідзе не ўпамінаюцца.

Каштэлян уласьціва быў камандант крэпасьці-гроду, або замку, беспасярэдны начальнік гарнізону, яму і павінны былі перэдаваць земскае войска харужыя.

Каштэляны былі толькі ў тых землях, якія спраўляліся воеводамі, напрыклад: ў Полацкай, Вітэбскай, Смаленскай, Новаградзкай, Падляскай, Берасьцейскай, Менскай, Мсьціслаўскай каштэляны былі памочнікамі воевод і ў іх нябытнасьць заступалі іх мейсцо. У службовай ерархі лічыліся вышэй стараст. Першым абавязкам каштэлянаў было глядзець за цэласьцю замкаў, быўшых у яго веданьні. Пасьля, як вайсковы начальнік, заведываў вайсковымі людзьмі, пераважна служылымі, але такжа на яго абавязку лежало зьбіраць ў паход шляхту і перэдаваць воеводзе. Да каштэляна Павла Сапегі ў 1567 гаду гаспадар піша: «назначаем зборнае мейсцо ў Маладэчне, асобай сваёй конна і збройна з почтам сваім ездным і пешым, не адступаючы ад соймавай пастановы на азначаны тэрмін паспешаў да войска ў назначэнае зборнае место». Гэткім чынам за каштэлянам аставалася даводства сваім вайсковым аддзелам ня толькі на зборнае мейсцо, але і далей у часе вайны.

Але акром вайсковых спраў на павіннасьці каштэляна лежалі справы судовыя, іх зямельных справах. Каштэлян, падобна маршалку, быў высшым судзьдзёй, калі судзячыся былі незадаволены падкаморскім судом. Аб каштэлянскіх даходах па дакумэнтах нічога няведама; здаецца, каштэляны атрымлівалі аплату з другіх урадаў, якія дадаваліся да каштэлянства.

КЛЮЧНИК

Першапачаткова быў дворным слугой князя, якому даручаліся ключы ад складоў. У гарадох ключнікамі называлі брамных, якія нанач замыкалі месцскія брамы і пераховывалі ў сябе ключы. Але калі двор Вялікакня-жы стаўся цэнтрам, куды імкнулася служылая арыстакрацыя, то і ўрад ключніка гаспадаравага стаўся важнай пасадай. Ужо на пачатку XVI стагоддзя ўрады ключнікаў даручаюцца знатным фаміліям. Але перамена грамадзянскага значэння ключніка не змяніла характару іх ураду: яны асталіся даверэннымі асобамі ў гаспадара, каторым даручалася кіраўніцтва ў гаспадаравых маетнасцях і месцах; у местах земскіх ключнікі пераховывалі гаспадарскія даходы, да яго перэсылаліся ўсе дзержаўныя зборы з павету, і ён перэсылаў іх падскарбям у скарб.

КНЯЗЬ

Слова князь паходзіць ад «Кон». Кон у беларускай міфалогіі роўназначна грэцкаму Кронасу — богу часу. Князі выводзілі зазвычай пачатак сваіх родаў ад багоў. Патомкі якога-небудзь легендарнага харобра, узяўшыя ўладу над народамі, лічылі сябе конязямі, князямі, што значыло — баговічамі. Гэтак мы бачым, што сканды-наўскія, грэцкія, егіпецкія, асырыйскія і другія князі старасьвецкіх народаў зазвычай выводзяць сваё паходжаньне ад бязсьмертных багоў. Як ва ўсіх старых народаў, так было і ў славяноў. Гісторыя застае беларускіх князеў ужо пазбаўленымі божскага арэолу, аднак, відаць, вера ў тое, што толькі людзі, паходзячы ад баговічаў, могуць спраўляць народамі, была ешчэ жыва ў беларускім грамадзянстве, бо права быць выбранымі на справаньне, калі ня ўсей зямлэй, то войскам земскім, прызнавалася толькі за сваім князеўскім родам. Гэтым тлумачыцца, чаму палачане выбіралі князеў толькі з княжага роду, а

не якога будзь іншага. Гэтым тлумачыцца такжа і тое, чаму пры ўсей вольнасьці і дэмакратычнасьці адносіны да князёў свайго князёўскага роду вызначаюцца надзвычайнай прывязанасьцю ў палачан.

За многа сталеццяў да легендарнага прызваньня Рурыка на Ноўгародзкае князство ў беларусоў упамінаюцца князі ў Полацку. Скандынаўскія сагі ўпамінаюць аб князю Полтасу, але першым гістарычным князем быў Рагвалод, аб каторым летапісец Нэстар кажэ: «бе бо Рогволод прішел із заморья, імяше власть свою в Полтеске, а тур в Турове, от него же і туровцы прозвашася». Чыста славянскае імя — Рогвалод, паказывае, што гэты князь ня быў чужаземцам-неславянінам, а прывязанасьць палачаноў да свайго княжага роду пацьверджае, што Рогвалод быў патомкам старадаўных мейсцовых князёў, аб каторых, можа, і хадзілі легенды за часоў Нэстэра, што яны, падобна Рурыкавічам, прыйшлі з заморья. Сам летапісец нідзе не гаворыць, каб Рогвалод заваеваў полацкую зямлю, то адгэтуль можна зрабіць вывад, што ён, як і шмат даўнейшы пратапляста туроўскіх князёў — Тур, — былі мейсцовымі роданачальнікамі прадаўнага, легендарнага паходжэньня. Пацьверджае гэту мысль высока разьвітае народапраўства ў полацкай зямлі, чаго не магло бы быць, каб народ быў паднявольны, пад чужацкай уладай. Зь летапісея вядома, што ў 980 гаду кіеўскі князь Валадзімер з вялікім войскам ноўгародзкім і варажскім падступіў да Полацка, разьбіў Рагвалода, забіў яго сыноў, а дачку Рагнеду ўзяў сабе за жонку, пасья, забіўшы брата Яраполка, умацаваў-ся ў Кіеві, і гэтакім чынам Полацкая зямля, падобна, як раней смаленская, была ўключэна ў лік уладаньнеў Валадзімера Кіеўскага. Зрэшты, Валадзімер, здаецца, пакінуў Полацк спраўляцца вечам і нават не назначыў туды намесьніка, прынамсі летапісі не спамянаюць аб Валадзімеравах намесьніках у Полацку. Васемнадцаць гадоў трывала залежнасьць Полацкай зямлі ад Кіева. Каб зьвязаць усё ж такі полацкую зямлю з Кіевам, каторую, відаць, трудна было ўтрымаць у панявольеньні, Валадзімер аддае свайго малалетняга сына Ізяслава, пабудаваўшы яму асобны горад

Ізяслаў (цяперашні Заслаў, каля Менска), маючы на ўвазе, што ў самым Полацку цяжка будзе жыць князю. Аднак полацкая земля ў Ізяславе бачыла патомка, унука Рогвалодавага. Ізяслаў разам з палачанамі ў першы чарод выдзеліў свае землі ад іншых валадзімеравых уладаньнеў у саўсім незалежную дзержаўную адзінку, якой яна заўсёды была раней. Пасьмерці Валадзімера, а пазьней Яраслава кіеўскіх на абшарах усходня-славянскіх вытварыліся тры незалежных дзержавы — Полацкая, Ноўгародзкая і Кіеўская. У Ноўгародзе і Кіеве княжылі Рурыкавічы, у Полацкай зямлі — Рагвалодавічы. Паміж патомкамі Яраслававымі і Рагвалодавымі была заўсёдная непрыязнь, як сказана ў летапісі: «оттоле меч взімаюць Рогваложы ўнукі праціву Яраслаўліх унукаў». Зрэшта, гэты сказ летапісца гаварыць не аб варажнечы Рогваладавічаў да Яраславічаў, — якой запраўды не было, бо патомкі Рагвалода родніліся з патомкамі Яраслававымі, — а выражае запраўдную і заўсёдную варажнечу палачан з ноўгародцамі і кіеўцамі на грунце эканамічным і нацыянальным.

Улада князя ў Полацку была другая, апасяля ўлады веча. Вечэ выбірало князя, вечэ і «паказывало яму пуць» (выганяло яго). Князь у Полацку мог княжыць толькі са згоды веча, гэта значэ ўсяго народу. Полацкі князь жыў нават ня ў Полацку, а каля Полацка ў Бельчыцах, дзе жыла і яго дружына, у самы Полацк князі толькі прыезджалі на час, — або на запрашэньне веча, або за сваімі справамі. Пад 1159 годам летапісь апаведае: «і пачалі палачане Расьціслава зваць лесьцю на братчыну да сьвятой Багародзіцы старой на Пятроў дзень, каб злавіць яго, ён жа, едучы да іх, апрануўся ў броню пад вопратку і не адважыліся на яго памкнуцца. На заўтрый дзень пачалі яго вабіць к сабе, кажучы: княжэ, прыедзь к нам, ёсьць нам з табою гутарка, прыедзь к нам у горад». Тут мы ясна бачым запрошэньне князя ў горад дзеля абгавораў на вечэ, грамадзяне кажучы: «ёсьць у нас з табой гутаркі». Далей летапісь апаведае, што князь, паведамлены дзецкім аб вечы ў горадзе і намеры схпіць яго, «і тут вярнуўся і, сабраўшыся з дружынай у Бельчыцах, адтуль пайшоў пал-

ком (вайной), грабячы і разьбіваючы да брата Валадара ў Менск». Значэ князь ня мог і думаць аб сапраціўленьні вечу і так быў слабы са сваей дружынай супроць волі вечы, што, даведаўшыся аб непрыязнасьці вечы, пасьпяшыў сабраць дружыну і ўцячы з Полацка ў больш бясьпечнае мейсцо.

Па сьмерці Ёсеслава Брачыслававіча, унука Ізяслававіча асталося сем сыноў: Раман, Давід, Барыс, Глеб, Сьвятаслаў, Рагвалод і Расьціслаў. Каторы з братоў быў старшы, няведама, але вядома, што па сьмерці айца браты перэсварыліся паміж сабой і пазбавілі валасьцей Давіда і Рамана. Абзеленыя браты, не знайшоўшы прыпынку ў Полацкай зямлі, прымушаны былі бадзяцца па чужых землях. Давід знайшоў прыпынак у Смаленскага князя Валадзіміра Манамаха, з каторым у 1103 гаду хадзіў на полаўцаў, а на другі год ён перайшоў да Алега Сьвятаслававіча Чарнігаўскага і разам з ім і Манамахам сынам Яраполкам хадзіў на Менск на свайго брата Глеба; мабыць, паход гэты быў зроблен дзеля здабыцьця воласьці Давыду, але паход кончыўся нічым. Дзе бадзяўся другі полацкі выгнанец, Раман, мы ня ведаем, ёсьць толькі вядомасьць, што ў 1114 гаду ён памёр у Разані. Тымчасам Манамах парадніўся з полацкім князем Барысам, выдаўшы замуж сваю ўнучку, дачку Мсьціслава, за Барысавага сына Брачыслава, ад Давыда ж саўсім аткараскаўся, як гэта можна бачыць з таго, што ў 1115 гаду Манамах, узяўшы ў палон і завёзшы ў Кіеў Менскага князя Глеба, менскае князство аддаў яго сынам: Росьціславу, Валадару і Ёсвалоду. Але Давыд, утраціўшы пратэктара ў Манамаху, знайшоў у Чарнігаўскіх князёў і пры іх помачы, а ешчэ больш здужаўшы знайсці прыхільнасьць полацкага вечы, выгнаў з Полацка брата свайго Барыса і сам стаўся полацкім князем. Гэтым пасьпяшыў скарыстацца Барысоў цесьць Мсьціслаў Валадзіміравіч, і, бытцым заступаючыся за Барыса, напаў з розных старон на полацкую зямлю і заняў некалькі полацкіх гарадоў. Палачане, бачучы бяду, пасьпяшылі выгнаць ад сябе Давыда і яго сыноў, уступілі ў перэгаворы з Мсьціславам, і пры помачы перэгавораў здалелі адкланіць паварот Барыса ў Полацк, відаць, будучы нечым незадаволены ім, здабыць згоду на вы-

бар сабе ў князі пятага Ўсеславіча, Рагвалода. Але Мсьціслаў ня кончыў справы з полацкімі князямі на тым, што выгнаў Давыда, ён, здаецца, абавязаў усіх полацкіх князёў прызнаць над сабою ўласьць Кіеўскага князя на акрэсьленых варунках і калі полацкія князі ня выпаўнілі гэтых варункаў, то на другі год (1128) ён паланіў іх і выслаў іх да швагра, грэцкага імператара, у Канстантынопаль, а ў Полацку і Менску пасадзіў князямі сваіх сыноў Ізяслава і Сьвятаполка. Барыс Усеславіч жа памёр у 1129 гаду.

Гэткім чынам, на працягу 28 гадоў па сьмерці Ўсеслава, тры Ўсеславічы і Раман, Глеб і Барыс, памёрлі; трое — Давыд, Расьціслаў і Сьвятаслаў — сасланы ў Канстантынопаль і ў той жа час трое — Барыс, Давыд і Рагвалод перэбывалі на полацкім пасадзе, адбіраючы яго пры помачы Кіеўскіх і Чарнігаўскіх князёў. І ў рэшце ўся полацкая земля была захоплена кіеўскімі Рурыкавічамі. Мы ня ведаем, на сколькі ва ўсіх гэтых пераменах было прычынна Полацкае вучэ, тым ня меней маюцца вядомасьці, што вучэ на гэтулькі зьвязывала самаістасьць і незалеж-насьць Полацкай зямлі з Рагвалодавым родам, што нават пасля Мсьціслававага разгрому, калі ўсё ўжо здавалася быць утрэчаным, палачане ўсьлед па сьмерці Мсьціслава выгналі яго сыноў і іхніх пасаднікаў і недзе адшукалі Васілька Сьвятаславіча, сына сасланага Сьвятаслава і пасадзілі яго князям у Полацку. Пасля, калі праз дзесяць гадоў, вярнуліся іншыя князі са ссылкі, то і іх пасадзілі па гарадах і ўдзелах.

Князі, вярнуўшыся са ссылкі, па даўнаму не пакідалі паміж сабой сварыцца і вадзіцца; дружыць і радніцца з кіеўскімі і чарнігаўскімі князямі, наводзячы іх на сваю бацькаўшчыну. Гэтак у 1143 гаду Васілька Сьвятаславіч Полацкі выдаў сваю дачку за Сьвятаслава, сына Ўсевалода Ольгавіча; а другі полацкі князь, Рагвалод Барысавіч, ажаніўся з дачкой Ізяслава Мсьціславіча Перэяслаўскага. Пры гэтых стасунках уплывы кіеўскіх і чарнігаўскіх князёў — Рурыкавічоў на полацкія справы так узмагліся, што нават полацкае вучэ, каб падтрымаць свае пастановы, шукало ў іх падмогі і апекі. Гэтак у 1151 гаду палачане, саслаўшы ў

Менск свайго князя Рагвалода Барысавіча і прыняўшы сабе ў князі Расьціслава Глебавіча, пазвалі сабе бацькам Сьвятаслава Ольгавіча, князя Ноўгарод-Северскага і цалавалі яму крыж на тым, каб быць у яго ў паслухмянасьці. Але Рагвалод здолеў уцячы з Менску і ў 1159 гаду пачаў сабе шукаць воласьці ў полацкіх уладаньнях. Маючы пры сабе дружыну Сьвятаслава Ольгавіча і засеўшы ў Слуцку, знасіўся з дручанамі і са сваёй партыяй у Полацку. Дручане і часьцю палачане падтрымалі яго і запрасілі ў Друцк, а княжыўшага там Глеба Расьціслававіча аграбілі і выгналі. Глеб уцёк да бацькі ў Полацк, падняў паміж палачаноў вялікі закат; зрэшта, Расьціславу на першы раз удалося паладзіць з палачанамі, і ён з Усевалодам і Валадаром і са сваімі братамі Глебавічамі аблажыў Рагвалода ў Друцку, але, не ўзяўшы места, пагадзіўся з Рагваладам і вярнуўся ў Полацк. Тым часам палачане не перэставалі тайна знасіцца з Рагваладам і ўрэшце прымусілі Расьціслава ўцячы ў свой Менск, а Рагвалода прынялі ў Полацк. Умацаваўшыся ў Полацку, Рагвалод пры помачы Смаленскага князя Расьціслава Ўсеслававіча аблажыў Менск, трымаў яго ў аблозе дзесяць дзён і, не ўзяўшы места, пагадзіўся з Расьціславам. Але з Глебавічамі мір быў ня крэпкі, яны самі па сабе былі моцны, акром таго, яны мелі сільных і шчырых памочнікаў у Літвіноў, пры помачы якіх яны ізноў пачалі вайну з Рагваладам, якая цягнулася да 1162 году і кончылася тым, што Рагвалод, разьбітый на галаву пад Гарадцом, ужо ня адважыўся вярнуцца ў Полацк, а ўцёк у Слуцк. Палачане ж выбралі сабе князям Усеслава Васількавіча, унука Сьвятаслава Ўсеслававіча, які быў зроднены са смаленскімі князямі.

Палачане, выбіраючы Ўсеслава, мелі на ўвазе атрымаць, калі будзе патрэба, чынную помач ад смаленскіх князёў: бо чэкалі нападу Глебавічоў менскіх, якія, разьбіўшы Рагвалода, маглі лёгка напасьць на Полацк пры дапамозе Літвы, — што запраўды і сталася. Спусьця пяць гадоў Валадар Глебавіч, напоўлітвін па спосабу жыцьця, у 1167 гаду напаў на Полацк, разьбіў Усеслава і саўсім бы заваладзеў Полацкам, каб не зьявіліся на падмогу смаленскія князі, каторыя

прымусілі яго ўцячы ў Менск. Гэткім чынам палачане чаго спадзеваліся ад смаленскіх князёў, тоя і атрымалі, але затаю з гэтага часу полацкія князі самі ўзалежніліся ад Смаленска і сам Полацк праз гэта ўтраціў шмат са сваіх уплываў на другія землі полацкія: часць гэтага ўплыву сьперша перашло на Менск — сталіцу Глебавічаў, да каторых цягнула Літва, а пасья зь Менску гэта сіла ўплывоў перайшла на Навагрудак, дзе княжыў умацаваўшыся Міндаўг. Полацк жа, памалу трацячы сваё першае значэньне незалежнага цэнтру Беларусі, у пачатку XIII сталецця апынуўся ў залежнасьці ад смаленскіх князёў, так што ў 1230 гаду смаленскі князь Мсьціслаў Давыдавіч, заключаючы ўмову з Рыгай, уключыў у гэту ўмову Полацк і Вітэбск. Мінскія князі, прычыніўшыся да аслабленьня Полацка, як і другія князі з роду Рагвалода, раздрабіліся або перамерлі і іх мейсцо заступілі сьперша Міндаўгавічы са сталіцай у Навагрудку, а пасья Гедымінавічы са сталіцай у Вільні; але і тыя і другія як праўныя, па крыві, наступнікі Рагвалодавічаў.

Мэндаговічам і Гедымінавічам тым лягчэй было каля сябе зьбіраць беларускую зямлю, што Рагвалодавічы раздрабіліся і не маглі па асобку выяўляць сабой сілу, ды сталіся інструмэнтам інтрыг паміж чарнігаўскімі і смаленскімі князямі. А смаленскія і чарнігаўскія князі, сваручы паміж сабою Рагвалодавічоў, кіраваліся загарнуць пад сябе іхнія землі. Дзеля гэтага народ пачаў глядзець на сваіх князёў зь няверай, як на прызывачоў чужацкіх сіл дзеля разграбленьня Беларускіх зямель. Усё гэта ставіло Мэндаговічоў і Гедымінавічоў, апіраўшыся на прастарыя полацкія калоніі ў Літве, у як ня трэба лепшае палажэньне, і народ на іх стаў глядзець як на абаронцаў сваей незалежнасьці ад Рурыкавічоў. Народ тым больш быў да іх прыхільны, што, будучы па крыві тымі ж Рагвалодавічамі, яны толькі выяўлялі сабой іншую галіну тых самых князёў. У самым краю ўсё аставалася па даўнаму: мова князёў была беларуская, у меншых удзелах сядзелі Рагвалодавічы; гэтак у Полацку ў 1246 гаду быў князем Брачыслаў, брат Усеслава Васільковіча; або ў Навагрудку ў 1235 гаду княжыў Ізяслаў,

праўнук Глеба Ёсеслававіча Менскага, ці ўнук Валадара Глебавіча.

Астаючы на мейсцох усё па стараму, Гедымінавічы занялі саўсім іншае палажэньне ў стасунку да полацкага веча, чым іх ранейшыя папярэднікі, выбарныя полацкія князі: Рагвалодавічы ня мелі ў полацкай дзержаве сваей зямлі, і яны знаходзіліся ў простаі залежнасьці ад веча. Мэндаговічы, наадварот, былі багатымі землеўласьнікамі ў Літоўскай зямлі і ня мелі патрэбы ставіць сябе ў залежнасьць ад полацкага веча. Яны былі абаронцамі незалежнасьці і самаістасьці полацкай і другіх беларускіх зямель, каторых ужо вечы самі абараніць не маглі і каторых ужо пачалі суседзі разрываць, і дзеля гэтага ў іх руках цэнтралася вярхоўная ўласьць над усімі беларускімі землямі. Гэткім чынам, яны сталі вышэй сучаснага ім полацкага веча. З пашаны да Полацка, як мэтрополіі ўсёй беларускай і літоўскай зямлі, — яны, замяніўшы сваёй уладай уладу полацкага веча, — ня толькі не сьцесьнялі Полацкага веча, але нават абярэгалі некаторыя даўныя правы Полацка. Гэта можна бачыць у ўстаўнай грамаце 1547 г., у якой Зыгмунт-Аўгуст між іншым пішэ: *«особливое ласкі нашае гаспадарскае ўсе добраволенства, лісты предков наших деда дзядзі і айцы нашага, каралей і вялікіх князей іх мілосьцей, сім нашым лістом поцьверджаем Полоцку права вольныя хрестіянскія, добрыя справедлівыя і сім нашым прывілеем на вечныя часы даем... А палачанамі нам не дарыціся нікому...»* (Акты З[ападной] Рос[сии]. Т. I. № 5).

КУПЦЫ

Другім, пасьяля баяроў, станам у Беларусі былі купцы. Што купцы становілі другі стан пасьяля баяроў, аб гэтым сьведчыць устаўная грамата Казіміра, даная Полацку ў 1456 гаду. У ей сказана, «што для перахову грамадзянскага скарбу павінны быць выбраны два чэлавекі ад баяроў, два чэлавекі ад мешчаноў, два чэлавекі ад дваран местскіх, два чэлавекі

ад паспольштва — і аддаць ім скрыню са скарбам пад чатырма ключамі, пад баярскім, пад местскім, пад дваранскім і пад паспольшкім. А каб баяры, мешчане і дваране местскія і ўсе паспольштва ў згодзе межы сабою былі, а справы бы местскія ўсе пасполу справавалі па даўнаму абычаю». Ды гэта і не магло быць інакш. Полацак заўсёды быў адным з найбольшых тарговых мест у Беларусі, гэтакім тарговым цэнтрам ён не перастаў быць і тады, калі Вялікакняжая сталіца была перанесена ў Вільню. Вольнай таргоўляй у Полацку даражылі і рыжскія немцы, як гэта сьведчаць многія дайшоўшыя да нас тарговыя ўмовы Рыгі з Полацкам. Сюды, у Полацак, сьхадзіліся тавары з Ноўгарада, Пскова, Смаленска, Кіева і Масквы, як гэта відаць з тых жа Рыжска-Полацкіх умоў, не кажучы ўжо аб таварах з Беларусі, для якіх Полацак быў галоўным рынкам. Пры гэтакім значэньні Полацка ня можэ быць і мовы аб тым, каб стан купецкі ў Полацкай зямлі ня быў самы сільны і ўплывовы, пасьяя стану баярскага.

Прыведзеная вышэй грамата В[ялікага] Кн[язя] Казіміра сьведчыць, што ў Полацку прыймалі ўдзел у грамадзянскім жыцьці побач з другімі станамі і купцы; гэта самае пацьверджаюць і ўсе ўгоды Полацка з Рыгай. Гэтак грамата 1465 г. была пісана ад купцоў і чорных людзей «от мешчан Полоцкіх і от всего поспольштва полацкаго суседом нашим пану бурмістру і райцам места Рыжскаго». У грамаце 1475 г. напісана: «суседам нашим пану войту і радцам і мешчанам і всему поспольштву Рыжскаго места, наша пріязнь на все часы от бояр Полоцкіх і от мешчан і от всего поспольштва Полацкаго». Гэта сьведчыць, што купцы ў Полацку складалі асобны стан грамадзянства, мелі сваю становую арганізацыю і сваіх выбарных прэдаўнікоў. Да нас не дайшлі вядомасьці аб арганізацыі купецтва ў Полацку, але нестачу вядомасьцей папаўняе купецкі лад у Смаленску, каторы быў такі ж самы, як і ў Полацку. Са смаленскіх адносін мы ведаем, што купцы там дзяліліся на «істых», або правых купцоў, укупіўшыхся ў тую ці іншую купецкую грамаду, і «неправых» купцоў, г. зн., не ўкупіўшыхся ў купецкую грамаду. Купцы дзяліліся на грамады, сябрыны, кожная сябрына са сваім складковым

капіталам, са сваімі выбарнымі ўрадоўцамі і старшынямі. Сябрыны складаліся з купцоў таргуючых адным таварам, напрыклад — вэшчанікі, скурнякі або з якім-небудзь краем, — напрыклад, з Ноўгарадам, Смаленскам, Рыгай, або заморам — заморскія купцы. Раз укупіўшыся ў сябрыну, лічыўся на ўсё жыццё «пошлым» купцом, і ня толькі сам укупіўшыся, але і яго патомства. З гэтых пошлых купцоў выбіраліся старасты ў купецкія сябрыны, або сотні.

Лепшым довадам, што купэцтва беларускае было арганізаваным, дзялілося на групы добра наладжэня, служыць тое, што не глядзя на ўсе ўціскі, якім падлегалі беларускае купэцтва ў часе частых войнаў і ўтраты дзержаўнай сувэрэнасыці ў пазнейшыя часы, беларускія купцы некалькі сталеццяў умелі бараніць свае правы як профэсійныя, так і нацыянальныя, пачынаючы ад Вільні, Полацка і Смаленска і канчаючы меншымі беларускімі гарадамі. Нават у другой палавіне XVI сталецця беларускія полацкія купцы вялі перэгаворы з Рыгай і стараліся аб свабодзе і карысцях для сваёй таргоўлі. Гэтак у грамаце 1553 г. яны баранілі яшчэ сваё старое права не прапускаць нямецкіх тавароў у Смаленск і Літву паміма Полацка, а каб немцы свабодна таргавалі толькі ў Полацку. Упадак беларускага купецтва, торгу і прамысловасці варункавалася не неарганізацыйнасьцю і слабасцю купецтва, а цэлай масай політычных варункаў. Беларускае купэцтва ўступае сваё мейсцо купецтву жыдоўскаму па беларускіх гарадох толькі ў XVIII ст. Значэ, беларускае купэцтва было добра арганізавана, калі яно ў працягу 400 лет умело змагацца за сваё правы.

Галоўнай апорай беларускаму купецтву было ня тое, што яны вытваралі асобны свой стан грамадзянства, але тое, што яны былі цесна зьвязаны з другімі станами грамадзянства ва ўсёй Беларусі і разам з другімі станами былі роўнапраўнымі кіраўнікамі як на вечах, так ва ўнутрэнным ладзе і ў зносінах з замежнымі дзержавамі. Нацыянальныя інтэрэсы беларускага купецтва ня розніліся ад нацыянальных інтэрэсоў другіх станоў. А дзеля гэтага першай і найгалоўнейшай прычынай аслабленьня беларускага купецтва была здрада нацыяналь-

най справе нашага баярства і пераход яго праз шляхэцтва на старану Польшчы. Пасья цэнтральная дзержаўная ўлада, пад відам уважлівасьці да купецтва, дабівала яго дараваньнем майборскага права. Майборскае, або нямецкае, права на выгляд давало купецтву значныя прывілеі, надаючы яму незалежны суд і самасправаваньне, незалежна ад земскага суда і справаваньня. У істоце ж было не так: майборскім правам даканчальна была парвана зьвязь паміж купецтвам і земствам, купцы былі пастаўлены ня толькі ў акромнае, але і ў воражае палажэньне ў стасунку да земства. Пры гэтым майборскае права са сваімі нямецкімі формамі, саўсім незгоднымі з народнай псыхікай, гістарычнай эвалюцыяй нашага мешчанства, сьціснуло свабоду прамысловасьці, чым як ня трэба лепш скарысталіся наплывовыя чужыя элемэнты, асабліва жыдоўскія эмігранты, спрытна ўкланіўшыся ад улегласьці майборскаму праву.

Угоды, заключаныя беларускімі князьмі з немцамі, паказваюць, што беларускія купцы моцна стаялі за правы сваей таргоўлі, якая даходзіла Готланда, Любэкі і іншых гарадоў нямецкіх і скандынаўскіх. Гэтак у грамаце 1267 г. сказана: «А палачанам і відблянам вольнае таргаваньне ў Рызе і на готцкім беразе і ў Любецы». Палачане нават у XV сталецьці дагаварыва-ліся з немцамі аб таргоўлі ўсяго Літоўскага княжства як галоўныя прэдстаўнікі гэтай таргоўлі; гэтак у грамаце 1405 г. сказана: «Мы, палачане, усе добрыя людзі малыя, надзеючыся на Бога і Сьв. Сафіі міласьць і Князя Вялікага Вітаўта здароўе, хочэм з табою князь местар любоў дзержаці і з тваею браціей са ўсімі рыцарамі; такжа хочэм з вамі, рыжскія ратманы, і са ўсімі рыжскімі купцамі меж сабою прыязньство дзержаці і любоў на обе староны крэпка. Вам нашага палачаніна абэрэгаць, як свайго брата немчына ў Рызе, а нам палачанам вашага брата немчына такжа па таму ж бярэгчы ў Полацку. А таргаваці па стараму закону ўсякую таргоўлю, купіць і прадаць. А таргаваць нямецкаму купцу з госьцям літоўскай зямлі добраволь-на. А з ноўгародцамі нямецкаму купцу тарговаць, а прамежы іх хадзіць нашаму палачаніну, бо ноўгародцы нас не пускаюць у нямецкі двор

таргаваць без свайго ноўгародца. А з масквінамі тарговаць вашым немцам і такжа нашаму палачаніну памежы іх хадзіць, бо масквіны ад нас бяруць тамгу*, а васковы вес дзержаць па стараму закону, што б наш берковец быў большы вашага поўпудом рыжскага весу; а сярэбраныя вясы рыжскія дзержаць больш полацкіх сярэбраных вясоў полузалаціком. А соль весіць пудным рэмянём, а саляны беркаўск учыніць у васковы беркаўск. А белка купіць, а намет даваць, а вадвор не браць. А міма горада Полацка нямецкаму госьцю не хадзіць, таргаваць немцам у Полацку, а малой вам таргоўлі не купіць у Полацку ў розьніцу, а карчмы вам у нас у Полацку не дзержаць. А весцам нашым і вашым красты цалаваць, што ім права весіць на обе староны. А коней нам у вас у Рызе купляць, на чым ехаць уверх, а ад ног не браць (падатку). А правініцца наш палачанін у Рызе, то немцам у Рызе не караць, атпусьціць яго ўверх, і там яго скараюць палачане. А правініцца немец у Полацку, пусьціць яго ў Рыгу, і там яго судзяць свае па свайму праву. А рубежа не чыніць. Знаці істцу істца. А таргоўцу чыста прыехаці і ад'ехаці на обе староны» (Руск. Лівон[скія] Акты, № 254). У грамаце 1478 г. мы маем простае сьведзтво, што купцы таксама, як і баяры, высылалі разам пасольствы дзеля перэгавораў з суседзьмі. У грамаце сказана: «...і нонечы паслалі баяры полацкія, і мешчане, і ўсе паспольство полоцкага места свае паслы полацкія з веручым лістом, ад баяр пан Сенька Радковіч, ад мешчан Еўлашка Федаровіч, от паспольства пан Зіновій Боцько да вашэй ратушы всего Рыжскага места». З граматы 1479 г. відаць, што беларускія купцы нават і ў гэты часы ешчэ не спынялі сваёй заморскай таргоўлі і вымагалі ў рыжан, каб полацкім купцам была вольная дарога за морэ. У грамаце сказана: «А як Герман ваш слюбіў (шлюбаваў — прысягаў, кляўся) і руку даў, што нашым купцам палачанам за морэ пуць чыст таргаваці, і мы па таму слюбеньню па Германаву вашых купцоў прапусьцілі і к Вітэбску, і к Смаленску, яны ж і на Маскве пабывалі. А як слюбіце нам, што нашым купцам палачанам дасьце за морэ пуць чыст таргаваць вадою і сухім пуцем, і мы ныне прапусьцім вашых купцоў к Смаленску і

Вітэбску па стараму». Або тое ж пацьверджаецца ў другой грамаце, пісанай каля таго ж часу, і «ад баяр полацкіх і ад месцічоў і ад усяго паспольства к нашым мілым суседзям і прыяцелям пасааднікам рыжскім і ратманам, што пішэце к нам, жалуючыся на нас, што вашых купцоў ня пусьцілі мы да Вітэбска і да Смаленска; а ведзе жа панове ведаецца мы і вы, што междзь вас і нас есьць старыя запісі, што нашым міма Рыгі пуць чыст зямлёю і вадою, а вашым міма Полацка пуць чыст вадою і зямлёю, хто куды хочэць».

МАНАСТЫРЫ

Значэньне манастыроў у Беларусі было рэлігійнае і асьветнае. Блізка ўсе беларускія манастыры прыімалі ўстаў Сьв[ятога] Васілія Вялікага, па якому на абавязках манахоў ускладалося ўтрымліваць школы і адуковываць моладзех. У старой Беларусі на манастыры глядзелі як [на] расаднікі культуры і грамадзьянства. Па свайму ўстройству праваслаўныя манастыры ў Беларусі падзеліліся на манастыры грамадзянскія, г.зн., пабудаваныя цэлым станам у данай мейсцовасьці і на манастыры, пабудаваныя князямі або прыватнымі асобамі ў іх магнасьцях і ўрэшце на манастыры, пабудаваныя беднымі богабойнымі інакамі ў пустынях і глухіх лесах, нікому не прыналежалых. Па грамадзянскаму палажэньню манастыры дзяліліся на ўпрывіляваныя, або знаходзячыся пад чымнебудзь патронатам і на неўпрывіляваныя, саўсім залежныя ад мейсцовага біскупа нараўне з парахіяльнымі цэрквамі.

Манастыры, пабудаваныя прыватнымі асобамі ў іх магнасьцях або князямі ў іх удзелах, зазвычай належалі да прывілейных і знаходзіліся пад патронатам сваіх фундатараў і іх патомкаў. Яны з эконамічнай стараны былі саўсім незалежны ад біскупа, ды і з царкоўнай стараны іх залежнасьць была самая незначная; яны не плацілі падаткоў і не падлегалі яго суду; да іх ня мелі права ўезджаць ні намесьнікі ні дзсятнікі біскупскія. Гэтак у акладнай, каторая ў 1399 гаду была дадзена полацкім князям Ануф[р]эем Полацка-

му Прэ́дтэчэнскаму манастыру, сказана: «А ў цэркву Сьв. Іоана не ўступа́ціся нікому. А ўладыцэ з ігумена Іванаўскага і з нашага манастыра Астроўскага куніцы не браці і ніякіх пошлін. А ад каго будзе якая крыўда нашаму манастыру, то дагледзіць і бараніць не самаму, а па нас роду нашаму. А старцаў і людзей, якія жывуць на Сьв. Іоана зямлі, і судзіць і справаваць ігумену Іоаннаўскаму самаму з брацьцямі, а іншаму нікому не ўступацца, а ўладыцэ не ўступацца ў наш манастыр» (А[кты] З[ападной] Р[оссии]. Т. I. № 14).

Тое ж самое гаворыцца ў грамаце 1442 году, дадзенай князем Юрыем Лігвеневым Ануфраеўскаму манастыру. Але ўпрывіляенныя або патранацкія манастыры, будучы блізка саўсім звольнены ад біскупскай улады і карысталіся поўнай самаістасьцю і незалежнасьцю, і нават абеспечаныя ў гэтым абаронай сваіх патронаў, на замен усяго гэтага знаходзіліся ў поўнай залежнасьці ад патронаў, яны былі іх прыватнай уласнасьцю і нічым не былі абяспечаны ад іх самапраўства. Усе справазда-чы ігумен або архымандрыт падаваў патрону. Гэтак, напрыклад, у 1494 гаду архымандрыт Іосіф пры здачы слуцкага манастыра, быўшага пад патронатам княгіні Слуцкай, ніто [sic!]: «здаю тваей міласьці гаспадарыні маёй княгіні манастыр Сьв. Тройцы, са ўсім тым, з чым мне твая міласць падала і надта прывабіў есьмі за сваё держаньне. Астаўляю тваей міласьці ў манастыры 60 коп. грашоў шырокіх, а зямлі закупіў на 6 коп. грашоў і коўшык сярэбраны».

Самы выбар архымандрыта або ігумена і манахаў залежаў ад патрона; патрон, як уладар манастыра, мог закрыць свой манастыр і зноў аткрыць па свайму одуму і нават перэдаць, каму хочэ. Пры прадажы або перэдачы патронат пераходзіў да новага ўласніка; а ва ўладаньнях вялікага князя патронат над патранацкімі манастырамі залежаў ад гаспадара, ён перадаваў яго, каму хацеў.

Манастыры неўпрывіляеныя залежалі ад біскупа, ён быў іх патронам — ён абараняў іх ад крыўды і ўціскаў. Гэтай адмены манастыры былі перэважна грама-дзянскія, а дзеля гэтага яны нярэдка разам з патронатам біскупскім, мелі ешчэ патрона ў мейсцовым грамадзянстве, каторае зазвычай пры-

мало чынны ўдзел як у ўтрыманьні гэтых манастыроў, так у кіраўніцтве і дагледзе за маетнасьцю і даходамі манастыра. Напрыклад, Троіцкі манастыр у Вільні са ўсімі царкоўнымі землямі і маетнасьцю быў у веданьні віленскіх бургомістраў, раднікаў, лаўнікаў і ўсяго віленскага мешчанства грэцкага закону. Грамадзяне абаранялі гэтыя манастыры нават супроць ураду. Гэтак, калі ў 1619 гаду быў зроблен загад урадам аб перадачы ўніатам Петрапаўлаўскага манастыра ў Менску, пабудаванага менскім баярствам і шляхтай, то ўсе князі і баяры менскія падалі супроць гэтага загаду пратэст і ўсім рыцарскім станам вымагалі, каб манастыр гэты, як будаваны цэлым рыцарскім станам грэцкага закону, быў пакінут за праваслаўем. Гэтым чынам непрыв[ілл]ей-ныя манастыры на Беларусі пасья Вітаўта былі зроўнальна ў лепшым палажэньні, чым манастыры прывілеяныя; ім прыналежаў характар грамадзянскіх устаноў, а не прыватнай уласнасьці.

На Беларусі ў даўнія часы было надзвычайна многа манастыроў: кожны знатнейшы горад меў абавязкова свой манастыр, агульны лік манастыроў на Беларусі даходзіў ліку некулькіх сот.

МАРШАЛАК

«Што ў прыватным доме гаспадар, то ў дзяржаве і ў кожнай грамадзянскай арганізацыі маршалак», — кажэ Несецкі. Урад маршалкоўскі меў некалькі ступенеў: вышэйшую ступень выяўляў вялікі маршалак земскі. Ён быў прэстаўніком усей шляхты ўсяго княжства, або іначэй прэстаўніком усей дзяржаўнай земшчыны. Ён праводзіў сэймамі, ён пры каранацыі Вял. Князя, як прэстаўнік усей дзяржавы, уручаў князю меч і бэрла і заклінаў яго заховываць непарушна старыя правы і абычаі зямлі. За земскім маршалкам ішоў маршалак дворны, прэстаўнік урадоўцаў і наагул служылых людзей ўсяго княжства; ён такжа быў высокім дастойнікам і сябрам рады гаспадарскай. Трэцьцю ступеню маршалкоў становілі маршалкі земскія розных правінцый або зямель,

выбіраныя мейсцовай шляхтай і быўшыя прэдаўнікамі гэтай шляхты, пазней ішлі маршалкі паветовыя: былі такжа маршалкі ў біскупоў, у грамаце 1475 году напісана: «прысылаў да нас уладыка Смаленскі Якім, маршалка свайго Багдана Алтуфьевіча».

Маршалак паветовы павінен быў ведаць усе земскія ўладаньня павету і да яго пераходзіў суд па ўсіх зямельных справах аб межы, калі хто быў незадаволен судом падкаморскім і нават сам падкаморы павінен быў зьявіцца на суд паветовага маршалка. Пасьля маршалак павінен быў знаць усю служылую шляхту свайго павету і на выпадак вайны павінен быў вясьці яе на зборны пункт да воеводы або гэтмана. Паводле 6 артыкулу XI раздзелу статуту 1566 году, калі выйдзе загад ад гаспадара, або ад рады, або ад гэтмана аб паходзе на вайну, то харужыі павінны апавесьціць аб гэтым мейсцовай шляхце сваей харугві і калі яна зьдзецца на азначэнае мейсцо, вясьці яе да маршалка свайго павету і, прывеўшы, перэдаць яе маршалку з падрабнай справаздачай ці ўсе і ці акуратна сабраліся. Затым маршалак з харужымі павінен вясьці шляхту да воеводы на зборнае мейсцо і перадаць шляхту воеводзе са справаздачай, хто зьявіўся на службу і хто не зьявіўся і дзеля якой прычыны. І па назначэньню воеводы, або па старадаўнаму звычайу, заняць са сваей шляхтай устаноўленае мейсцо ў сабраным войску. Зрэшта, гэты абавязак лежаў на маршалках да ўстаноўленьня каштэляноў; але дзеля таго, што каштэляны былі далёка не ва ўсіх землях, то і ў пазнейшыя часы гэта павіннасьць лежала на маршалках у тых паветах, дзе не былі заведзены каштэляны. Акромя таго, маршалкі земскія, г.зн. паветовыя, заседалі ў судзе стараст. Па ўсёй праўдападобнасьці маршалкі са свайго ўраду мевалі значныя даходы, бо большая часць паноў радных былі ў той самы час і маршалкамі тых або другіх паветаў.

Маршалак земскі па характару свайго ўраду яўляецца далейшай эвалюцыяй старарускага тысяцка-га, як той так і другі ёсьць прэдаўнікі земшчыны. Ураду маршалка ў усходняй Русі не было, а ў Польшчы вядомы каронны і надворны маршалкі, але саўсім невядомы маршалкі паветовыя.

МАРШАЛКОЎСКІЯ АРТЫКУЛЫ*

Пільнаваньне бяспечнасьці мейсца, дзе прабывае ма-
эстатная асоба, было адно з галоўных заданьнеў вялікіх
маршалкоў Вялікага Княжства Літоўска-Беларускага. Кан-
стытуцыя сэйму 1678 году падае права, званае артыкуламі
маршалкоўскімі. Артыкулы маршал-коўскія складаюцца з
20 параграфאў. На час побыту Вялікага князя і караля ўся
паліцэйская ўласць у даным мейсцы пераходзіць у рукі мар-
шалка. Экзэмп-ляр артыкулоў маршалкоўскіх па-беларуску
быў у Несьвіжы. У першым параграфе была мова аб сварках,
бойках, крыках і вулічных закалотах. У 2-м — аб забароне
насіць зброю ў мейсцы прабываньня каранаванай асобы. У
3-м — аб папісаньню (заяўцы) чужаземцаў, асабліва ў часе
сойму. У 4-м — устанаўляліся кары за зброю, бойкі, напады.
Артыкул 5-ты наказываў бяспечнасьць ад агня і ўстанаўляў
спосабы ратаваньня; 6-ты пазваляў музыку толькі ў дамох і
пры ўездах сэнатароў і забараняў музыку публічную; 7-мы
залецаў «прыстойную ўчыцівасьць» да чужыземных паслоў
і іх службы; 8-мы — аб вылаўліваньні неспакойных людзей;
9-ты — аб караньні неспакойнай чэлядзі, паноў; 10-ты — аб
бяспечнасьці і апецы для жыдоў, туркоў, татароў; 11-ты —
аб гасподах для паноў-сэнатароў; 12-ты — аб выганяньні*
злодзеяў, ашуканцоў, ігракоў; 13-ты — проці падніманьня
цэн на тавары; 14-ты — аб апецы купцом і крамнікам; 16-
ты — аб мерах і вагах; 17-ты — павінасьці пастрыгачоў і
галяроў; 19-ты гаварыў аб карах за зьнявагу маршалкоўскага
суда; 20-ты аб карах на распусных кабет.

МЕШЧАНЕ

Пануючая шляхта, лічучы выключна сябе прызванай
да дзержаўнага кіраўніцтва, з пагардай адносілася да меш-
чанства і асабліва да селянства, як да ніжэйшых станоў.

Мешчане падлегалі ўласці стараст і дзяржаўцаў, нярэдка прыцясьняліся і не маглі свабодна аддавацца сваей тарговай справе. Іх палажэньне пагоршылася ешчэ тым, што іх землі вельмі часта захватываліся старастамі або шчодрай рукой раздаваліся шляхце. Урэшце, урад пастанавіў даць месцам такое ўстройства, пры якім бы яны маглі свабодна разьвівацца і працвітаць. Яно ўзяло за прыклад нямецкі месцовы лад, вядомы пад імем магдэбурскага, ці, як яго назвалі ў нас, — майборскага, права і стала заводзіць яго ў Беларусь і Літве. У XV і XVI сталеццях граматы на майборскае права атрымала большасьць мест беларускіх. На аснове гэтых грамат мешчане звальняліся ад прыгонных павіннасьцей. Яны выключаліся з беспася-рэднай залежнасьці ад старасты і дзяржаўцаў і атрымлівалі асобнае самаўрадаваньне. На чале места стаяў воіт, сьперша назначаны ўрадам, пазней выбарны, ён дзяліў сваю ўладу з іншымі выбранымі асобамі, каторыя складалі местовую раду, дзеля кіраваньня справамі і суда ў цывільных справах ды «лаву» дзеля спраў угалоўных. Суд адбываўся на аснове зборнікаў нямецкага права. Мешчане атрымалі выключнае права займацца торгам і промысламі. Вялікія месцы карысталіся правам складу, па катораму прыезджыя купцы павінны былі прадаваць свае тавары мейсцовым купцом агулам і з імі вясьці такі ж торг. Рэмельныя тварылі асобныя арганізацыі, так званыя цэхі са сваім унутрэнным ладам. Нямецкі лад і права было чужым для жыхарства і ўнасілі вялікую блутню ў яго сьвядомасьць. Толькі цэхавы лад моцна абаснаваўся на Беларусі, сярод мешчанства. Майборскае ж самаўпраўленьне рэдка было наладжэна так, як гаварылася ў граматах. У большасьці выпадкаў, у залежнасьці ад мейсцовых асобнасьцей, яно перэліцо-вывалося і нават перэмянялося. Галоўную ролю ў беларускіх месцах ігралі вялікія капіталісты, каторыя трымалі ў залежнасьці ад сябе рэшту местовага жыхарства; гэты багачы і выстаўлялі галоўных местовых урадоўцаў. Сам урад уносіў разрозьненасьць паміж местовага жыхарства: беларускае мешчанства, ледзь не выключна праваслаўнае, стаў агранічаць у правах; гэтым не далёказоркім паступань-

нем, пранікнутым шляхоцкімі паняццямі, урад падыймаў праваслаўнае беларускае мешчанства супроць каталіцкага і гэтым самым папіхаў іх на змаганьне паміж сабой. Дзякуючы гэтаму, месцы сталіся арэнай рэлігійна-нацыянальнага змаганьня, і ня ўсе месцы звольніліся ад улады стараст: вельмі часта месцовае самаўпраўленьне з прычыны самаволі дзержаўных урадоўцаў, было самаўпраўленьнем толькі на словах. Мешчане стагналі пад гнётам бязмерных грашовых пабораў, торг і промыслы падалі і перэхадзілі ў рукі жыдоў, каторыя ўмелі прытарнавацца да ўсякіх варункаў, дзякуючы сваей жалезнай унутрэняй арганізацыі.

МЭТРЫКА ВЯЛІКАГА КНЯЗСТВА ЛІТОЎСКАГА

Мэтрыкай называліся задзержаўнай нашай незалежнасьці кнігі дакумэнтаў вялікакняжай канцэ-лярыі. Мэтрыкі вялі канцлеры і падканцлеры; у мэтрыкі ўпісываліся ўсе дакумэнты, выходзячы з дзержаўнай канцэлярыі пад вялікай, або малай печачцямі, як: наданьня, правіла, дыплёмы розным асобам, месцам, землям, правінцыям і супалкам, а такжэ — даравізна запісы [*sic!*], замена, права на зьездах ухваленя, унівэрсалы і інш.

Кнігі гэты абнімаюць такжэ акты, датыкаючыя княжэга дому, жанідзэбныя ўмовы, пасагі, дажываць-ця ўдовам княжага дому і карэспандэнцыя каранаваных асоб. У мэтрыку ўпісываліся наказы паслам, мірныя ўмовы і перэгаворы. Усе кнігі Мэтрыкі пісаны беларускай мовай. Па разьдзе-ле Рэчыпаспалітай кнігі мэтрыкі былі разьбіты: большую частку іх вывезьлі ў Маскву, дзе яны дагэтуль знаходзяцца; часьць трапіла ў прыватныя архівы, як Несьвіжскі і Радзівілоўскі; часьць вывезена ў Польшчу. Мэтрыка поўная складалася блізка з 600 кніг і абыймала 400-летні перыяд нашай гісторыі (гл. СІГЯЛЯША).

НАМЕСЬНІК

Намесьнікі першапачаткова былі наагул заступнікамі князя ў адлеглых правінцыях, спраўляўшыя і судзіўшыя імем князя, падобна як, ешчэ раней, княжыя мужы, якім князі даручалі гарады з кругаколіцамі, або як пазьней княжыя пасаднікі. Ешчэ за князя Александра, г.зн. да пачатку XVI стагоддзя, большая часць зямель, і пры гэтым значнейшых, складаўшыя раней незалежныя князствы, а пазьней стаўшыя воеводзтвамі, спраўляліся намесьнікамі. Намесьнікі былі сябрамі рады гаспадарскай. Напрыклад, у 1505 г. намесьнік Новагрудзкі пан Ольбрэхт Мартыновіч быў панам радаю, полацкі пан Андрэй Саковіч такжа быў радным. Да 1514 году намесьнікі былі раднымі гаспадарскімі, але з гэтага году папярэднія намесьнікі сталі называцца воеводамі; гэтак полацкі намесьнік пан Станіслаў Глебовіч ужо названы воеводам полацкім. Намесьнікі гэтага парадку мелі тое ж значэнне, што воеводы і старасты, у якіх яны ўрэшце і былі перэменаваны; іх правы і абавязкі былі саўсім аднолькавы.

Пасля 1514 году намесьнікі ўжо паяўляюцца з новым характарам, княжыя намесьнікі ўтрымліваюцца толькі ў княжых або дворных правінцыях і местах, у местах і правінцыях земскіх намесьнікі ўжо прыймаюць характар воеводзкіх, або старасьцінскіх урадоўцаў, па загаду і назначэнню саміх воеводаў і стараст, спраўляўшых правінцыей у нябытнасьць старастаў і воеводаў або пасыланых старастамі і воеводамі ў той або іншы павет ці место судзіць і спраўляць іх імем. Або калі ўтрымліваюць папярэдняе найменне намесьнікоў, то ўжо не з папярэднім значэннем, а з характарам дзержайцоў, г.зн. спраўцоў нізшай ступені супроць стараст. Намесьнікі ў дворскіх гаспадаравых правінцыях наперш разам з цівунамі былі судзьдзямі ў тых правінцыях па ўсіх справах. Па-другое, намесьнікі адводзілі зямельныя наданьня па гаспадараваму загаду. Намесьнікі ў гаспадаравых дворных уладаньнях атрымлівалі паводле граматы 1540 году гэткаія даходы: «намесьніку грош абесны (г.зн., за з'яўку прыезджага куп-

ца). А на замак намесьніку даюць з трох сох солянку (бочку) жыта, а саянку аўса, а восем яловіц, а восем вепроў і дзесяць бараноў, а дзесяць калянёў* (вага — пуду) мёду прэснага, а дзьве бочкі солі, а сена з дыму па вазу, а дроў па вазу ж, акром таго, з воласьці даюць па кураці, па дзесяці яец, па сыру, па фасцы масла, у каго карова ёсьць, а палюдзья па паўтара гроша з дыму і ўвосень, а з Радуніцкай нядзелі па селезню, а хто ня будзе мець селезня, той паўгроша даець, а мешчане, ані орлінцы, ані гараджане таго не даюць. А ўсё тоя яны павінны адвязаці ў замак, анікуды ў іншае месцо не павінны вазіць». У ўстаўнай грамаце 1529 году аб абавязках намесьнікоў у гаспадаравых маётнасьцях сказана: «Усе держаўцы двароў нашых, як Віленскага, так і Троцкага, павінны будуць два разы ў год, адзін восеньню, а другі на вясну рабіць лічбу (падлічаньне) па гумну і па другім пажыткам нашым».

Намесьнікі, заменяючыя воеводаў і старастаў або іншых якіх дастойнікаў, хоць назначаліся імі самімі і залежалі ад іх, тым ня менш яны лічыліся на держаўнай службе, спраўлялі рознымі мястэчкамі і валасьцямі, і беспасярэдна атрымлівалі граматы ад гаспадара. Але часам гэткая намесьнікі ня мелі ў сваім справаваньні асобных кругаколіц, а толькі заступалі воеводу ці старасту па іх загаду. Дзеля таго, што ўсе сябры Рады гаспадарскай мелі пад сваім загадам па некалькі старастваў, держаўстваў і іншых урадаў, дзеля гэтага ўсе яны мелі па некалькі намесьнікаў, на кожды ўрад асобнага, і гэтыя намесьнікі выпаўнялі ўсе абавязкі па даручанаму ўраду, якія лежалі на іхнім зьверху, якога яны заступалі.

ПАДКАМОРЫ

Падкаморым называўся судзьдзя выключна па межавых справах, а ласьне па разгляду і адводу меж на мейсцы; ён пачынаў свой суд не іначэй як пасья перадачы яму справы земскім судом. Урад падкаморага зацьверджэн нераней 1566 году, раней межавыя справы былі ў веданьні гаспадарскіх ўраднікаў, — воеводаў, старастаў-держаўцаў і выбіраных

імі судзьдзёў. Па 70 артыкулу першага разьдзелу статуту 1566 году ў кожным павеце ўстанаўляецца прысяглы падкаморы, аселя ў тым павеце; яго назначае гаспадар, і ён на сваім урадзе астаецца на ўсё жыццё, як і іншыя ўраднікі земскія; пры паступленьні на ўрад павінен даць прысягу. Ва ўсіх спрэчках зямельных і межавых, пасля перадачы яму справы земскім судом, падкаморы павінен, па праву свайго ўраду, даць назвы старанам ад свайго імя і за сваёй печачыцю і назначыць рок завіты (неадложны тэрмін) для выездак на спрэчную зямлю. Падкаморы, выехаўшы на мейсце і разглядзіўшы вывады права, лісты і знакі гранічныя і распытаўшы прыведзеных старонамі людзей граніцы, павінен дапусьціць к доваду тую старану, чые лісты лепшыя і знакі ясьнейшыя і знаючыя людзі заслужываючыя большай веры, і выслухаўшы довад згодна статуту, павінен адзначыць валаданьне і пакапаць капцы, і даць на тоя лісты свайго суда, пад сваёй печачыцю і подпісам сваёй рукі. Па суду падкаморага, калі б выказалася патрэба спагнаць выдаткі, то падкаморы павінен справу аб гэтым адаслаць у той земскі суд, з каторага яна да яго была прыслана. Плата падкамораму была ўстаноўле-на так: за кожды знешні капец па 24 грошы, а за сярэднія капцы па дваццаць грошы ад кождага. А капцы павінны быць роблены не бліжэй як па тры шнуры валочныя, выключаючы тыя мейсцы, дзе граніца скрыўлена і вымагае капцоў больш густа. А дзе бы капцоў не вымагалася, а толькі празначэньне мяжы, там ад такой мяжы ад кождых трох шнуроў валочных ідзе падкамораму дванаццаць грошы. А каб судовасьць не спынялася, падкаморы ў кожным павеце сабе на падмогу мае права выбраць аднаго або двух каморнікаў, шляхціцоў у павеце аселях, людзей веры годных і заможных, каторыя на роках судовых перад каштэля-нам або маршалкам паветовым і перад урадам земскім або дворным павінны даць такую ж прысягу на свой каморніцкі ўрад, як і сам падкаморы. А пасля кожды з іх асобны, па назначэньню падкаморага дзе бы сам падкаморы на каторай справе ня мог быць, карыстаюцца тымі ж правамі і поўнасьцю ўлады, як і сам падкаморы.

ПАДСКАРБЫ

Падскарбіх было двое: земскі і дворны. Земскім падскарбім называўся галоўны скарбнік дзержавы, а дворным падскарбім — галоўны скарбнік гаспадарскага двара. І той і другі былі сябрамі гаспадарскай рады і сэнатарамі. Падскарбі земскі кіраваў усімі даходамі і расходамі дзержавы, пільнаваў збораў падаткоў. Для гэтай мэты ў яго былі каморнікі і другія зборнікі падаткоў, яны яму падавалі зьлічбых, дастаўлялі сабраны грошы ў скарбніцу. Сам падскарбі здаваў лічбу (атчот) гаспадару. У запісі 1452 году сказана: «Гаспадар яго міласьць казаў запісаці, яко пан Іван Гарнастай, падскарбі земскі, лічбу яго міласьць чыніў са ўсякіх платаў, і прыходаў, і з мыт, і з камор і палажыў на лічбе ўсяго расходу: за 6 год і за 4 месяцы, да Мая 1 дня: 141.543 капы 58 грошэй і 3 пенязі. А ў скарбе ешчэ асталося (з чаго павінен будзе лічбу чыніці ў пярэдніх годзех) 29.499 коп. 38 грошэй пенязь адзін (А[кты] З[ападной] Р[оссии]. Т.ІІ). Акром атчоту гаспадару, падскарбіі земскі апрацовываў падрабныя росьпісі даходаў і расходаў і падаваў сойму і паном радзе і ўмаўляўся з імі аб зборых дзеля пакрыцьця выдаткоў. Наагул падскарбі земскі, што да держаўных збораў, быў пасрэднікам паміж гаспадарам і соймам, сойму ён перадаваў вымаганьня гаспадары, а гаспадару пастанову сойму. Праз падскарбяга земскага ішлі ўсе грашавыя выдачы па гаспадараваму загаду з земскага скарбу. Земскі падскарбі, як сябра рады гаспадарскай, акром выпаўненьня абавязкаў міністра фінансаў, меў ешчэ некалькі высокіх урадоў, прыносячых вялікія даходы.

Падскарбі дворны ведаў усімі даходамі з каралеўскіх маетнасьцей, а дзеля гэтага ў яго веданьні былі ўсе гарады гаспадарскія, замкі, двары і інш. На абавязку падскарбнага дворнага лежала павіннасьць спраўляць усімі маетнасьцямі гаспадарскімі і выбіраць спраўна даходы з іх; калі бывалі неплаты, падскарбі пасылаў дзецкіх сваіх, якія спаганялі недаборы і звыш таго платы на сябе, вядомыя пад найменьем дзецкаваньня. Як усе вышэйшыя ўрадоўцы, так і падскарбныя, мевалі яшчэ іншыя ўрады для даходаў.

ПАКУТА

Слова пакута паходзіць ад слова «кара».

У старасьветчыну ў Беларусі амаль ня пры кождай цэркві ў бабінцы былі прыкаваны ў кутох да сьцяны жалезныя ланцугі, каторыя надзевалі на яўных грэшнікаў, каторыя пакутавалі. Гэткія ланцугі ў сьвятынях ітснавалі нават у канцы XVIII сталецьця і наводзілі страх на просты народ. Пры многіх старасьвет-скіх манастырох замест ланцугоў у бабінцы, былі скляпы пад званьніцамі, куды запіралі каючыхся або яўных грэшнікаў.

Звычай каранья правініўшыхся стаўляньнем у кут захаваўся, як перажытак, дагэтуль у стасунку да дзяцей.

ПАСАДНІКІ І ЦІВУНЫ

На чале дзержаўнага ўпраўленьня ў старой Беларусі (X—XII ст.) стаяў, як і ў пазьнейшыя часы, князь. Князь жыў зазвычай у сталічным месцы і там чыніў суд і справу; жыхары другіх гарадоў княства, калі яны жадалі зьвярнуцца беспасярэдна да самога князя са сваімі патрэбамі, прыбывалі з гэтай мэтай у сталічнае места або чэкалі таго часу, калі князь аб'езджаў сваю зямлю ў часе т[ак] зв[аных] палюдзій — аб'ездаў княства дзеля суда і збору дані. Ва ўсіх местах з пры-слухаючымі да іх кругаколіцах сядзелі замест князя — княжыя мужы, званьня пасаднікамі; яны выбіраліся князем з ліку старшай дружыны і былі прэстаўнікамі яго ў правінцыі. Абавязкі пасадніка былі такія самыя, як і князя. У часе вайны яны даводзілі вайсковымі сіламі правінцыі: пасадніку прыналежала судовая ўлада – галоўнае яго заняцьце ў мірны час. Пасаднікі не атрымлівалі пэнсіі, а карміліся са свайго ўраду. Яны атрымлівалі ў азначаны час ад жыхарства корм прадуктамі. У іх карысьць ішла судовая аплата, акром угалоўных штрафаў, паступаўшых у княжы скарб, і тарговыя аплаты. Пасаднікі мелі памочнікаў-цівуноў. Не глядзя на скромныя вымаганьня жыхарства, прагнуў-шага толькі спа-

кою і правасудзьдзя, пасаднікі, дабачаўшыя ў сваім урадзе перш за ўсё даходнае мейсца, не маглі іх здаволіць, і з гэтай стараны жыхарства больш павінно было пакладаць надзей на сябе, чым на дапамогу ўлады, дзеля вядзеньня судоў, дзеля збору дані жыхарства мела сваіх выбарных асоб, называных старастамі або добрымі людзьмі і толькі ў самых важных здарэньнях зьверталася да пасаднікаў і іхніх цівуноў.

У пазьнейшыя часы, каля XIII ст., пасаднікі пераменаваны былі ў намесьнікаў, а пазьней, каля XV ст., у намесьнікаў гаспадарскіх, а цівуны ж асталіся кіраўнікамі гаспадарскіх магнасьцей і зборшчыкамі падаткаў для гаспадара. У XVII стагодзьдзі цівуноў не назначаў гаспадар, а выбіралі іх шляхта з-паміж сябе. У часе агульнага апалчэньня — паспалітага рушэньня — цівун аставаўся гаспадаром у сваім павеце.

ПАТРОНАТ НАД ЦЭРКВАМІ

Патронат выражаў права ўласнасьці тэй асобы, каму быў дадзены на цэркву і яе магнасьць. Цэрква, быўшая пад патронатам, як ва ўсім залежаўшая ад свайго патрона, атрымлівала ад яго і ўтрыманьне, каторае выражалася або даходамі, каторыя назначаў ёй патрон са сваёй магнасьці, або фундушамі, нададзенымі на цэркву. Рожніца паміж цэрквамі пад чым-небудзь патронатам і ня быўшымі пад патронатам, галоўным чынам была ў тым, што цэрквы, быўшыя пад патронатам са стана атрымання і кіраўніцтва, проста залежалі ад сваіх патронаў. Патроны назначалі ў цэрквы сьвяшчэнікаў і зьмянялі іх. Цэрквы гэты становілі як бытцым іх ўласнасьць, і запраўды большай часцю будаваліся патронамі ў іх магнасьцях, але часам патронат даручаўся і старонным асобам. З усіх царкоўных даходаў і магнасьці сьвяшчэнік здаваў справадзачу патрону, зрэшта, фундатары цэрквей найчасьцей рабілі так, што ўвесь царкоўны даход забіралі сабе, а сьвяшчэніку выплачывалі з канторы магнасьці, на ўтрыманьне выдавалі «ругу», г. зн. пэнсію. Патроны маглі ня толькі зьмяніць сьвяшчэніка, але зачыніць і прадаць ці пе-

радаць цэркву, што нярэдка здаралося, калі патронам цэркві быў каталік.

Галоўным патронам усіх праваслаўных царквей лічыўся манарх, што рэальна знача, сьперша Вялікі Князь Літоўска-Беларускі, а пазьней кароль Рэчы-паспалітай Польскай.

ПІСАР

Пісары былі гаспадарскія і пісары земскія. Гаспадарскія пісары былі двох катэгорый: пісар гаспадарскій быў вялікім панам пры княжым дварэ, самай даверэнай асобай у гаспадара, сябра рады гаспадарскай або сэнату. Мы ня рэдка сустрачаем гаспадаравых пісароў у ліку пасланікаў да другіх манархаў. Другая катэгорыя гаспадарскіх пісароў складалася з урадоўцаў, пасыланых ад гаспадара ў правінцыі спаганяць недаборы падаткоў або дзеля нагляду за даходамі ў уласных гаспадаравых магнасьцях. Абавязкі, правы і значэньне гэтай катэгорыі пісароў мы можам бачыць з льготнай граматы Паднепроўскім і Падзвінскім каралеўскім валасьцям 1511 году: «тых валасьцей нашых нашы даньнікі жаляцца на крыўды ад пісароў нашых, каторых мы пасылаем спаганяць недаборы, што іх слугі год ад году не выезджаючы жывуць на тых валасьцях, карчмы сыцяць для сваіх карысьцей, а воласьці павінны ім даваць утрыманьне на кожды тыдзень грашамі і пажыткамі і ставіць некалькі старажоў, да таго ж і судзяць іх і спраўляць у вялікія віны бяруць. А самі і пісары нашы, узьехаўшы на воласьць, непамерныя ўезды і стацеі бяруць, і для сваіх прысудаў і він на кождай воласьці астаюцца па некулькі тыднёў, а воласьці павінны даваць ім утрыманьне. І з таго вялікага грабежа і вымаганьня многія даньнікі нашы з тых валасьцей разыйшліся, а каторыя асталіся, тыя ня могуць ужо некалькі лет і палавіны дані заплаціці». Гаспадаровыя пісары, пасыланья ў гаспадарскія воласьці, былі ўласьціва нагледчыкамі і абаронцамі гаспадаравых даходаў і людзей жыўшых на гаспадаровых землях; яны стаялі вышэй мейсцовых спраўцаў цівуноў і держаўцаў, хоць і ня

ўмешываліся ў іх абавязкі па справаваньню і суду.

Земскія пісары былі выбарнымі людзьмі мейсцовага земства. У статуче 1566 году, разд. 4-ты, артыкул 1-ы, сказана: «У кождым павеце княжаты, паны рада наша, такжа рыцарства і шляхты, усе, хто бы да якога стану не прылежаў, у каторых будуць там свае маетнасьці, павінны зьехацца да двара на тое ўстаноўленага ў павеце, і выбраць са сваей шляхты таго павету брацьцю сваю на кожды ўрад: на судзьдзеў чатырох чалавек добрых, на падставе другіх чатырох на пісарства, трэціх чатырох чалавек добрых, справядлівых, руплівых і ведаючых права, са шляхэцкага роду, у тым павеце добра аселых і ня іншай веры, толькі хрысьціянскай; і выбраўшы прадставіць іх нам гаспадару са сваімі выбарнымі лістамі; а мы з тых дванаццаці асоб выбярэм трох для земскага суда, у тым павеце — судзьдзю, падсудка і пісара. Каторыя ад нас выбраныя і зацьверджаныя павінны ў першых роках судовых даць прысягу перад паветовым воеводаю, а ў небытнасьці воеводы перад каштэлянам». Арт. 8-мы: «На пісарства ня могуць быць выбраны асобы духоўныя, ні старасты, дзяржаўцы, ні цівуны таго павету, ні харужыя і ні хто такі, хто бы ў тым павеце быў урадоўцам». Арт. 10-ты: «Пісар земскі павінен мець у сабе паветовую печась, каторай ён печатае толькі пазвы на суд пад гаспадаравым тытулам; другія ж судовыя паперы павінны быць печатаны печасьцю судзьдзі або падсудка і толькі падпісаны рукой земскага пісара». Павіннасьці земскага пісара, выражаныя ў яго прысязе, былі ў тым, што на судзе ён запісываў верна, спрэчкі і прамовы старон, нічога не ўмаючы і не дадаючы, а такжа запісываў у судовыя кнігі ўсе дакумэнты, пададзеныя на суд і судовыя пастановы. Земскі пісар па праву мог мець аднаго, двух або некалькіх памочнікоў, якія называліся падпіскамі, але падпіскі былі на адпаведаль-насьці самога пісара, ён павінен пільна глядзець, каб яны верна і праўдзіва без правалокі ўпісывалі ў кнігі. А калі б была зроблена падпіскам якая-небудзь ў справе праруха, то за гэта адпаведаў сам пісар і плаціў усе страты. Гэткім чынам земскі пісар па статуту 1566 г. быў выбарным прысяжным сябрам суда вясьці пісарскую часьць яе.

Кнігі судовыя пераховывалі пад трыма замкамі і трыма печаямі, — судзьдзі, падсудка падсужа і пісара. Даходы земскага і гродзкага пісара (гродзкі быў назначаны ўрадам, а ня выбарны) былі такія: «каждых назваў па грошу, за ўпісаньне ў кнігі грош, ад выпісу з кніг грош, ад апаведаньня крыўды грош, ад судовых лістоў і выпісаў за кожды выпіс ад вінаватага па два грошы». Калі па справе пісьма будзе многа і справа важная, то пісарам за іх працу па 12 грошы ад пэргамэнтнага аркуша, а такжэ асобную цану за пэргамант, шнуры* і воск. Але гэтка пародак у стасунку да земскіх пісароў устанавіўся толькі з даты другога статуту 1566 году, раней жа і па статуту 1529 году пісары былі ўрадоўцамі воеводы старасты і іншых дзержаўцаў, і іх абавязак быў запісываць судовыя прамовы і судовыя пастановы, зьбіраць судовыя штрафы і іншыя судовыя даходы як у карысьць гаспадара, так і для сваіх зьверянікаў (Статут 1529 г. раздзел VI, артыкул 3-ці).

ПОЛАЦКАЯ ЗЕМЛЯ

Полацк — адна са старэйшых крывічанскіх калоній. Ешчэ ў дагістарычныя часы, абаснаваўшыся на вярхоўях Дняпра, Сожу, Дзвіны і Ловаці, крывічы выдзелілі з сябе заходную і паўночную веткі — палачаноў і ноўгородцаў. Старая гісторыя Полацка сягае непамерна даўных часоў, але за недастаткам пісаных крыніц нам мала вядома. Аднак за доўга да прызваньня Рурыка ў Ноўгарод, у старых скандынаўскіх сагах, маюцца ўжо, хоць і неясныя, зменкі аб Полацку як аб багатым і сільным княстве. Ад[на] са старэйшых скандынаўскіх саг упамінае аб Полацкім князю Полтэсе. У часы гістарычныя мы бачым Полацкую зямлю самаістнай і незалежнай, пад іменем зямлі полацкіх Крывічоў. Ад часу князя Ізяслава, сына Рогнеды і Валадзіміра, князя Кіеўскага, русіна, дынастыю старых полацкіх князёў заступае новая дынастыя русічоў; з гэтага часу пачынае называцца і полацкая земля ад сваіх князёў, рускай дынастыі, — зямлёй рускай, а

пазьней, дзеля адрожнення ад іншых зямель, знаходзячыхся ў валаданьні русічоў, як старшая і вольная — Беларусь.

Полацкая земля ў цэлым сваім абхваце прасціралася ад Прыпяці да Балтыцкага мора і ад Дняпра да Нарэва і можа быць да вяршын Зах[одняга] Буга, дзе стаіць крайняя калонія Палачаноў Палтовеск, або Пултусак, і да ўсьцеў Нёмана. Уся гэта абшырная старана прыслухала і залежала ад Полацка, каторы тут быў старэйшым горадам, ад якога залежалі тут усе малодшыя гарады. Але ўлада Полацкага веча была не адналькава над усей тутэйшай стараной, яна зьмяняла-ся ў меру аддаленьня ад Полацка. А дзеля гэтага Полацкія валаданьня можна падзяліць на тры катэгорыі: да першай належаў сам Полацак са сваёй кругаколіцай, як галоўнае дзержаўнае і племенное ядро; да другой — полацкая земля, у якой былі полацкія прыгарады, і да трэцяй — полацкія калоніі ў землях Летголлы, Літвы, Корсі, Жамойці і Ятвягоў.

Полацкай зямлёй называліся ўсе валаданьня палачаноў, на якіх стаялі яго прыгарады з іх валасьцямі або кругаколіцамі. Граніца гэтай зямлі на ўсходзе зыходзілася з граніцамі Смаленскіх і Чарнігаўскіх Крывічоў, на поўдні зыходзілася з валаданьнямі дрэгвічанскіх Крывічоў, г[эта] зн[ачыць], тых Крывічоў, якія жылі на Палескай дрыгве або балотах; на захадзе полацкія граніцы траціліся ў Ятвяжскіх лесах; на поўначы, паводле летапісі Быхоўцы, граніца Полацкай зямлі закрэсьлялася вуглом, вытворэным сутокай Віліі ў Неман, і на поўнача-ўсходзе ўпіралася ў левы бераг Дзьвіны. Усе полацкія прыгарады, разьмешчэныя ў паказаных рубяжох, можна падзяліць на чатыры рады як па мейсцовасьці, так і па часу іх пабудовкі.

Першы рад Полацкіх прыгарадоў станавілі гарады, пабудаваныя імі ў першыя часы найдаўнейшыя, якія разьмешчаліся ў трывуглавіку, твораным Дняпром, Дзьвіной і Бярэзінай. Тут былі гэтакія гарады: Вітэбск, старэйшая Крывічанская сяліба, Орша, Друцк, Клічаў, Стрэжаў, Туроўля, Камень, Лепэль, Лукомля і Востраў.

Другі рад Полацкіх прыгарадоў становілі гарады, пабудаваныя Крывічамі пасля пераходу Бярэзіны на захад. Тут:

Барысаў, Бярэзіна, Сьвіслач, Галынка; на Сьвіслачы Заслаў, Гарадзец, Менск, Избарск, Лагойск на Гайне. На прытоках Прыпяці: Дудзічы на Птычы, Шацк, Слуцк, Туроў і Мозыр.

Трэці рад Полацкіх прыгарадоў пачынаецца пры пераходзе праз Случ і ідзе па прытоках Прыпяці з левай стараны і па прытоках Немана такжа з левай стараны. Тут першымі гарадамі былі, не пераходзя ешчэ Мэрэчы, Копысь і Візна, за Мэрэчай па Лані — Клецак і Несьвіж, Сноў, Вялікія Лукі, Кажан Гарадок, Пінск, Зьдзітаў. Дрогічын на адным з прытокаў Піны і там жа Горадна. Далей аж да Буга ідуць Гарадзец і Кобрын на Мухаўцу, Бярэсьце, цяпер Брэст-Літоўскі, Мельнік, Дрогічын на правым беразе Зах[одняга] Буга, Бранск, Бельск паміж Нарэвам і Бугам, Ноўгарод і Полтавеск, або Пултусак, на р[эка] Нарове. На поўнач ад Прыпяці, на Нёмане і яго прытоках: Магільна, Турэц, Навагрудак, Слонім, Зэльва, Воўкавыск і Горадня, або Гродна.

Чацьверты рад Полацкіх прыгарадоў становілі гарады, лежачыя на поўнач ад Полацка на Зах[одняй] Дзвіне і яе прытоках: Дзісна, Друя, Браслаў, Відзы, Сьве[н]цяны, Курганы, празваныя пазьней Трокамі.

Усе гарады Полацка лічыліся прыгарадамі і павінны былі залежаць ва ўсім ад старэйшага гораду — ад Полацку і ў даўнейшыя часы залежалі ад яго; але з часам зьвязь прыгарадоў з Полацкам на гэтулькі аслабла, што на Полацкай зямлі ўтварылося некалькі гарадзкіх груп, прымыкаўшых да таго або іншага цэнтру; гэтак, напрыклад, былі гарады Менскія – залежаўшыя ад Менску; Туроўскія — залежаўшыя ад Турава; былі гарады ўласьціва Полацкія, цягнуўшыя да Полацку. Гэткаму вытварэньню гарадзкіх груп шмат спрыяло тое, што дзеля адміністраваньня гэткай абшырнай тэрыторыяй, пры нестачы ў даўнія часы добрых дарог і наагул утрудненай камунікацыі, яны былі творэны свайго цэнтру [sic!] як провінцыяльна-адміністратыўныя цэнтры.

ПОЛАЦКІЯ КАЛОНІІ

Акром уласна Полацкай зямлі, уладаньня Полацкія прасьціраліся далёка ў землі суседніх племён, якія ня ўходзілі ў склад Полацкай зямлі, але, будучы ад яго так або іначэй залежнымі, станавілі калоніі Палачанаў. Да гэтых Полацкіх уладаньнеў прыналежылі Летголы, Лівы, Літва, Ятвягі, Жамойдзь. Тут мейсцовыя жыхары спраўляліся сабой, сваімі племеннымі князямі або старшынамі і толькі знаходзіліся ў сувязных або даньніцкіх адносінах да Полацка. Полацкія калоніі падзяляліся на тры адмены як па свайму геаграфічнаму палажэньню, так і па племенному складу.

У Лівоніі

Да першай адмены прыналежалі Полацкія калоніі ўніз па цячэньню Дзьвіны да самага яе ўсьця, дзе былі нават заснованы Полацкія княжствы Кукейнос і Герсіка, або правільней Вэрсіка* (можэ быць, Веражкі, або Верэсьць, перэблутанья латышом-летапісцам). Аб адносінах гэтага краю да Полацка, паводле лівонскіх летапісцоў, відаць, што пры ўсьцях Дзьвіны былі два ўдзельныя княжствы, дзе сядзелі князі полацкай дзінастыі і што княжствы гэты былі ў залежнасьці ад вялікага князя Полацкага. Зрэшты, з тых самых латышскіх летапісей відаць, што ўсьця і нізоўі Дзьвіны не становілі самой Полацкай зямлі і пры князех з Полацка тамтэйшыя жыхары-туземцы мелі племенных старшын і толькі плацілі дань Полацкім князям і прызнавалі над сабой іх уладу, як патужных і грозных валадароў. Тутэйшыя Полацкія гарады былі ня болей як калоніі ў чужым краю і пабудова іх вызывалася патрэбай абеспечэньня тарговага шляху па Дзьвіне, якім Палачане вельмі даражылі і за які доўгі час змагаліся з крыжакамі.

Каб уявіць сабе палажэньне полацкіх калоній у гэтым краю, трэба прасьледзіць гісторыю першых нямецкіх пасяленьнеў у Лівоніі; гэта гісторыя ясна кажэ аб адносінах

беларусоў да тутэйшага краю. Як сьветчыць старэйшая латышская кроніка (Гэнрыка Латыша), першы прапаведнік каталіцтва ў гэтым краю, прыехаў-шы сюды з нямецкімі купцамі, Мэйнгард, прасіў у Полацкага князя пазваленьня прапаведываць. Кроніка даслоўна апаведае аб гэтым так: «Мэйнгард, атрымаў-шы дазваленьне ад Полацкага князя Валадзіміра, у каторага Лівонцы (Лівы), былі ў подданстве і прыняўшы ад яго дары, сьмела прыступіў да Божай справы і пабудаваў цэркву ў Ікесколе». Знача Лівонія на гэтулькі была ў залежнасьці ад Полацкага князя, што без яго пазваленьня немцы не маглі прапаведаць сваей веры паміж тамтэйшымі туземцамі — паганамі. Але з дальнейшага апаведаньня тэй жа кронікі відаць, што Палачане мала зьверталі ўвагі на гэтыя валаданьні і карысталіся толькі данню, зьбіранай з тамтэйшых жыхароў і нават не спраўлілі імі, так што ў другую зіму Мэйнгарду з Ікесхольцамі прышлося абараняць тамтэйшы край ад нападу Літвіноў і пабудаваць у Ікесколе замак, названы Ёксулям і другі замак Гольм. Наступнік Мэйнгарда, Бэрнгольд, пачаў ваеваць з Лівонцамі, якія адмовіліся ад хрысьціянства, і прывёў германскія і готландзкія войскі. Усё гэта сталася ў прадоўжэньні 12 лет; і ні Полацкі князь, ні Палачане, атрымовываючы акуратна дань ад Лівонцаў, не зьверталі на гэта ніякай увагі і ня думалі заступацца за сваіх акуратных даньнікаў. Наступнік Бэрнгольда біскуп Альбэрт пабудаваў ужо Рыгу, устанавіў лівонскіх крыжакаў, ваеваў і заключаў сувязі з Жамойцю, Літвой і Куронамі. А Полацкі князь і Палачане глядзелі на ўсё гэта як быццам скрозь пальцы. Урэшце на восьмым годзе свайго біскупства, Альбэрт знайшоў патрэбным увайсці ў безпасярэдныя зносіны з Полацкім князем Валадзімірам, як і раней Мэйнгард, выслаў сваё пасольства ў Полацк. У гэты самы час Лівонцы, крэпка прыгнетаныя немцамі, прышлі ў Полацк з жальбой і просячы абароны. Валадзімір прыняў старану сваіх даньнікаў Лівонцаў і, адпусьціўшы Альбэртавых паслоў, стаў рыхтавацца ў паход, але сперша паслаў сваіх мужоў у Кукейнос разбіраць спрэчкі паміж Лівонцамі і Немцамі. Княжы пасол выклікаў Альбэрта ў Кукейнос

на азначаны тэрмін. Альбэрт не прыняў запросін і стаў на
скара рыхтавацца да вайны, запрасіўшы да сябе Летголу і
Латышоў, быўшых тады ў непрыязні з Лівонцамі. Лівонцы
са сваей стараны запрасілі Літвіноў і захапілі замак Гольм.
Але, перш чым здолелі падыйсьці да іх Палачане, немцы
са сваімі сувязьнікамі разьбілі Лівонцаў і ўзялі назад замак
Гольм. Урэшце Валадзімір з войскам зьявіўся і аблажыў
Гольм. Але, прастаяўшы пад замкам адзінаццаць дзён і
не здалеўшы яго ўзяць, адыйшоў са сваім войскам дамоў.
Гэты неўдачны паход Полацкага князя меў той вынік, што
Лівонцы, страціўшы надзею на абарону ад Полацка, павінны
былі прыняць каталіцтва і скарыцца перад немцамі. Ужо на
другі год Альбэрт перадаў Лівонію пад апеку нямецкага
імператара, а ешчэ праз год уся Лівонія да граніц Эстоніі
была ахрышчона ў каталіцтва. Усьлед за гэтым Кукейноскі
беларускі князь Усеслаў, каб утрымаць за сабой сваё невялікае
княжства, прымушан быў падацца пад апеку Альбэрта са
ўсім сваім княствам, каторае перэдадзена яму была ізноў
ад імені Рыжскай Богамаці ўжо на васальных правах. Усьлед
за гэтым зьявіўся ў Кукейносе невялічкі нямецкі гарнізон,
як быццам дзеля абароны гораду ад Літвіноў. Але Вячэслаў
скара ўбачыў дзеля чаго прысланы немцы і, не адкладаваючы
на далей, перабіў іх, а сам зьвярнуўся да Полацкага князя
Валадзіміра, просячы помачы, але перш чым прышла Полацкая
помач, немцы прагналі Вячэслава і занялі Кукейнос.
Пасьля ўзяцьця немцамі Кукейнаса за Полацкімі князямі ў
тутэйшым краю аставалася ешчэ Вэрсіка, дзе княжыў Усевалод,
змагар за беларускую справу ў Лівоніі, каторы ў сувязі
з літвінамі вёў увесь час безупынную барадзьбу з немцамі.
Усевалод, як жанаты з дачкой аднаго Літоўскага князька,
крэпка шкодзіў немцам. З Вэрсікі пачыналіся ўсе паходы
Літвіноў; у Вэрсіцы Літвіны заўсёды находзілі схоў і абарону
ў здарэньні неўдачнага нападу. Урэшце, на адзінаццатым
гаду Альбэртавага біскупства, дайшоў чарод і да Вэрсікі.
Альбэрт, каб за адзін раз пакончыць з Усевалодом, сабраў
вялікае войска з немцаў, хрышчоных Лівонцаў і Латышоў і
ўзяў з бою Вэрсіку, а Усевалода прымусіў уцячы за Дзьвіну.

Гэтак, апасья здабыцьця немцамі Вэрсікі, счэзла апошняе Полацкае валаданьне ў Лівонскай зямлі. Альбэрт хоць і аддаў Вэрсіку ізноў Усевалоду, але ўжо на ленным праве, з тым, каб ён быў васалам Рыжскай Богамацеры.

Зрэшты, немцы-рыжане пачувалі сябе не заўсім моцна ў Лівоніі, Літва і Палачане ешчэ крэпка іх турбавалі, зьвязь Лівоніі з Полацкам ешчэ не спынялася. Полацкія князі ешчэ не адмовіліся ад сваіх правоў на Лівонію і атрымлівалі адтуль дань. Дзеля гэтага ў 1210 гаду, перад распачацьцем барадзьбы з Эстоніяй, Альбэрт знайшоў патрэбным заключыць мір з Полацкім князем. Умова была ў тым, каб Полацкі князь не перашкаджаў вольнай таргоўлі немцоў з Полацкам, а немцы са сваёй стараны абавязаліся плаціць дань за Лівонцаў; нават біскуп сам абцаўся дастаўляць дань у Полацк. Але Лівонцам цяжка было плаціць дзьве дані: немцам і Полацку. І дзеля гэтага Лівонцы прасілі Полацкага князя, каб ён вызваліў іх з-пад немцоў, а біскупа Альбэрта прасілі, каб ён не вымагаў ад іх дані ў карысьць Полацкага князя. Полацкі князь дзеля вырашэньня гэтай справы назначыў Альбэрту тэрмін для зьезду і запатрабаваў ад яго, каб немцы не прымушалі Лівонцаў хрысьціцца, а пакінулі бы гэта на іх добрую волю. Альбэрт на гэтае вымаганьне адказаў адмоўна, і перагаворы кончыліся тым, што Полацкі князь адмовіўся ад дані і пасья заключыў з немцамі мір, пакідаючы ім і Палачанам вольную таргоўлю. Але на гэтым справа аб Лівоніі ешчэ ня кончылася. Беларускі князь Усевалод ешчэ валадзеў Вэрсікай, хоць і на правах васала; каб заўсім разьвязацца з ім у 1214 гаду немцы напалі на Вэрсіку, аграбілі быўшых там беларусоў і князя і заваладзелі горадам. Гэтым кончылася апошняе валаданьне Полацкае ў Лівоніі. Тым ня меней, Палачане ешчэ ня думалі даканчальна адмовіцца ад Лівоніі, і ў 1215 гаду Полацкі князь Валадзімір зрабіў апошняю спробу супроць немцаў і, сабраўшы вялікае войска, адправіўся проста да Рыгі, але, атручаны немцамі, пры самым пачатку паходу, памёр, а яго войска разбрылося па краю.

Гэтае апаведаньне Лівонскай кронікі ясна кажэ, што да прыбыцьця немцаў Лівонія прыналежала Полацку і што на

нізох Дзвьіны былі два Полацкіх княжства — Кукейнос і Вэрсіка; што вялікі князь Полацкі атрымліваў ад Лівонцаў штогодную даніну і што Лівонцы прызнавалі яго сваім вярхоўным гаспадарам і абаронцам. Але з таго ж апаведанья відаць, што Лівонія была правінцыей, а ласьне калоніей Полацкай, у якой па-за намесьнікамі Полацкіх князёў былі свае старшыны і ўвесь народ, падлегаючы Полацку, аставаўся пры сваіх правах і абычаях; Палачане не накідалі Лівонцам сваей веры, пакідаючы гэта іх добрай волі. Тым ня меней відаць, што ўлада Полацкіх князёў у Лівоніі была даўняя і крэпкая, прызнаваная Лівонцамі. Лепшым довадам моцнай Полацкай улады служыць тое, што немцы, не глядзя на тагочасную слабасьць Полацкіх князёў, заблужаных у межысобіцы і спрэчкі са сваім волелю-бівым народам, толькі пасля трыццацілетняга ўпорнага змаганья, падтрымліванага ўсей тагочаснай каталіцкай Эўропай, здолелі ўмацавацца ў гэтым краю і самі некалькі разоў павінны былі прызнаваць сябе залежнымі ад Полацкіх князёў.

У Літоўскай зямлі

Другую адмену Полацкіх калоній станавілі калоніі ў Літоўскай зямлі. Калоніі гэты мелі саўсім іншы характар, чым калоніі ў Лівоніі і ў Латышоў. Перш наперш Полацкія калоніі ў Літве шмат даўнейшыя, а па другое, самае імя гэтаму краю нададзена было Полацкай вольніцай — люцічамі. Вольніца, — званая на паўднёвых стэпах казакамі, на Балканах ускокамі, — у Прыбалтыцкіх славяноў і ў Палачаноў насіла названьне люцічоў, што знача людзей лютых, сьмелых, вольных. У дагістарычныя часы дружыны Полацкіх люцічоў ішлі на вольнае жыцьцё ў первабытныя пушчы гэтага краю і тут сарганізавывалі мейсцовае жыхарства пад сваей уладай. Полацкія люцічы сора сыйшліся з мейсцовым жыхарствам і нават зьліліся з імі, даючы яму з паміж сябе вышэйшы вайсковы стан: — баярства і князёў. Край заняты люцічамі сьпершапачатку зваўся Лютвой, а пазьней Літвой. Тут перадаваўся стражніцы беларускай цывілізацыі на поўнач

даходзілі да Лівонскай і Куронскай зямлі, а на захад па Нёману аж да суток яго з морам. Тэрыторыя гэта падзелялася на дзве часці з поўдня да Віліі і ад Віліі на поўнач. На першай часці гэтай тэрыторыі, па прызнанню саміх літоўскіх летапіскоў, палачане валадзелі саўсім самаіста; земля гэта была забудавана палачанскімі гарадамі. Другая часць, на поўнач ад Віліі, была Полацкай калоніей, якая прасьціралася на поўнач да Лівонскіх і Куронскіх зямель, а на захад па Нёману да суток гэтай ракі з морам. Што скрозь тут былі валаданьня Полацкія, паказваюць славянскія, а нават чыста беларускія названьня рэк, упадаючых у Нёман з правай стараны. Рэкі гэты зьяўляюцца як быццам ступенямі паступальнага руху Полацкіх калоній на захад у глыб Літоўскай і Жамойдзкай зямель. Першая з гэтых рэк, самая ўсходняя ў тутэйшым краю, атрымала названьне Віліі або, як пішэцца ў старых дакумэнтах, Велія, г.зн. Вялікая. За Веліяй на захад плыве рэка Сьвятая, такжа названьне паўтараючаяся ў некалькіх вазёрах Полацкага краю. Далей ідуць рэкі з чыста беларускімі назовамі — Нявежа, Дубіса і Русь, адзін з усходніх рукавоў Нёмана. Акром рэк, у гэтым краю мы сустрачаем урочышчы і старэйшыя гарады са славянскімі або беларускімі назовамі гэтакія: Вілкомір, на рацэ Сьвятой, Вільня на рацэ Віліі, Панявеж на рацэ Невяжы, Росіены; мейсцовасьці Твер, Лукнікі, Паезеры, Подубісьсе, Грузьдзі, Трышкі. Росіены, паводле летапісей, адзін са старэйшых гарадоў у Жамойдзі і да гэтага часу захаваўшы сьляды старасьвецкіх земляных укрэплень, што проста паказвае на калонію беларускую. Цяперашняе мястэчка Ворне, даўней Меднікі, такжа паказваюць на старую беларускую калонію ў гэтым краю. Мясцічка Растоўск і рэчка Ўстра і Паневежскім павеце, там жа рэчка Нарчоўка, Дунай, Карачунка, Сьцэрвіца; вазёры Дзісна і Цно паказваюць на свае славянскае, а ўласьціва беларускае паходжэньне. Аб долі тутэйшых калоній беларускіх мы не маем павінных вядомасьцей, але судзячы па тых даных, якія мы можым пачэрпнуць з летапісей, ад самага пачатку, калі Літва вышла на гістарычную арэну, усе грамадзянскія формы, выключачоу

рэлігію, былі ў істоце полацкія, толькі крыху пераіначаныя, згодна характару літвіноў. Літвіны не маглі запазычыць гэтых форм ні адкуль, акром толькі палачанаў, з якімі заўсёды былі ў самых цесных адносінах, аж да гістарычных часоў. Гэтыя Полацкія калоніі між рожнароднымі тутэйшымі племенамі — Жамойдзю, Дзевялтай і іншых зрабілі сваю справу: яны надалі імя зьвязваючае рознародныя, хоць і блізкія сабе па крыві і мове племены ў Літоўскі народ, каторы, кіраваны беларускім інтэлектам, у аспе баяроў і князёў Полацкага паходжэньня, разам з Беларусьёю вытварылі слаўную ў гісторыі ўсходнай Эўропы фэдэратыўную Літоўскую дзержаву.

У Яцьвяжскай зямлі

Полацкія калоніі ў Яцьвяжскай зямлі, асабліва заходнія, як адзеленыя ад Полацкай зямлі, былі не болей як вайсковыя пляцоўкі і мелі малую зьвязь з Полацкам, а наадварот, нярэдка знаходзіліся пад уплывам валынскіх князёў, якія былі ўзалежніўшы ад сябе гэты край. Толькі пасья вынішчэньня Яцьвягаў, калі Полацкай зямлёй сталі валадзець Гедымінавічы, надбуджанскія і наднёманскія калоніі Палачанаў зьліліся з Полацкай зямлёй і ўвайшлі ў склад Вялікага Княжства Літоўскага. Да гарадоў, пабудаваных Палачанамі ў Ятвяжскай зямлі, належаць: Бярэсьце, цяпер Брэст-Літоўскі, Хомск, Дзівін-Гарадок, Кобрын, Дрогічын на Бугу, Ваўкавыск, Сьвіслач, Нарэў, Бельск.

ПОЛАЦКАЯ СЬВ. СОФІЯ

Старшай і галоўнай саборнай цэрквай у Полацкай зямлі была цэрква Сьв. Софіі ў Полацкім крэмлю або дзяцінцу, яна выражала ў Полацку сымвал свабоды і самаістнасьці Полацка і акром рэлігійнага значэньня мела ешчэ значэньне нацыянальна-дзяржаўнае. Заснована катэдральная полацкая цэрква Сьв. Софіі ў X сталяцы і была праўдападобна буда-

вана з дрэва і толькі ў XII стагоддзі была пабудавана з цэгля стараньнем і коштам полацкага князя Глеба.

Кожды горад на Беларусі меў сваю саборную цэркву ў крамлі або дзяцінцы. Гэтак у Бельску на замку была саборная цэрква Прачысьценская, спамінаная ў грамаце 1507 году; у Вітэбску саборная цэрква Прачысьценская; у Слуцку саборная Прачысьценская цэрква, у Менску саборная Прачысьценская, у Навагрудку саборная Барыса і Глеба, у Тураве саборная Прачысьценская, у Вільні саборная Прачысьценская, у Мсьціслаўлі саборная Сьв. Тройцы, у Смаленску саборная Прачысь-ценская.

ПОЛАЦКІ БІСКУП

Хрысьціянство ў Полацкую зямлю праз тарговыя зносіны з хрысьціянскім усходам і захадам пачало пранікаць ужо ў першыя векі хрысьціянства. Калі была заснована беларуская катэдра ў Полацку, даных акуратных німа, аднак, паводле расейскіх і польскіх гісторыкаў, сталася гэта не пазьней X стагоддзя.

У Полацку біскуп быў прэстаўніком мейсцовай цэркві, быў політычнай дзержаўнай асобай, самай выдатнай асобай грамадзянскага кіраўніцтва. Яго імя нават пры Гедымінавічах у грамадзянскіх актах ставілося на першым мейсцы; ад яго імені нярэдка пісаліся граматы зьместу палітычнага. Лепшы прыклад гэтых грамат дае грамата Полацкага біскупа Якава ў Рыгу, пісаная ў канцы XII стагоддзя. Біскуп так пішэ: «Паклон і благаславеньне ад Якава епіскапа Полацкага, пробставі намесьніку піскуплю і дзецям маім ратманом. Быў есьм ня дома во атца свайго мітрапаліта, а ныве есьм на сваём месце ў сьвятое Софіі; а ныве есьм уведаў любоў ваша правая з сынам маім з Вітэням. Тако жа дзеці была любоў ваша первая з Палачаны з дзецьмі маімі; што вам было надабе, то было ваша. А ныве што дзецям маім надабе, таго ім не бароніце. А ныве абысьце пусьцілі жыта ў Полацко. А я кланяюся і благаслаўляю і Бога малю за вас, дзеці свае. Але

будзець Полачанін чым вінен Рыжаніну, я за тым не стаю са сваімі дзяццмі і ісправу дам. А будзець Рыжанін чым вінен Палачаніну, вы дайце ім ісправу такжа. Я вам кланяюся дзецям сваім і благаслаўляю і Бога малю» (Рус[ка]-Лівон[скія] Акт[ы]. № XXXVIII). Тут біскуп Полацкі кланяецца чыста ўрадавай, сьвецкай асобай; у яго грамаце мова ідзе толькі аб сьвецкіх справах, — аб отпуску рыжанам збожжа і аб судзе паміж Рыжанамі і Палачанамі. Грамата паказывае, што біскуп прыймаў удзел у агульным Полацкім судзе і ледзь ня быў першым сябрам суда. Слова граматы «дам ісправу са сваімі дзяццмі», ясна паказываюць на высокае значэньне Полацкага біскупа ў народным судзе.

У гэтай жа грамаце біскупа Якава мы маем паказаньне, што Полацкі біскуп называў Вялікага князя Полацкага сваім сынам. У грамаце Якаў кажэ Рыжанам: «а ныве ўведаў любоў вашу правую з сынам маім Вітэням». А пры біскупу Якаве Вітэнь быў вялікім князем Літоўскім і Полацкім. Сыноўскія адносіны Вітэня да біскупа Якава ніяк нельга тлумачыць хрысьціянскай пашанай Вітэня да біскупа, як да духоўнага айца, бо Вітэнь жыў і памёр не хрысьціянінам. А дзеля гэтага карэнь сыноўскіх адносін да Полацкага біскупа быў ня ў кроўнасьці да яго, як да архіпастыра Полацкай цэркві, але ў тым, што князёў у Полацкай зямлі было многа ў розных удзелах, а біскуп быў адзін і дзеля гэтага палітычна лічыўся старшым прэдстаўніком усёй Полацкай зямлі. Гэтым полацкія біскупы рожніліся ад біскупаў другіх усходнеславянскіх зямель, дзе біскупы зазвычай бывалі ў большай залежнасьці ад мейсцовых князёў. І ці ня гэтае вышэйшае палажэньне, прынале-жаўшае Полацкаму біскупу, так высока ставіло яго ў рускай царкоўнай ерархіі, што ён займаў першае мейсцо пасья Кіеўскага мітрапаліта. Пры гэтым варта адмеціць і другую дагадку высокага становішча Полацкага біскупа ў Рускай цэркві, а ласьне, што біскупство Полацкае, па часу заснаваньня яго, было найстарэйшым у ўсіх біскупств рускіх зямель, не вылучаючы і кіеўскага.

Полацкі біскуп, судзячы з пазьнейшых гістарычных даных, выбіраўся Полацкай зямлёй, г.зн. вечам. Гэтак у грама-

це 1562 году сказана, што па сьмерці Полацкага архібіскупа Грыгора Валовіча полацкія баяры, шляхта, мешчане і ўсё пасольства Полацкае выбралі на яго мейсцо інака Арсенія Шышку. Аб гэтакіх жа выбарах гаворыцца ў грамаце 1576 году.

Ад часоў Вітаўта, або злучэньня Беларуска-Літоўскай дзяржавы з Польшчай пры Ягайле, грама-дзянскае палажэньне полацкага біскупа пайшло на ўшчэрб. У ранейшыя часы Полацкі біскуп быў адзіным і галоўным прэдстаўніком хрысьціянскай цэрквы ў Полацкай зямлі; ад часоў Вітаўта гэтае галоўнае прэдстаўніцтва хрысьціянскай цэрквы было перанесена на Віленскага каталіцкага біскупа, а галоўнае прэдстаўніцтва праваслаўнай цэрквы на Кіеўскага Мітрапаліта, Полацкі ж біскуп перасунуты на другі план, разам з іншымі біскупамі, каторых эпархіі ўвайшлі ў склад В. Кн. Літоўска-Беларускага. Нават Віленскія праваслаўныя цэрквы былі падпарадкаваны беспася-рэдна Кіеўскаму, а ня Полацкаму біскупу. Ні Вітаўт, ні яго наступнікі, Вял. Кн. Літоўска-Беларускія, ужо не называюць Полацкага біскупа сваім айцом; ён у іх схызматык, а нават паганін, бо толькі ў XVI стагодзьдзі Рым выясьніў, што хрышчэньне па ўсходнаму абраду важнае і што рускія праваслаўныя не пагане.

Усё, што адолелі абараніць Полацкія, нараўне з другімі праваслаўнымі біскупамі, заключалася ў іх кананічных правоў; правы ж палітычныя Полацкага біскупа былі даканчальна знішчаны. Па так званаму Яраслававаму зьвітку, уложанаму беларускімі праваслаўнымі біскупамі і зацьверджанаму вялікім князям Вітаўтам і яго наступнікамі, за Полацкім біскупам, роўна як і за другімі беларускімі біскупамі, пакінута было: 1) каб біскупская ўлада была не парушна і цэла над усімі прасьвітарамі, знаходзячыміся ў межах біскупскай эпархіі і каб ніхто з сьвецкіх людзей, ні князі, ні баяры, не ўступаліся ў біскупскі суд над прасьвітарамі, пад пагрозай штрафу ў 1000 рублёў грошаў шырокіх на саборную цэркву або біскупскую катэдру і пад пагрозай пазбаўленьня правоў на царкоўнае кцітарства. 2) Ніхто з сьвецкіх не павінен уступацца ў біскупскі суд

па сужэньніцкіх справах, пад пагрозай 300 рублёў грашэй шырокіх на цэркву. 3) Хто ад жывой жонкі жэніцца з другой, з таго біскуп бярэ кару 1000 рублёў грашэй шырокіх і шлюб з другой жонкай парваць; а хто не паслухае біскупа, таго судзіць і караць сьвецкім судом. 4) Хто будзе жыць у яўнай распусьце, з таго, з знатнага чалавека, біскуп спаганяе на цэркву 500 рублёў грашоў шырокіх на цэркву. 5) Біскуп павінен пільнаваць, каб у яго эпархіі не было распусты і судзіць справы гэрэтыцкія. У грамаце В. Кн. Александра, дадзенай архібіскупу Лукашу ў 1503 г. датычна зацьверджэньня так званага Яраслававага зьвітка, сказана: «прыказуем, каб князі і паны нашы рымскага закону, так духоўныя, як і сьвецкія, і такжа воеводы і старасты і намесьнікі рымскага закону, так і грэчэскага і ўсе заказьнікі і дзержаўцы па гарадох нашых крыўды бы цэркві Божай і архібіскупу не чынілі і ў даходы царкоўныя і ўсе іх правы і ў суды іх духоўныя не ўступаліся; бо мы прыказалі архібіскупу Лукашу судзіць справы духоўныя і людзі цэркоўныя ведаці па даўнаму абычаю па гарадах і местах нашых, у архібіскупіі Полацкай. А каторыя людзі архібіскупіі сідзяць па якіх гарадах і захочуць заняцца таргоўляй, то павінны плаціць усе падаткі нашы з гараджанамі разам, па даўнаму абычаю. А каторыя паны нашы і паны рымскага закону маюць у сваіх маетнасьцях цэркві грэчэскага закону і каторая цэрква здаўна пад патронатам архібіскупа, тая і цяпер павінна аставацца пад яго патронатам; а каторая цэрква здаўна была пад патронатам дзедзіца тэй дзедзізны, тая і цяпер астаецца пад яго патронатам з благаслаўленьня біскупа; толькі той дзедзіч ня мае права адмовіць сьвяшчэньніку тэй цэркві без разгляду і волі біскупа. Такжа калі б рускага сьвяшчэніка хто асароміў або прыбіў, як рымскай веры так і грэчаскай, то справу павінен разабраць архібіскуп, бо гэта суд духоўны».

Гэткім чынам Полацкі ўладыка, з часоў Вітаўта, астаўся пры царкоўных правах мейсцовага біскупа і то значна абрэзаных, напрыклад, у стасунку да права-слаўных цэрквей, знаходзячыхся пад патронатам дзедзічоў каталікоў. Ён ужо болей ня мае права называць вялікага князя сваім сынам і

прыймаць удзел у сьвецкім кіраўніцтве; урад не пытае ў яго ні рады ні благасла-вення; ён, як схізматык, па разуменьню каталікоў, не мае права заседаць у Сэнаце, у той час як усе каталіцкія біскупы з'яўляюцца сэнатарамі. За полацкім уладыкам астаецца толькі права на землі, здаўна прыпісаныя да полацкай катэдры; але і тут яго права многа ніжэй права служылых людзей і паноў радных у сваіх маетнасьцях. Усё гэта гаворыць аб тым, што стары полацкі ўладыка да Вітаўта і полацкі ўладыка новы ад Вітаўта да аб'яднаньня з Польшчай ёсьць дзьве ўстановы далёка непадобныя адна на адну.

ПРАМЫСЛОВАСЬЦЬ СТАРОЙ БЕЛАРУСІ

Эканамічны быт, г.зн. матэрыяльная заможнасьць народу, іграе незвычайна важную ролю ў яго жыцьці: чым больш заможна народная маса матэрыяльна, тым лепей і спакойней жывецца ёй, тым сільнейша і патужнейша сама дзержава, бо ня можэ быць сільнай тая дзержава, насяленьне каторай гібее ў беднаце і цесна зьвязанай з ім цемнаце. Багацтва ж народаў залежыць ад многа якіх прычын, паміж каторых выдатнае мейсцо займае геаграфічнае палажэньне старонкі, яе клімат, глеба, багацьце натуральнае; а побач з гэтым выказвае ўплыў ступень эканамічнай прэдыпрыемчывасьці самога народу і варункі яго палітычнага і соцыальнага жыцьця. У свой чарод эканамічны ўклад жыцьця аказывае патужны ўплыў на соцыальны і палітычны быт. Дзеля разьвіцьця асьветы, літэратуры, навукі патрэбна вядомая матэрыяльная абсяспечэнасьць, нават маральнае дасканаленьне недаступна народу, які жыве ў вялікай беднаце і ўмысловай цемнаце. Эканамічнае працэветаньне народу дасьцігаецца разьвіцьцём прамысловасьці, рукомеслаў і торгу, прычым дзеліцца на дабываючую і ператворчую, а таргоўля — на ўнутранную і зьнешнюю.

У Беларусі спрадвеку існавалі шмат якія з тых форм прамысловасьці, якія існуюць і цяпер; таксама правечнай

зьяўляецца і тарговая чыннасць беларускага народу. З гэтага выплывае, што розніца паміж цяперашнім і калішнім часам зводзіцца да абмераў і форм гэтай чыннасці.

Дабываючая прамысловасць у старой Беларусі была болей пашырана, як вытворчая. З дабываючай прамысловасці выдзеліліся: ратайства, лавецтва, скатаводзтва і пчальнікоўства, ці, як даўней казалі, «зямецтва». Цяпер Беларусь называюць ратайскай стараной, дзеля таго, што ратайства зьяўляецца галоўным заняццем аграмаднай большасці жыхарства. Дзеля таго, каб мець такое вялікае пашырэнне, ратайства павінна было здаўна паявіцца на Беларусі. І запраўды, мы бачым яго вельмі рана ў нас. Але разьвіццё яго залежала ад мейсцовых варункаў, каторыя былі для яго меней або болей спрыяючыя: Беларусь была скрозь пакрыта лесамі і мела не асабліва раджайную глебу і дзеля гэтага ратайства вымагала тут значных высілкаў дзеля карчавання лясоў. Дзеля гэтага ў нас ратайства пачыналася ад ля'давай гаспадаркі, пры каторай ссечэны лес паліўся і на выпаленым ля'дзе гаспадар засеваў зярно; выкарыстаўшы два, тры гады зямлю, яе закідалі і разчышчалі новае лядо. Ратайскія прылады былі ў гэныя часы тыя самыя, што і цяпер — плуг, рало (саха), скарада (барана), серп; збожжа складалі ў скірты і тарпы; зярно пераховывалі ў клецях і ямах; малацілі і веялі на таку, малолі на ручных жорнах. Засевалі: жыта, ячмень, авёс, лён і канаплю. У XII сталецці ратайства зьяўляецца пануючым заняццем усяго жыхарства. Садаводзтва і аградніцтва былі разьвіты стасункова слаба. Разьвіццё ратайства адбывалося за кошт лавецтва, каторае першапачаткова панавала на ўсім беларускім абшары; у меру разьвіцця ратайства падала лавецтва. Лясы беларускія славіліся багацьцем усякіх зьвераў, у тым ліку і пушных. У лесах водзіліся саболі, куніцы, бабры, гарнастаі, пясцы. Бабры істнавалі па ўсіх рэках і рэчках. Са знікнуўшых цяпер адмен дзікіх жывёл, трэба адмеціць дзікіх коней і туроў, або зуброў. Дзеля лоўлі зьвяроў ужывалі, акром сабак, яшчэ і лавецкіх птушак — сокалаў і ястрэбаў. Лавецтвам займаліся ня толькі дзеля разрыўкі, сколькі дзеля промыслу, даваўшага

значны даход. Дзякуючы надзвычайнаму багацьцю лясоў птушкамі, народ ужываў тады болей мясной стравы, чым цяпер, бо збыт на мяса быў бязьмерна труднейшы, як у нашы часы. Але галоўную цэннасьць у лавецтве становілі скуры пушных звяроў, каторыя ўжываліся ня толькі на цёплую адзежу, так дакончэ патрэбную ў нашым суровым клімаце, але і дзеля прадажы: імі велася абшырная таргоўля як унутраная, так асабліва зьнешная.

Бязьмерна большую ролю, як цяпер, займало ў народным жыцьці пчэльнікоўства. Пчэльнікоўства тады працьвітала ня ў форме пасечніцтва, а бортніцтва: выбіраліся дрэвы з дуплам і такія дрэвы называліся бортнымі; у борці (дуплы) садзілі пчол. Дзеля таго, што бортныя дрэвы выяўлялі цэннасьць, то права абэрэгала гэту цэннасьць за іх уласьнікамі: за парубку бортнага дрэва або зьніштожэньня на ім «знамкі» (клейма) накладаўся штраф. Аб багацьці стараны мёдам сьведчыць існаваньне мядовага падатку. І мёд і воск, як і скуры, мелі вялікі збыт як унутры дзержавы, так і заграніцу. Воск ішоў на суканьне сьвечак, а мёд на выраб знамянітых пітных крывічанскіх мядоў. Складны княжых харомаў мелі асобныя аддзелы для пера-ховываньня мядоў, так званыя «мядушы», а аб тым, якія аграмадныя запасы мёду зьбіраліся ў медушох, сьведчаць летапісі, якія апаведаюць, што ў аднаго з князёў пераховывалося 500 беркаўцаў (5.000 пудоў) мёду.

Рыбацтва таксама было пашырана больш, як цяпер, першае, дзеля таго, што жыхарства, дзякуючы строгаму пільнаваньню пастоў, большую часьць году кармілося рыбай, але рыба не была рэччу значнай таргоўлі, дзеля таго, што яе трудна было спароміць у запас, дзякуючы нестачы і дарагоўлі солі.

Скатаводзтва было разьвіта слаба; варункі ў нас для скатаводзтва далёка горшыя, чым, напрыклад, на сьцяпах. Хоць аб слабым разьвіцьці скатаводзтва можна гаварыць умоўна, дзеля таго, што пасьвішч было многа і не расьцярэбленья землі цаніліся тады дзешавей за аромья; ды і наагул земля сама па сабе, калі ў яе не было ўложана працы, не каштавала

нічога, дзеля таго, што яе ўсюды было многа: цанілася праца, уложаная ў зямлю. З мэталаў дабывалі балотнае жалеза, але ў малой меры, — золата, серабро і дарагія каменья дабывалі дарогай таргоўлі.

РАДА ГАСПАДАРСКАЯ

У княжыя часы беларускія Вялікія і ўдзельныя князі ўсе свае планы і прэпрыемствы абмяркоўвалі [з] сваімі старшымі дружыннікамі. Князь радзіўся з дружыннікамі і аб вайсковых справах і аб земскім ладзе, г[эта] зн[ачыць] аб кіраванні краем. Былі здарэння, калі баяры (слова паходзіць ад стараславянскага «болій» — большы, старшы, дзеля гэтага сперша пісалі не баяры, а баляры), умешываліся і ў сямейныя княжыя справы. Акром баяроў, у княжай радзе за звычай прыымалі ўчасьце і падручныя князі. Установа княжай рады збегам часу ня толькі не замірала, але, наадварот, разрасталася і крэпла. Пасьля злучэння Беларусі з Літвой княжая, або гаспадарская, Рада значна была пашырана: у яе ўходзілі ня толькі ўдзельныя князі і бліжэйшыя, старшыя баяры, але такжа і вышэйшыя ўрадоўцы, воеводы, гараднічыя і каталіцкія біскупы. Склад рады рэдка калі бываў поўны, г[эта] зн[ачыць] не заўсёды заседалі ўсе пералічэныя вышэй катэгорыі дзяржаўнай старшыны; толькі пры абмяркаваньню найболей важных пытанняў Рада збіралася поўнасьцю. Большай часцю Радз складалі тыя з названых вышэй асоб, якія ў даны момэнт знаходзілісь пры князю. Князь мог запрасіць на Радз адных толькі ўдзельных князей або вышэйшых дастойнікаў. У гэтым была яго гаспадарская воля. Рада прыымала ўчасьце ў абмеркаваньні ўсіх дзяржаўных спраў, падлегаючых веданню гаспадара. Але пастановы Рады мелі моц толькі пасьля зацьверджэння іх гаспадаром; яна працуе толькі ў лучнасьці з ім: разам выдае законы, раздае магнасьці і ўрады, сядзіць і вядзе зносіны з другімі гаспадарствамі. Да канца XV стагоддзя ўжо даканчальна ўстанавіўся круг асоб, становячых Радз гаспадарскую. Гэта былі каталіцкія біскупы, абластныя валадары-

воеводы і князі, вышэйшыя дзяржаўныя дастойнікі, так званыя «земскія ўрады» і прыдворныя ўрадоўцы — «дворныя ўрады». Лік асоб Рады гаспадарскай стаўся цяпер так вялікі, што з яе выдзелілася асобная так званая вышэйшая, або тайная, Рада з вышэйшых духоўных і сьвецкіх асоб. З імі гаспадар і абмяркоўваў важнейшыя дзяржаўныя справы. Бягучыя абяздзеныя справы разглядаліся ў Радзе звычай. У гэты час рада набывае вялікага дзяржаўнага значэння. Выбраны на Вялі-какняжы Пасад Александр, ідзя на сустрэчу пажа-даньням выбраўшых яго дастойнікаў, выдаў прывілей, дзе даваў абяцаньне без згоды паноў Рады ня мець дыпламатычных зносін; не раздаваць зямель і ўрадоў і не адбіраць іх; зьбіраньне і выдаткаваньне дзяржаўных даходаў павінна адбывацца пад кантролям Рады. Па земскаму прывілею 1506 гаду, гаспадар абавязываўся за сябе, сваіх патомкаў не выдаваць ніякіх законаў без згоды паноў Рады. Памылкова некаторыя гісторыкі ў гэтых прывілеях дабачаюць пачаўшаеся абмежаваньне правоў гаспадарскіх: уся справа ў тым, што ў гэтым часе сталіся замацаваны на пісьме тыя адносіны, якія ад веку існавалі як абычай. Згаданыя вышэй прывілеі кожным новым гаспадарам пацьверджаліся. У нябыт-насьць гаспадара ў краі Рада яго заступала і ад яго імені дзействавала, засядаючы ў Вільні. Дзеля разгляду судовых спраў паны Рады ўстраівалі два зьезды ў год, дзе і разглядалі ўсе бягучыя справы. Рада гаспадарская складалася з беларускай і літоўскай арыстакрацыі, асоб не знатнага паходжэньня, выслужыўшыхся і дзеля гэтага набыўшых права засядаць у Радзе было ня многа. Хочучы зрабіць веру каталіцкую пануючай, урад рабіў спробы пазбавіць праваслаўных палітычных правоў. Гарадэльскі прывілей 1413 году забараняў праваслаўным быць у Радзе. Але трэба заўважыць, што гэты пастановы поўнасьцю ніколі не выконваліся. Пасьля Люблінскай уніі беларуска-літоўская Рада злілася з польскай каронай, іначэ сэнатам, хоць час ад часу літоўская Рада прадаўжала зьбірацца, асобна ад польскай.

РУКОМЕСЛЫ Ў СТАРОЙ БЕЛАРУСІ

Нашым прашчурам было вядома даволі многа рукомеслаў, патрэбных у штодзённым жыцці: для будоўлі дамоў, вытвору адзежы і дамовых статкоў. Асабліва пашырэнным было цесьлярскае рукомесло, бо лесу было багата і будынкi будавалі з дрэва. У драўляным будаўніцтве нашы прадзеда дайшлі вялікай дасканалы-насьці, вытварылі свой асобны, вельмі прыгожы стыль. Мастакоў будаўнічых у нас называлі дойлідамі. Аб старой беларускай дрэўлянай архітэктуры даюць паняцця датрываўшыя да нашых часоў будынкi, напрыклад, у Слуцку, а такжа ў Вітэбску, Могілеві і па іншых мейсцах краю. Мураваных будынкаў было мала (гэта былі галоўным чынам сьвятыні), хоць мулярскае рукомесло асабліва цанілося. Аб архітэктуры тых часоў даюць нам выябражэньне Спаськая цэрква ў Полацку, Каложская цэрква ў Горадні, Пятніцкая і Прачысьценская цэркві ў Вільні (апошняя перабудавана ў 1860-ых гадох). Зрэшта, мураўнічай тэхнікай валодалі слаба. Стара-беларускія храмы прыздабляліся ў сярэдзіне малятурай, так званымі фрэскамі, якія захаваліся да нашых часоў. Зрэшта, іх аткрываюць часьцей за ўсё пад тоўстым слоём прыкрываўшага іх тынку. Фрэскі пісаліся фарбамі па сырым тынку, прост на сьцяне. У Полацкім Софійскім саборы пры аднаўленьні яго ў 1913* гаду аткрылі фрэскі XII сталецця. Фрэскі малявалі мастакі-маляры, хутчэй за ўсё, мейсцовыя жыхары, але ў стылю візантыйскім. Размалёвывалі сьцены ня толькі мураваных сьвятынь, але і дрэўляных, да тыпу апошніх належыць дрэўляная цэрква Маркава манастыра каля Вітэбска. Цікавая сьценная малятура захавалася ў цэркві Супрасьельскага манастыра ў Гродзенскай губэрні, а такжа ў Мсьціслаўскім касьцёлі Магілёўскай губэрні. Пробкі зала-гарнага беларускага мастацтва (XII сталецця) таксама захаваліся: у Полацку пры цэркві сьв. Спаса пераховы-ваецца залаты крыж, зроблены палачанінам Лаўрынам Богжам для сьв. Ефрасініі княжны Полацкай. Работа нашага Богжы нічым не ўступае найлепшым экзэмпля-рам тагочаснага мастац-

ва ў Візантыі і Італіі. Хоць большасць мастацкіх вырабаў у тых часы ішла да нас з заграіцы з Візантыі і Нямеччыны, але і мейсцовае мастацтва памалу разьвівалося, асабліва цікавы арнаменты на кахлях і гліняных вырабах, а такжа на медзяных начыньнях мейсцовага паходжэньня. Шмат было кавалёў. Былі скурнякі, кушныры, краўцы і шаўцы і інш. Адзежа князёў і баяраў была шмат багацейшая ад тэй, якую насілі простыя людзі. Дзеля таго ж, што людзей багатых было шмат, зьяўлялася патрэба ў рэчах роскашы, каторыя па большай часці набывалі з заграіцы, але ўжо вельмі рана і ў нас пачынае разьвівацца гафтарнае мастацтва (вышываньне іголкай); дахаваўшаяся віленская плашчаніца XI сталецця паказывае на вельмі ўжо высокае разьвіцьцё гэтага мастацтва ў нас. Побач з гафтарствам разьвівалося і ткацтва. До рукмесел таго часу трэба залічыць такжа перапіску і ілюстрацыю (прыздабленьне рысункамі) кніг. Кнігі да XV сталецця людзі ня ўмелі друкаваць, кожную кнігу трэба было перапісаць рукой. Пісалі гусінымі пярамі на асобна вырабленых скурах, званых пэргамінам. Кнігі па большай часці аздаблялі пекнымі застаўкамі і рысункамі. Кніга была тады вельмі дарагая, дык кнігі старанна апраўлялі ў мастацкія аправы ня толькі скураныя, але нават сярэбраныя і залатыя, аздабляныя дарагамі каменьямі.

РЭНЭСАНС БЕЛАРУСКІ XVI ст.

Да пачатку XV ст. Беларуска-Літоўскае гаспадарства ня мела агульнадзержаўнага права. Абычаевае права, сэпаратныя княжыя загады, прывілеі, судовыя пастановы, сэймовыя і вечавыя ўхвалы былі крыніцамі права. Патрэба агульнадзержаўнага права была вочавістая. У 1522 г. на віленскім сойме зроблена была прапазыцыя аб укладзе статуту. У 1529 г. гэты статут быў зацьверджэн. Першы літоўскі статут быў надрукаваны, але друкаваны экзэмпляр не захаваўся. Шырокі кругі шляхты былі незадаволены статутовым правам. У 1544 г. было паднята пытаньне аб пера-

глядзе яго. Зямельная арыстакрацыя не згаджалася ўступіць вымаганьням шляхэцкай дэмакратыі, але пад уплывам лівонскай вайны ёй прышлося ўступіць, і другі статут 1556 г. адбіў у сабе прававы сьветагляд шляхэцкай дэмакратыі. Люблінская унія 1569 г. прывела да перэгляду і гэтага статуту, і ў 1588 г. быў уложан статут трэйцяй рэдакцыі. Укладаньне дзержаўнага права было вынікам таго духоўнага пад'ёму, які перажывала Беларусь у XVI ст. Беларускае адраджэньне, насіўшае ярка індывідуалістычны характар, знаёміла беларус-кую шляхэцкую дэмакратыю з рымскім правам і рабіло яе асабліва нахраплівай і ўпорыстай у змаганьні за свае індывідуалістычныя правы.

Індывідуалістычны пад'ём асабліва адбіўся ў пашырэньні паміж беларускай шляхты пратэстантызму ў форме лютэранства і кальвінізму. Пратэстантызм, адкідаўшы царкоўнае землеўладаньне, на прыпадак конфіскацыі царкоўных матэрыялаў значна ўзмацаваў бы беларускую арыстакрацыю. Побач з пратэстантызмам у Беларусі сталі пашырацца розныя сэктанскія вероўчэньня: соцыяне або антытрынітары. Новыя сэкты былі рацыяналістычнага характару. Яны адкідалі ўсё таёмнае і прызнавалі ў сьвятым пісаньні толькі тое, што не пярэчыло розуму. Стаўшы на пункт погляду індывідуальнай рэлігійнай сьвядомасці, сэктанты павінны былі адкідаць боскае паходжаньне Хрыста, догматы Сьвятой Тройцы, сакраманты і абрады. Соцыянства пашыралося найболей паміж месовай і шляхэцкай дэмакратыі. Да канца XVI ст. на тэрыторыі Беларусі было да 150 соцыянскіх грамад. Побач з соцыянствам шырыліся такжа і другія сэкты, агульны лік каторых даходзіў да 72. Праз пратэстантызм у Беларусь пранікла польская адукацыя, адбіваўшая ў сабе ідэі італьянскага адраджэньня.

Пры пратэстанцкіх парахфіях узьнікаюць школы, сьперша мужскія, а пасля жаночыя з даволі абшырнай праграмай. У іх выкладалася сьвятое пісаньне, граматыка, літэратура, польская мова, гісторыя і старасьвецкія мовы. У іх не было тэй схолястыкі, якой выдзяляліся сярэдневекавыя школы. Пратэстанцкія школы багата абесьпечаліся. Асабліва апе-

кавалася імі фамілія Радзівілоў. З заходнаэўропэйскай адукацыяй пранікае ў Беларусь і друкарства. Першая беларуская друкарня адкрываецца ў 1525 г. у Вільні, куды была перанесена з Прагі Чэскай друкарня Ф.Скарыны. У палавіне XVI ст. друкарні былі ў Вільні, Несьвіжы, Заблудаве. Дзякуючы друкарству стала даступным сьвятое пісаньне, перакладзенае на беларускую мову, а такжа розныя аполёгічныя і догматычныя творы, што агульна спрыяло зацікаўленьню рэлігійнай мысьлю і рэлігійнай творчасцю.

Пашырэнне пратэстантызму спужала каталіцкі касцёл. Дзеля змаганьня з сэктанствам і схызматыкамі і дзеля абароны каталіцкай прававернасьці былі пасланы ў Вільню езуіты. Апошнія ад абароны хутка перайшлі ў наступленьне і ня гэтулькі супроць пратэстантоў, лік каторых скоро паменшыўся, сколькі супроць права-слаўя. Але і праваслаўныя цяпер былі іншымі. Яны такжа ад абароны пераходзяць у нападаньне, стараючыся пабіваць айцоў езуітоў іх жа броняй, агульнымі лёгічнымі камбінацыямі і багаслоўскімі данымі. З гэтай стараны вельмі характэрны два лісты маскоўскага выгнанца князя Курбскага да Кузьмы Мамоніча, выдатнага прэдстаўніка беларускай адукацыі. Кн. Курбскі лічыцца з езуіцкімі софізматамі, прызнае езуітоў сурьёзнымі праціўнікамі, а дзеля гэтага просіць свайго адрэсата, «каб без сваіх вучоных не ўступалі з імі ў спрэчкі і не хадзілі на іхнія казаньні». Не важэн спосаб, прапанаваны Курбскім, а важна ў даным здарэньні сьвядомасьць патрэбы большай асьветы. Зьбіраньне бібліотэк было такжа адбійцею беларускага культурнага адраджэньня. У бібліотэках можна было знайсці розныя навучна-літэратурныя творы: творы Цыцэрона, Гомэра, Цэзара, працы па філэзофіі і натураведаньню. Знаёмасьць з філалогіяй асабліва адбілася ў перакладзе Бібліі на беларускую мову. У канцы XVI ст. за гэту работу ўзяўся паходжы друкар Васіль Цяпінскі, хоць раней яго гэту работу бліскуча выпайніў палачанін Францішк Скарына. Кніга і школа пашыралі кругазор беларускага грамадзяніна. Таго ж дасьціглі і падарожы заганіцу. Беларускае права давала ўсім шляхціцам «вольнасьць і моц выехаць

із земель княжства для навукі ў пісьме, цвічэння ўчынкаў рыцарскіх і лепшага шчасця сваёго і то ж будучы неспасобнага здароўя своего для лекарства». Ведама, заганіцу маглі ехаць толькі багатыя людзі, але ў канцы XVI ст. былі паездкі і дробнай шляхэцкай дэмакратыі. Заганічныя паездкі зьменялі знешні ўклад жыцця якога-небудзь дастойнага пана і ў той жа час давалі яму вядомы запас умасловых уражэнняў, якія не маглі бязследна прамінуць для яго ўмасловай сьведомасці і развіцця, спрыялі пашырэнню ўмасловага кругаору. Новая культура торкнулася зямельнай арыстакратыі і шляхэцкай дэмакратыі, а часцьцю і месовага грамадзянства. Селянская маса была панаволена і працавала на паноў. Калі праца на пана, даваўшая спосабы да жыцця землеўласніку, была эканамічным фундамантам індывідуалізацыі шляхэцка-га грамадзянства, то сельска-гаспадарскі пад'ём XVI ст., звязываўшый Беларусь з Эўропай, быў крыніцай індывідуалізацыі месовага грамадзянства. З гэтай стараны італьянскае і беларускае адраджэнне аднаго паходжэння. Затое паміж імі існуе аграмадная розніца ў тэмпе і характары самага культурнага руху.

СЕЛЯНЕ, АБО ЦЯГЛЫЯ ЛЮДЗІ

Гісторыя селян цесна звязана з гісторыяй шляхты; у меру таго як апошняя ўзвышалася, набывала ўсё новыя і новыя правы, селяне трацілі іх і скачываліся ўніз. Селяне, жывушыя ў гаспадарскіх, панскіх, шляхоцкіх і духоўных магнасьцях, першапачаткова, як і асобы другіх станаў, карысталіся грамадзянскімі і маёмнымі правамі, яны плацілі дзержаўныя падаткі са сваіх зямель, маўшых розныя найменьня: земля — у Полаччыне, Вітэбшчыне, Віленшчыне, Горадзеншчыне; дворышчэ — на Палесьсі. Яны мелі права вольна пераходзіць ад аднаго землеўласніка да другога. Селяне разам з мешчанамі і дробнай шляхтай прыымалі ўчасьце ў народным або так званым копным судзе. Копная кругаколіца, складаючаяся з некалькіх вёсак, складала капую і

разьбірала бягучыя спрэчкі, крадзёжы і нават крымінальныя справы. Суду капы падлегалі людзі простага стану, г. зн. сяляне і мешчане, калі апошнія не судзіліся па нямецкаму праву. Капа судзіла паводле народных абычаеў; вынесены прысуд сама ж праводзіла да выпаўнення. У меру таго, як сяляне трацілі свае правы, падаў і копны суд; у ім перэсталі прыймаць учасьце мешчане і шляхта. У меру шырокага раз-даваньня зямель шляхце, лік свабодных сялян паменшаўся з кожным годам, і яны падпадалі пад беспасярэдную залежнасьць ад землеўласьнікаў. Землеўласьнікі стараліся, па магчымасьці, іх крапчэй прымацаваць да сваіх маетнасьцей, пазбавіць маёмных правоў, каб заўсёды мець змогу карыстацца дармовай іхнай працай. Яны хацелі мець над сялянамі такую абладу, якой валадзелі польскія паны, дзе сяляне ўжо ў канцы XV ст. былі саўсім паняволены. Сьперша сяляне падлегалі веданьню агульна-дзержаўнай улады і плацілі падаткі ў карысьць дзержавы. Землеўласьнікі імкнуліся да таго, каб уладу над селянскім жыхарствам мець выключна ў сваіх руках, і яны дабіліся сваей мэты. Паводле земскага прывілея 1447 г., сяляне ў княжых, панскіх і шляхецка-баярскіх маетнасьцях, усіх зямель Вял. Кн. Літоўска-Беларускага звальняліся ад аплаты дзержаўных падаткаў і падлегалі суду сваіх памешчы-каў. Землеўласьнікі на гэтым не супакоіліся: далейшае іх змаганьне было скіравана на пазбаўленьне сялян права валадзець сваімі землямі і права вольнага пераходу з адной маетнасьці ў другую. Сяляне лічылі зямлю, на якой сядзелі і якую выраблялі, асабістай працай, сваей непарушнай уласнасьцю; землеўласьнікі ж былі таго погляду, што земля прыналежыць ім, а сяляне толькі часова карыстаюцца ёю. Сяляне свабодна рабілі куплю і прадажу зямлі да канца XV ст., калі ў такіх здарэньнях стала ўжо канечна патрэбным пазваленьне памешчыка. Трэціці статут (1588 г.) пастанавіў: бяз згоды памешчыка ня можэ селянін распараджацца сваей зямлёй. Утрата сялянамі права на сваю зямлю памагала паняволеньню іх. Паміж сялян разрозьніваліся дзьве групы: вольныя і непаходжыя, г. зн. не карыстаўшыя правам пераходу або вотчыны. Непаходжыя вытвараліся з нявольнай

чэлядзі і дзеля гэтага ня мелі права пераходу. Прывілеям 1447 г. забаронена было прыймаць іх як у гаспадарскіх, так і ў шляхоцкіх маетнасьцях. Да часу выданьня першага статута 1529 году яны былі ўжо даканчальна паняволены. Землеўласнікі ўсю сваю ўвагу зьвярнулі тады на прымацаваньне вольных, пахожых селян. Гэты селяне маглі пакінуць пана, заплаціўшы яму выкуп і вярнуўшы пазычку, атрыманую пры пасяленьні. Ведама, шмат селян не магло выпайніць гэтых варункаў, і дзеля гэтага сталіся непаходжымі, або вотчычамі. Землеўласнікі рабілі адны з аднымі ўгоды, каб прытрымлівацца аднаковых асноў па пытаньню аб вольным пераходзе. Пасьля памешчыкі сталі зьвертаць увагу на лік гадоў, пражытых вольным чалавекам, каб устанавіць так званую земскую даўнасьць, па праходзе каторай ён ужо ня можа адыйсьці. Трэці статут пастанавіў, што паходжы, пражыўшы 10 гадоў, можа адыйсьці, заплаціўшы 10 грынень выкупу і вярнуўшы панскую дапамогу. Ня многія шчаснікі маглі пасьля гэтага скарыстаць з права пераходу; урэшце па закону 1685 г. была атобрана і права выкупу. Павіннасьці селян паступенна павялічаліся ў меру таго, як агранічаліся іх правы. Сьперша павіннасьці селян былі незначныя і складаліся з адных натуральных або грашовых падаткоў; часам да іх далучалася невялікая паншчына. У XVI сталецьці пад уплывам разьвіваючайся таргоўлі з Захадам прадуктамі сельскай гаспадаркі, землеўласнікі пачынаюць павелічаць у сваіх маетнасьцях аромья абшары і разам з гэтым селянскую паншчыну. Двудневая і нават трыдневая паншчына ў тыдзень становіцца звыклым зьявішчам; акром паншчыны, існавалі яшчэ другія павіннасьці. А ў некаторых мейсцох пачалі ўжо заводзіць штодзенную паншчыну, акром сьвятых дней.

СІГЛЯШЫ

Ад 1658 г. побач з Мэтрыкай Літоўскай вялася асобная рэгістратура дакумэнтаў мэтрыкі ў кнігах канцлерскіх, званых сігіляшамі. У сігіляшы ўпісываўся парадковы нумар дакумэнтаў і кароткі змест яго: запісываліся дакумэнты выходзячыя як пад вялікай, так і пад малай печаткай

СОЙМ

Урадовае значэнне Рады гаспадарскай і яе ўплывы да XVI сталецця пачалі падаць: на яе кошт стала ўзрастаць другая Вышэйшая ўстанова — Вялікі вальны сойм. Рада складалася з земскай арыстакрацыі і вышэйшых дастойнікаў, а дзеля гэтага не магла быць выразцельніцай мыслі ўсяго народу. А пад народам разумелі тады галоўна рыцарскі стан — шляхту, каторая выпаўняла самую важную павіннасьць, г.зн. бараніла дзяржаву ад знешніх ворагаў. Прэдстаўнікі гэтага стану дабіваліся права прыймаць учасьце ў дзяржаўным кіраўніцтве і ў рэшце рэшт дасьціглі сваей мэты. Пад імем вялікага вальнага сойму трэба разумець паноў-раду разам са шляхтай з усіх правінцый дзяржавы. Гэткія соймы зьявіліся ў XV сталецці. Склікаліся яны ня толькі гаспадарамі дзеля абмяр-каваньня пытання аб вайне і міры і ўчасьця ў правадаўстве, але і панамі-рады дзеля выбараў гаспадара і другіх пытанняў важнага дзяржаўнага значэння, напр[ыклад]: пытання аб уніі з Польшчай.

Да XVI сталецця на соймы заклікалася выключна багатая шляхта, князі, паны і наагул вялікія зямле-ўласнікі, так што па свайму складу соймы выяўлялі пашыранае сабраньне паноў-рады. Звычайная шляхта, сярэднія і дробныя землеўласнікі, несучы на сваіх плечах увесь цяжар вайскавай павіннасьці, яшчэ не дапушчалася да ўчасьця ў дзяржаўнай працы. У XVI сталецці папярэдні парадак перэмяніўся: Вялікі князь Зыгмунд пачаў заклікаць на соймы дробную шляхту; усе пагалоўна, хто жадаў, мог быць на

сойме і прыймаць учасьце ў работах сойма. Але пагалоўнае закліканьне шляхты выклікала вялікія невыгады, дзеля гэтага, склікаючы сойм, Зыгманд у 1512 гаду загадаў шляхце выбраць ад кождага павету па двух прэдаўнікоў і прыслаць іх на сойм, даўшы належныя паўнамочы. Новы лад не адразу ўстанавіўся: побоч з ім мы бачым на соймах і пагалоўнае ўчасьце шляхты некаторых ваеводстваў. Гэткае неакрэсленае палажэньне цягнула-ся аж да 1565 году, калі была зроблена рэформа і шляхта пачала прыймаць учасьце на соймах не пагалоўна, а праз сваіх прэдаўнікоў, каторыя выбіраліся на паветовых соймах. У 1564—1565 гадах Літоўска-Беларускае гаспадарства было падзелена на паветы: у кожным з іх і збіраўся соймак, складаўшыся з мясцовых урадоўцаў, князёў, паноў і бояраў-шляхты. Соймы абгаварывалі тая пытаньні, каторыя трэба было рашыць вольнаму сойму і выбіралі на яго двух сваіх прэдаўнікоў, так званых паслоў земскіх.

Выбраныя атрымлівалі ад сваіх выбаршчыкаў пісаную «науку» або інструкцыю, а такжа паўнамочча пастанаўляць на сойме ва ўсіх справах.

Пасьля Люблінскай уніі склікаўся ўжо агульны каронны сойм для Польшчы і Беларуска-Літоўскага гаспадарства, складаўшыся з сэнату і пасольскай істбы. Сэнат адпаведаў радзе гаспадарскай, а пасольская істба з земскіх прэдаўнікоў, выбраных шляхтай. У меру як арганізацыя соймаў палепшалася і так з бегам часу пашыраліся і яго правы. Сьперша соймы займаліся пытаньнямі аб дзяржаўнай уніі і выбіралі гаспадароў. Пытаньня зьмежнай палітыкі такжа ўходзілі ў межы разважаньнеў соймаў. Абмерковываючы зьнешнія адносіны, соймавыя станы не маглі не закранаці пытаньнеў, беспасярэдна іх цікавячых, г.зн. адбываньне вайскавай павіннасьці, за соймамі статутам [sic!] 1566 году. Сойм пачаў прыймаць учасьце ў праводаўчай чыннасьці; зборнікі чыннага ў гаспадарстве права, г.зн. статуты, як яны ў тая часы называліся, былі зацьверджаны, а часьцю нават і апрацаваны на соймах.

Другі статут (1566 г.) урочыста пацьвердзіў права

ўчасьця соймаў у правадаўстве. Гэткім чынам уся абшырная дзедзіна дзяржаўнага кіраўніцтва сталася даступнай кантролю вялікіх вальных соймаў.

Звыклія баяры-шляхта дабілася права ўчасьця ў вышэйшай дзяржаўнай установе — Вялікім вальным сойме. З гэтага часу без дзяржаўнага жыцця быў настаўлен пад яго заўсёдным кантролем і нагляд. Але шляхта не адразу набыла належны навітар, а галоўнае, сьмеласьць у новай для яе справе: яна доўгі час не важылася выступаць з самаістымі прапозыцыямі, а пакорна ішла за панамі радай, г.зн. за арыстакрацыяй. Аднак з часам шляхта вырабіла плян чыннасьці, навітарылася ў дзяржаўных справах і перастала падлягаць кіраўніцтву паноў; наадварот, гаспадар і паны радныя сталі прыслухацца да настрояў і паглядаў шляхты; яна цьверда стала на ногі і пачала іграць рашучую ролю. Рада цяпер абернулася ў падгатоўчую ўстанову, разглядаючую пытаньня перад паступленьнем іх на сойм, затая зьвязь яе з гаспадаром зрабілася яшчэ больш цеснай: ён заўсёды радзіўся з ёй аб усіх узнікаючых пытаньнях. Дзякуючы ўсім гэтым пераменам, у другой палове XVI стагодзьдзя змянілася палажэньне гаспадарскай уласьці. Гаспадар, або кароль, выбіраны са згоды ўсіх станоў дзяржавы, быў, у істоце кажучы, толькі пачэсным старшынёй, галоўным прэстаўніком дзяржавы, абмежаным у сваіх правах і чыннасьцях шляхтай пры помачы вялікага сойму.

СОЙМ ГЭНЭРАЛЬНЫ

Соймікі не паасобных зямель або паветаў, але цэлых правінцый называлі Гэнэральнымі. Былі гэтыя правадаўчыя сабраньня, каторыя адбываліся перад агульнымі соймамі, каб прыгатаваць пастановы і аднагалосна падтрымліваць іх галасамі ўсёй правінцы. Гэнэральныя беларускія соймы адбываліся за звычай у Выўкавыску, а пазьней у Слоніме. Расьцьвет беларускіх гэнэральных соймаў пачынаецца ад Люблінскай дзяржаўнай уніі 1569 году.

СТАРАСТА

Па літоўскаму статуту ўрад старасты быў чародным пасья воеводзкага. Старасты былі розных ступеней. Адны старасты былі начальнікамі над цэлымі землямі, такімі як воевода, гэтакі, напрыклад, былі стараста Жамойдзкай зямлі, стараста Валынскай зямлі, Горадзенскай, Берасьцейскай і інш. Такія старасты бывалі разам з тым і сябрамі рады гаспадарскай. Іншай катэгорыі старасты былі спраўцамі аднаго або некалькіх паведаў — як Мозырскі, Бельскі і інш., якія нават знаходзіліся ў нейкай залежнасьці ад воеводаў, прынамсі мелі ўладу болей або меней абмежаную. Урад старасты да XV сталецця прайшоў вялікую эвалюцыю, першапачаткова стараста быў прадстаўніком зямлі, земства ў процівагу княжаму пасадніку або воеводзе, каторы быў прадстаўніком князя і яго дружыны; пазьней жа, па зьместу сваёй улады, стараста стаўся адназначным воеводзе, прынамсі ў вялікіх землях, як Жамойдзь і Валынь. Пры гэтым трэба адзначыць характэрную асобнасьць, што ў землях, дзе была здаўна разьвітая свая дзяржаўная традыцыя, маюцца воеводы; у землях, дзе дзяржаўнае разьвіцьце ня вырабіло сваіх дзяржаўных форм старасты. Як адгалосак даўнай земшчыны з пад судовай кампэтэнцыі стараст быў вынят суд пад вайсковымі. Старасьцінскаму суду, паводле судоўніка князя Ягайлы Ольгердовіча 1423 году, падлегалі: 1) гвалт кабет, 2) разбой на дарогах, 3) падпал, 4) гвалт дамовый; у іншых справах старасты ня маюць права прыймаць жалаб. Паводле крыніц да нашай гісторыі відаць, аднак, што старасьцінскаму суду падлегалі наогул крымінальна-ныя справы і справы зямельныя, але гэты суд, глядзя па часу і мейсцу, падлегаў абмежаньню. Справы цывільныя падлегалі такжа старасьце, толькі ў гэтых справах судзіў ён не сам, але выбранны ім судзьдзі і падсудкі.

Старасты таксама, як і воеводы, самі назначалі судзьдзёў, і судзьдзі павінны судзіць разам з падстарастамі, і на тых мейсцох, дзе пакажэ стараста, на чатыры «рокі» (тэрміны) у гаду; у кожды тэрмін суд павінен трымаць чатыры тыдні. У статуце 1529 году для воевод і стараст сказана: «судзьдзі ў

паветах воеводзкіх і старасьцінскіх маюць быць устанаўлены ад паноў воевод і стараст паветовых, згодна статуту. А судзіць павінны разам з намесьнікамі воеводзкімі, або падстарастамі, па тых мейсцох, як ім пакажуць паны воеводы і старасты, а зьезджацца на тых суды ў чатыры «рокі» (тэрміны) у год, г.зн. кожную чвэрць году і ў кожны «рок» судзіць па чатыры тыдні. А пазвы павінны даваць за печачыямі намесьнікоў воеводзкіх або старасьцінскіх; а пры іх павінен быць пісар прысяжны, воевода або стараста. Апэляцыі на гэтых судзьдзёў павінны падавацца на імя воеводы або старасты, і дзеля гэтага воеводы або старасты кожны год два разы на Міхайлоў дзень і на самую суботу павінны даваць суд і прыезджаць у свой сталічны грод, кожны раз па чатыры тыдні. Нездаволеныя воеводзкім судом або старасьцінскім маюць права жаліцца па ім радзе або самаму гаспадару адзін тэрмін у гаду, [на] сьв. Марціна».

Пасьля суда ў веданні стараст знаходзіліся ўсе землі, прыпісаныя да яго павету, будзь то землі гаспадарова ці прыватных асоб. А дзеля гэтага ўсе перамены па зямельнаму ўладаньню павінны не іначы як з ведама старасты і пры запісі ў устаўленыя дзеля гэтага кнігі. Гэтак ва ўстаўной грамаце 1501, дадзенай Бельскай землі, гаворыцца: «Сяляне могуць свае земскія маетнасьці дзедзічныя і купленыя продаваць, мяняць, закладаць і парадкавацца імі па свайму одуму толькі не іначэй як з дазваленьня старасты і пры гэтым плаціць старасьце даступнага (увод у ўладаньне) капуграшэй». З просьбы Мсьціслаўскага павету відаць, што пан стараста будаваў замак у месцы і мог па свайму одуму, дзеля патрэбы замку, разьбіраць прыватныя будынкі. У 1524 гаду, з прычыны чутак аб нападзе крымскіх татароў, кароль пісаў да горадзенскага старасты: «Аж бы ваша міласьць і ўсе паны рады нашы з дварамі сваімі і са ўсімі слугамі конна і збройна сабраліся і нагатовы былі... А князям і панам, і баярам, і дворным нашым ўсім, каторыя маюць свае маетнасьці ў Горадзенскім павеце, такжа бы твая міласьць сказаў гатовым быці конна і збройна і ехаць з табою на тэрмін да Бярэсьця».

Даходы старастаў былі неаднальковыя ў розных мейсцох, бо кожная земля мела іншыя прывілеі і абмежання і праз гэта самае свае асобныя правы. Горадзенскі стараста карыстаўся даходамі як з Горадні так і з усіх гаспадаравых двароў, якія прыналежалі да Горадзенскай кругаколіцы. З граматы 1558 году старасьце Мсьціслаўскаму відаць, што старасьце прыналежаў увесь прэсны мёд, зьбіраны ў павеце. Па ўстаўнай грамаце магілеўскім мешчанам, старасьце плацілася пісчага пры аплаце зямельных падаткоў: з валокі па 12 пенязёў, ад варот па 2 пенязі, ад палевай і сенажатнай зямлі па 3 моргі па пенязю. Акрам гэтага, стараста ўсюды атрымліваў ўстаноўленую плату ад прыпіскі прыезджых з другіх мест купцоў або гасьцей, якая называлася «абестнай» і адзін раз у год меў права таргаваць безаплатна сычэным мёдам. Яму ж ішла трэцяя часць усіх штрафаў, ад жанідзёб выводная куніца па дзевяць грошэй, ад войтаўскага суда аб межах і спаша па чатыры грошы ад кожнай справы і ўрэшце тарговая плата з прыезджых купцоў з меры і з бочкі па чатыры пенязі.

Урад старасты часта прыдаваўся да другіх вышэйшых урадаў, напр.: да гэтманства, канцлерства, воеводства і іншаму дастойніку давалася па некалькі старастоў; гэтак воевода падметска, маршалак земскі пан Якуш Касьцевіч быў у адзін і той жа час старастам Пераломскім, Радунскім і Ожскім. Стараствы, як і другія ўрады, раз дадзеныя каму небудзь, ужо не маглі быць атобраны іначэй як па суду ў здарэнні якіх колечы злоўжываньнеў, або калі б стар[а]ста сваёй неруплівасьцю прычыняў страты гаспадарскаму скарбу.

СУДЗЬДЗЯ

Суд у Вял[ікім] Кн[ястве] Беларуска-Літоўскім быў атрыбутам князя і прыналежаў яму і яго ўрадоўцам — воеводам, старастам, дзержаўцам, цівунам і землянам, г.зн. землеўласьнікам вышэйшага стану; князём, паном і шляхце, кождому ў сваёй кругаколіцы. У войску — гэтману; у духавенстве — духоўным уладам. Але, акром гэтых судзьдзеў або землеўласьнікаў, былі ешчэ спэцыяльныя судзьдзі, якія займаліся толькі судом і ня мелі ніякага іншага ўраду. Значэньне гэтых судзьдзеў у розны час і ў розных кругаколіцах было неадналькавае: але заўсёды было тоя, што ім прыналежаў суд між людзьмі, жывучымі ў паветах.

Мяркуючы паводле ўстаўной граматы 1501 г., дадзенай жыхаром Бельскай зямлі, судзьдзя быў выбарным прэдстаўніком земшчыны свайго павету, але гэту земшчыну складалі толькі земляне, г.зн. землеўласьнікі.

З гэтай самай граматы відаць, што ў Бельскім павеце, акром судзьдзі, быў ешчэ падсудак, таксама выбраны ад земства, і ў іх веданні былі ўсе судовыя справы паміж землянамі, акром крымінальных, якія судзіў гаспадарскі стараста ў замку. У другіх кругаколіцах Беларуска-Літоўскага гаспадарства ешчэ ў гэты час не было заўсёдных судзьдзёў. Судзьдзі дзеля разбору цывільных спраў паміж землянамі выбіраліся самімы судзьячыміся, як гэта відаць і з судоўніка Казіміравага 1468 году, дзе сказана: «...а калі бы двое мелі судзіцца, а возьмуць сабе ездакоў і судзьдзеў, тагды назначуць ім тэрмін за чатыры тыдні, каб той і другі здужалі прыгатавацца для яўкі перад судзьдзямі; судзьдзям жа і ездакам (сьведкам) выехаць на мейсцо суда». Гэта самае паўтараецца ў устаўной грамаце Полацку 1511 году, дзе сказана: «А воеводзе нашаму полацкаму мешчан аднаму не судзіці, судзіці ему з баяры і мешчаньы». Гэткі лад быў перэсьцераганы да выданьня статуту 1529 году, г.зн. судзьдзі выбіраліся старонамі і разьбіралі справы на судзе перад воеводамі, старастамі і другімі гаспадаравымі урадоўцамі.

Але з выпускам статуту 1529 году гэты лад перамяніўся,

і земскія судзьдзі з часовых перэмяніліся ў заўсёдных і хоць назначаліся з мейсцовых земле-ўласнікаў, але па выбару, а не па одуму дзержаўцаў. У статутце сказана: «Воеводы, старасты і дзержаўцы, кожды ў сваім павеце, павінны выбраць двух земляніноў, людзей добрых, веры годных і прывясыці іх да прысягі. А ўстанавіць гэта такім абычаем, калі пан воевода і стараста і дзержаўца наш самі за некаторымі справамі нашымі або земскімі ня будуць мець права судзіць каторыя справы, то тыя два земляніны з намесьнікамі і маршалкамі тых нашых паноў ураднікаў павінны таго глядзець і то справаваць згодна з пісанымі правамі, каторыя мы далі ўсёй зямлі. І пісары прысяжных тых паноў воевод, і стараст, і дзержаўцаў нашых павінны так жа пры іх быць і ўсё запісываць, і пры гэтым пілнаваць штрафаў як на нас гаспадара, так і на сваіх паноў, і за другімі даходамі. А бяз тых паноў землян прысяжных, калі іх ня будзе абодвых, тагды намесьнікі і маршалкі ня маюць права судзіць, неабходны, каб пры іх быў хоць адзін з тых землян». Далей у артыкуле 24 сказана: «судзьдзі, каторыя павінны быць устаноўлены ў паветах, калі судзяць з ураднікамі воеводавымі і старасьцінскімі, тагды павінны перасуд дзяліць на трое: адну часьць воеводзе, а другую судзьдзям і трэцьцю намесьніку воеводзкаму». У артыкуле 25 устаноўлена: «Калі б каторы воевода, ці стараста, або дзержаўца, або судзьдзя ўзяў ад каго перасуду болей, як запісана ў уставе, той павінен будзе вярнуць старане з прыбаўкай і зверх таго заплаціць на гаспадара віны дванаццаць рублей грошы». Гэткім чынам, па статуту 1529 году, судзьдзі былі ня болей як памочнікамі воеводаў, старастаў і іншых дзяржаўцаў; свае абавязкі выпяўнялі толькі тады, калі самому воеводзе або старасьце было некалі заняцца судом, і калі ён гэту чыннасьць даручаў свайму намесьніку: значэ, судзьдзя знаходзіўся ў поўнай залежнасьці ад воеводы або старасты; ён у істоце быў яго ўрадоўцам, а не прэдстаўніком земшчыны.

Гэткае залежнае палажэньне судзьдзі і гэткае яго службовы характар, натуральна, ня мог падабацца землянам, а дзеля гэтага на соймах паднімаліся пытаньня аб судзьдзях і прось-

бы да гаспадара, каб ён адмяніў гэты парадак і дазволіў мець земскіх судзьдзёў і пісароў, выбраных ад земства і незалежных ад воеводаў і старастоў. Насколько вядома гэткае прасьбы пачаліся ад Берасцейскага сойму 1544 году, пасьля паўтарыліся на Віленскім сойме 1547 году, на каторым станы ў 9-ай сваёй прасьбе пісалі, каб каралеўская міласць патурбавалася даць ім у паведах судзьдзямі людзей добрых, якія бы былі выбраны імі самімі з паміж сябе і каторыя бы пад прысягаю судзілі бы сваю брацьцю, згодна са страхам Божым і людзкой справядлівасьцю, і каб пісар у кожным павеце быў такжа прысяжны, выбраны шляхтай. Гэта самая прасьба была паўторана на другім і трэцім Віленскім соймах у 1551 і 1554 гадох. Урэшце, на чацьвертым Віленскім сойме 1559 году полацкія станы прост прасілі, каб даць ім прысяжных выбарных судзьдзёў і пісароў земскіх і гаспадарскую паветовую печась. На што атрымалі адповедзь, што кароль яго міласць адкладывае гэту справу да выданьня новага статуту, які небавам будзе апублікаваны.

Статут 1566 году, у раздзеле IV, артыкуле 1, урэшце ўстанаўляе новы лад у судовых справах: «У кожным павеце княжаты, панове рада наша, такжа рыцарства, шляхта, усе, хто бы якога стану ня быў, у каторых будуць маётнасьці ў тым павеце, павінны зьехацца да двара на тоя ўстаноўленага ў павеце, і выбраць са ўсёй шляхты таго павету, брацьці сваёй, на кожны ўрад такowy, — на судоўства чатырох людзей добрых, на падсудзіцтво другіх чатырох, на пісарства трэціх чатырох людзей добрых, справядлівых, руплівых і знаючых правы, роду шляхэтнага, у тым павеце добра аселых, ня іншай веры, як толькі хрысьціянскай і выбраўшы іх паставіць перад гаспадарам са сваімі выбарнымі лістамі. А гаспадар з тых дванадзці асоб выбярэ траіх для земскага суда ў тым павеце судзьдзю, падсудка і пісара. Каторыя выбраныя і зацьверджаныя гаспадарам павінны на першых судовых тэрмінах даць прысягу перад паветовым воеводам, а ў нябытнасьць яго перад каштэлянам». У другім артыкуле таго ж разьдзелу: «Такжа ўмацовываем тым урадам паветовым у кожным павеце, — судзьдзе і падсудку на ўстаноў-

ленья рокі (тэрміны) пазываць перад сябе і судзіць і справаваць усіх паноў рад, духоўных і сьвецкіх, княжат, паноў харуговых, шляхту і баяроў у справах аб зямлю, усіх каторыя будуць мець у тым павеце свае дзедзізны, нікога не выключаючы, кром самога гаспадара і гаспадаравых ураднікаў, за каторымі будуць не свае, а гаспадаравы маетнасьці і каторых земскія судзьдзі судзіць ня могуць, а толькі сам гаспадар або каму ён прыкажэ. Але земскі суд ня мае права судзіць тых спраў, каторыя прынале-жаць замковаму суду, яны судзяцца воеводамі, старастамі і дзержаўцамі асобным парадкам». Гэткім чынам па статуту 1566 г. земскі суд саўсім звольнены ад уплыву гаспадаравых ураднікаў, воеводаў, старастаў і дзержаўцаў і атрымаў аддзельную незалежную юрыздыкцыю са сваім аддзельным кругам спраў. Па восьмаму артыкулу гэтага статуту нават ад выбару ў судзьдзі, падсудкі і пісары, былі выключаны ўсе асобы, за якімі бы ў тым павеце быў які гаспадарскі ўрад і ўсе духоўныя асобы. А па самаму артыкулу земскія судзьдзі і падсудкі, калі б па якой праўнай прычыне не маглі асабіста адбываць суда ў устаноўлены рок, то самі павінны выбіраць на свае мейсца годных людзей з мейсцовай шляхты, незалежна ад гаспадаравых ураднікаў. Як з гэтага відаць, земскі суд па статуту 1566 г. быў пакінут самой земшчыне — шляхце. Гаспадар толькі пацьверджаў выбраных асоб; гаспадаравы паветовыя ўраднікі ня мелі на гэты суд ніякага ўплыву. Але ўстаноўленьне асобнага земскага суда ў паветах ня знішчыло суда паветовых гаспадаравых урадоўцаў, воеводаў, старастаў, дзержаўцаў і другіх, які атрымаў названьне «гродзкага суда». Да веданья гродзкага суда па артыкулу 20-му аднесены такія справы, вынятыя з пад веданья земскага суда: «наезд гвалтоўны на дома шляхэцкія, гвалт у местах, пажога, разбой на дарогах, гвалтаваньне панен і невест, зладзейства, фальш, забойства шляхціца і наагул справы гарловыя» (крымінальныя). Замковы суд складалі гаспадарскія паветовыя ўраднікі — воеводы, старосты і іх намесьнікі да выбраныя на папярэдніх парадках судзьдзі. Артыкул 21-шы кажэ: «Устанаўляем, каб воеводы, старасты і ўсе дзержаўцы замкоў і двароў нашых,

кожды на сваім урадзе, павінен выбраць чэлавека добрага, шляхціца у тым павеце аселага, прысяглага, каторы павінен будзе разам з гродзкім урадам судзіць і справаваць усе справы судовыя, каторыя ўраду гродзкаму нашаму будуць прыналежаць». Гэткім чынам судзьдзі, выбраныя гаспадаравымі ўраднікамі па статуту 1529 году, асталіся пры замковым судзе, і іх абавязкі былі што і раней, — у нябытнасьць саміх гаспадаравых ураднікаў судзіць пры іх намесьніках.

ТАРГОЎЛЯ ДА XIV ст.

У князёў, баяраў і дружыньнікаў набіралася многа розных прадуктаў, скур, мёду, воску, каторыя яны атрымлівалі ад жыхарства ў форме дані. Гэтыя запасы і абменьваліся на вытворы другіх краёў, галоўным чынам Грэцыі і Нямецчыны. Раньняй вясной па Прыпяці, Бярэзіне, Дзьвіне і Дняпру будаваліся тысячы чоўнаў, каторыя забіралі тавары і караванамі адплывалі па Дняпру ў сталіцу Грэцыі — Царгород. На сярэднім Дняпру, каля Кіева, да нашых купцоў далучаліся ўкраінскія. Аб шырыні таргоўлі беларусаў і украінцаў з Візантыяй сьведчаць умовы князя Ігара з грэкамі. Нашых купцоў было так многа ў Царградзе, што яны заселялі асобны квартал гораду. Нашы купцы атрымлівалі ад грэцкага ўраду штомесячную пэнсыю і нават лазьню. Прадаўшы свае тавары, нашы купцы закуплялі грэцкія тавары: дарагія, золатам здобленыя, тканіны, так званыя павалокі, віны, фрукты. Вертаючыся дамоў, купцы атрымлівалі ад грэкаў усё патрэбнае ім на дарогу — харчы, котвігі, парусы. Таксама шырака была таргоўля Беларусі з Заходам па Дзьвіне і Неману. Сюды нашы купцы такжа прывозілі галоўным чынам скуры махнатых зьвераў, мёд і воск, а на замену набывалі мэталёвыя вырабы і тканіны. Чужаземныя купцы, асабліва ўсходнія, таксама прыезджалі да нас. Многа знаходжэных скарбаў па Дзьвіне і Дняпру, з арабскімі, фінікійскімі і грэцкімі манэтамі, сьведчаць аб шырокім разьвіцьці нашай таргоўлі з усходам. Гэткае шырокае разьвіцьцё таргоўлі

мела Беларусь ужо ў IX — XI стагоддзях. Галоўныя тарговыя гарады на Беларусі былі Смаленск, Полацк, Тураў і Дрогічын. Смаленск распаложэн быў на дарозе Днепр — Волхаў — Балтыцкае мора; Полацк — Днепр — Бярэзіна, Дзвіна; Тураў — Днепр, Прыпяць — Неман; Дарагабуж — Днепр — Прыпяць — Буг — Вісла. Побач з замежнай таргоўляй існавала ўнутрэная таргоўля, без каторай немагчыма была бы таргоўля знешняя. Пад канец XI стагоддзя напады качовых народаў на палуднёвую, стэпную часць Украіны спынілі нашу таргоўлю з Візантыяй, зато я значна ўзнялася таргоўля з Захадам праз Смаленск, Вітэбск і Полацк. Цэнтральнымі торговымі месцамі ў XII стагоддзі, пасля ўпадку Кіева, становяцца Смаленск, Ноўгарад (на поўначы) і Полацк. У Смаленску крыжаваліся два тарговыя шляхі — заходны і ўсходны, каторы ішоў з Волгі ў Балтыцкае морэ. У XIII стагоддзі ў Смаленску, Вітэбску і Полацку заўсёды жылі нямецкія купцы, якія мелі ў гэтых гарадах нават свае цэрквы і тарговыя двары, а ў Смаленску нават цэлае прэдмесце было заселена немцамі. Яны маглі таргаваць ня толькі ў гарадах, але і па ўсіх землях, скупляючы сырыя прадукты безпасярэдна ў самага жыхарства. У таргоўлі з беларускімі землямі прымалі ўчасьце востраў Готлянд, гарады — Брэман, Любех, Рыга і др. Галоўныя рэчы вывазу з Беларусі былі: воск, махнатыя скуры, каторыя прадаваліся саракамі, лён, смала, лес. Гішпанія для будовы караблёў закупляла ў Беларусі лес. З Заходу прывозілі ў Беларусь — сукно, палатно, перчаткі, панчохі, мігдалы, віны, імбір, соль. Перша-пачаткова (да XII ст.) Беларусь вела таргоўлю з гор. Вісбай, на востраве Готлэндзе, з вядомай у гісторыі Эўропы нямецкай Ганзейскай сувязью. У Смаленску і Полацку ў XII ст. былі гоцкія гасьцінныя двары і цэрквы; смаленцы і палачане мелі такжа свае гасьцінныя двары ў Вісьбе, куды ездзілі са сваімі таварамі. У канцы XII стагоддзя гоцкая таргоўля пачынае выцесняцца ганзыятыцкай. Ганзыятыцкая сувязь заключала асобныя ўмовы з беларускімі месцамі, якімі рэгуляваліся іх узаемаадносіны.

ТУРАЎСКАЕ КНЯЖСТВА

Тураў — сталіца Дрыгвічоў, галіны Крывічанскага племя, якія, паводле летапісца, «аселі між Прыпяццю і Дзьвіной». Што датычэ назовы «Дрыгвічы», ёсьць розныя здогады. Адны выводзяць гэту назову ад «дрыгва» (топкае балота), чым, запраўды, багат гэты край. Другія зьвяртаюць увагу на тое, што назова «Дрыгвічы» сустрачаецца ў некалькіх мейсцох на абшару разсяленьня славянскага племя і дзеля гэтага шукаюць іншых асноў да тлумачэньня гэтага слова.

Першы раз нашы Дрыгвічы спамінаюцца ў Канстан-тына Багранароднага пры вылічаньні славянскіх племён. Акрам нашых, паўночных Дрыгвічоў, вядомы ешчэ Дрыгвічы палуднёвыя, жыўшыя ў IX стагодзьдзі ў Фракіі і Македоніі.

Трэба думаць, што ўсе Дрыгвічы жылі калісь разам, мелі супольных роданачальнікаў і, дзеля жыцьцёвых вымог, адны з іх пакінулі бацькаўшчыну і перасяліліся на новыя землі. Гэта магло стацца з палуднёвымі Дрыгвічамі дзеля таго, што назовы славянскіх племён найчасьцей насілі сьляды топаграфічнага паходжэньня, як: Дрэўляне, Паляне, Северане, Палачане, Паморане і саўсім ненатуральна, што назова Дрыгвічы паходзіць ад «дрыгвы», на якой яны сяліліся.

Першым горадам у зямлі Дрыгвічоў, спамянутым у летапісі пад 980 годам, быў Тураў, заснаваньне якога летапісец прыпісывае варажскаму князю Туру. І запраўды, паміж варажскіх імён многа ёсьць, якія маюць у аснове «тур», ды таксама і між беларускімі сьлябамі многа ёсьць такіх, што атрымалі сваю назову ад імён заснавацеляў: Заслаў, Браслаў, Давідгарадок, Петрыкоў і інш.; але ў гэтым здарэньні бліжэйшым праўды будзе лічыць назову — Тураў, паходзячай не ад варажскага князя Тура, а ад названьня зьвера — тур — на гэтай аснове, што найперш мы сустрачаем многа назоў сёл, сьляіб, рэк, палёў і ўрочышч з караням «тур» як у нас, так і на ўсім прастору славянскіх сьляіб, а па другое, што ў Дрыгвіцкай зямлі вадзілася многа тураў, на якіх тутэйшыя жыхары палевалі. Дзеля гэтага далёка прасьцей

думаць, што і горад атрымаў сваю назову ад імя зьвяроў — тураў, — чысьленых калісь у тутэйшых ваколіцах.

Дрыгвічы, як і ўсе беларускія племёны, упраўляліся сваімі ўласнымі князямі. Летапісь кажэ, што пасья заснаваньня Кіева род кіеўскіх князёў «стаў княжыць у Палянаў, а ў Дрыгвічоў былі свае князі» і г.д.

Грэцкі імператар Канстантын Багранародны называе Дрыгвічоў здольнымі майстрамі ў будаваньні лодак і наагул водных судзён, якія вывозіліся на продаж у Грэцыю, па Прыпяці і Днепру.

У X стагодзьдзі Тураўскае княжства падпадае пад уласьць Кіева. Само сабой з далучэньнем Турава да кіеўскага пасаду родавыя дрыгвічанскія князі ўступаюць свае мейсцо сваяком вялікага князя кіеўскага, аднак не саўсім трацяць значэньне і свой уплыў на народ.

Якое значэньне меў Тураў у вачах кіеўскага князя Валадзіміра, можна бачыць з таго, што гэты вялікі князь на Тураве саджае старшага свайго сына Сьвятаполка. Сьвятаполк, трапіўшы ў атмасфэру пануючага незадавальняна, хутка перэнімаецца інтарэсамі зямлі і пачынае патураць незалежніцкім думам тураўскіх землян. Ён з сэпаратнымі мэтамі выпісвае на свой двор біскупа Рэйнбэрга з Кольбэрга, дзеля шырэння тут, контра-Кіеву, лацінскага абраду, ды з помаччу цесьця свайго польскага караля Болеслава I-га плянуе паўстаньне з мэтай дабыць Тураўскаму княжству поўную незалежнасьць. Калі б задуманы Сьвятаполкам плян удаўся, то даволі ўжо пашырэны біскупам Рэйнбэргам лацінскі абрад атрымаў бы тут верх над усходным абрадам. Але Валадзімір у свой час даведаўся аб замыслах туроўцоў і стлуміў паўстаньне. Біскупа Рэйнбэрга схапіў і пасадзіў у турму, а контра яго місьйнай чыннасьці заставіў у Тураве катэдру грэцкага абраду і абсадзіў яе біскупам грэкам.

Аднак сэпаратны кірунак тураўцаў не замер. Спусьціўшы паў веку, ён ізноў ажывае ў 1157 гаду. На гэты раз тураўскае грамадзянства ўплянавала паўстаньне пры помачы князя Юр'я Валадзіміравіча, найбліжэйшага дарадчыка вялікага князя кіеўскага. Паўстаньне ўдалося. Чысьлены род кіеўскіх

князеў, крыжовым паходам пазваўшы сабе ў помач стэпныя племёны, узняліся на туруўцаў і ў 1158 гаду аблажылі Тураў. Аколiцы яго спустошылі і спалілі. Тураўляне цвёрда вытрымлівалі аблогу. Пад кірункам свайго князя яны выказалі многа энэргіі і ваеннай адвагі, грудзьмі атстаіваючы і крывёй акупляючы сваю незалежнасьць. Па праходзе дзесяці тыдняў аблогі, пошэсьць змела ўсіх коней у нападаючых, і яны атступіліся.

З гэтага часу інтэрэсы Юрья Яраслававіча ешчэ мацней зьвязаліся з інтарэсамі жыхароў, і ён, перакананы, што трэба чакаць новых нападаў, атправіўся па жыўнасьць і вольніцу ў чэрнігаўскую зямлю, сарганізаваў умацаваньне і акапаваньне Турава і пры чародным крыжовым паходзе роду кіеўскіх князеў, у 1160 гаду, разьбіў іх. Гэта пераканала вялікага князя кіеўскага, каторы ў канцы прызнае незалежнасьць Тураўскага княжства, а Юры Яраслававіч становіцца пратаплястам лініі незалежных туруўскіх князеў. Па сьмерці Юрья, Тураўскае княжства разьбілася на дзьве часьці з двума цэнтрамі — Туравам і Пінскам. Першы ўспамін аб Пінску мы сустрачаем пад 1097 годам. Значэньне гэтага гораду, з прычыны яго тарговага палажэньня, памалу ўзрастало ў ушчэрб значэньню Турава. Турава-Пінскае княжства, звычайна таго часу, пастаянна дзялілася на дробныя ўдзелы паміж чысьленымі патомкамі Юрья Яраслававіча. Шмат каторыя з іх былі да тэй меры дробныя і бедныя, што ім прыходзілася паступаць на службу да сільнейшых суседніх князеў. Летапісцы нават не называюць іх па імёнам, а выражаюцца агульна: «Пінскія князі», «Тураўскія князі». Гэтыя Пінска-Тураўскія князі вядуць пастаяннае змаганьне за сваю незалежнасьць то з князямі Чэрнігаўскімі, то з Кіеўскімі, то з Галіцка-Валынскімі і ў канцы з Літоўска-Беларускімі.

З палавіны XIII сталецьця тэрыторыя Пінска-Тураўскага княжства становіцца арэнай барадзьбы ўкраінскіх удзельных князеў з Літоўска-Беларускай дзяржавай. Турава-Пінскія князі з гэтай прычыны былі пастаўлены ў вельмі нявыгоднае палажэньне. Усіленьне Літвы і ўсіленьне Ўкраіны роўна гразіло незалежнасьці Турава-Пінскага княжства. З гэтай

прычыны яны стараюцца быць нэўтральнымі да абедзвюх варожых старон, адмаўляюцца пад рожнымі прычынамі ад учасьця ў паходах і гэтак, лавіруючы, падтрымліваюць нейкі час сваю незалежнасьць.

Гэткае палажэньне трывала датуль, пакуль у канцы Турава-Пінскія князі не ўступілі ў палітычную сувязь з Літвой за Гедыміна і не прызналі над сабой яго ўласьці.

Для вымучанага безупыннымі войнамі Турава-Пінскага княства і да таго ешчэ зруйнаванага татарскай навалай, пераход пад уласьць Гедыміна ня мог быць цяжкі: князь гэты ўмеў прыхіліць да сябе сваіх ленных князёў кроўнымі сувязямі з літоўска-беларускімі князямі, раздачай ім высокіх урадоў, паважаньнем, шырокай толеранцыяй, захаваньнем самаўпраўленьня і інш.

Па сьмерці Гедыміна (1341 г.) вялікае княства Літоўскае, згодна з тэстамэнтам нябожчыка князя, было падзелена паміж яго сынамі. Пінск і Тураў дасталіся Нарымунту Гедымінавічу. Але Нарымунт ня доўга ўтрымаўся: атрымаўшы Турава-Пінскае княства сабе ў удзел, задумаў ён учыніць яго саўсім незалежным і выдзеліцца зь Літвы. На гэта ўсё літоўскія князі аднадумна адказалі паходам на Нарымунта; апошні, паводле адных, уцёк у татарскую Арду і там памёр, паводле другіх, пагадзіўся з братамі і згінуў у бітве з крыжакамі. Сыны Нарымунта не дасталі ўжо ў удзел Тураўскае княства, і ён пераходзіць з рук у рукі. Род Турава-Пінскіх князёў канчаецца толькі ў другой палавіне XVI стагодзьдзя. Апошнім з іх быў Фёдар Іванавіч, патамак Яраслава. Князь Фёдар валадзеў сваім княствам на правах ленніка В. Кн. Літоўскага, карыстаючыся поўнай аўтаноміяй у справах унутранага ўпраўленьня. Князь Фёдар быў бяздзетным, і па яго сьмерці княства тураўскае павінна было спасьці на В. Князя Літоўскага і Караля Польскага. Дзеля гэтага за жыцьцё сваё князь Фёдар усе свае маетнасьці стараўся атпісаць на патрэбу Архіепіскапіі Турава-Пінскай. Акрам прывілеяў і наданьняў у межах свайго княства, гэты апошні Пінска-Тураўскі князь закупляў маетнасьці па ўсім абшару Беларусі, будаваў там цэрквы і манасты-

ры ды ўзалежняў іх ад Турава-Пінскай архіепіскопіі. З гэтай яго чыннасці можна дадумацца, што ён, з аднаго боку, не хацеў, каб спадак, па яго сьмерці, на караля быў лішне вялікі, а, з другога боку, хацеў, каб Турава-Пінская епархія была прэдстаўніцай духоўных інтэрэсаў беларускага народу ў Рэчы Паспалітай. Па сьмерці князя Фёдара Пінска-Тураўскае княжства перайшло да караля Зыгмунта, каторы аддаў яго каралеве Боне. У 1793 гаду, пасля разьдзелу Польшчы, Турава-Пінскае княжства адышло пад Расею, і землі, станавіўшыя яго, увайшлі ў склад двух павеатаў: Пінскага і Мозырскага з трыма паветовымі гарадамі: Пінскам, Мозырам і Давідгарадком.

УЛАДА ЗЕМЛЕЎЛАСЬНІКАЎ

Улада над народамі з найдаўнейшых часоў была дваякая: княжая і земская. Улада земскай арыстакрацыі, землеўласнікаў, злажыўшаяся гістарычна і незалежна ад гаспадарскага ўраду, была ўладай цяжкай, уладай самавольнай, немаль безкантрольнай, немаль не падлегаўшая ўраду, і тым ня меней прызнаная правам, улада паняволіваючая ня толькі прасты народ, але і дробную небагатую шляхту. У стасунку ж да людзей, жывучых на землях вялікіх паноў, дастойнікаў, да якога бы стану не прыналежалі гэтыя людзі, па праву суд і ўправа былі ўласнасьцю землеўласнікаў; так што мейсцовыя гаспадаравы ўраднікі, воеводы, старасты, дзержаўцы ў справах паміж панскімі людзьмі і гаспадаравымі павінны былі адсылаць гэтакія справы да паноў землеўласнікаў, якія праз сваіх ужо ўраднікаў чынілі суд па гэтых справах, накладалі штрафы і другія кары на вінаватых і на дабітак штрафы бралі ў сваю карысьць, а не ў гаспадарскі скарб. У 10 артыкуле VI разьдзелу статута 1529 г. прост сказана: «калі бы каму якая крыўда была ад слуг, або ад людзей княжых, або панскіх, то ні мы гаспадар, ні воеводы нашы на гэтых людзей не маем права насылаць дзецкіх, а наперад павінны паслаць да того пана, чые тыя людзі, каб ён учыніў над імі

суд, перад нашым або перад урадовым віжом».

Гэткімі самаістнымі, гэтак сказаць, прыроднымі судзьдзямі, валадарамі і гнабіцелямі народу былі служылыя князі, паны і земляне, наагул землеўласьнікі. Разьвіцьцё гэткай страшнай і процідзержаўнай улады арыстакратоў-землеўласьнікоў вынікала з гістарычнага разьвіцьця арыстакрацыі пры Гедымінавічах.

Служылыя князі паходзілі або з Гедымінавага роду, або з полацкай дынастыі Рогвалодавічоў і часьцю Рурыкавічоў. І тыя, і другія да паступленьня вялікага князя валадзелі ў розных гарадох і правінцыях на правах удзельных князёў, г. зн. з такой самай уладай у сваім удзеле, з якой валадзеў вялікі князь ва ўсім князстве Беларуска-Літоўскім. Пазьней, паступіўшы на службу вялікага князя, удзельныя князі ўтрымалі за сабой свае ўдзелы на ленным праве, г. зн. з абавязкам служыць за іх вялікаму князю; а разам з удзелам яны ўтрымалі за сабой поўнасьць сваёй улады над жыхарамі ўдзела, бо гаспадар па ўмове з леньнікам, вымагаў ад яго толькі вернай і шчырай службы, а аб адносінах да жыхароў леннага валадара саўсім не ўпамінаў. Валадарны ўдзельны князь спачатку паступаў на службу вялікага князя і рабіўся яго леньнікам акурат пад гэтым варункам, каб яго дамовая ўлада ў удзеле аставалася непарушнай і незалежнай ад вялікага князя, як прыватная ўласнасьць, або як дзедзіна. Лен, раз атрымаўшы характар прыватнай уласнасьці, утрымліваў яго і тады, калі гаспадар дзеля чаго-небудзь перадаваў яго ў другія рукі, або другому роду служылых князёў, або і не князем, а якому-небудзь баярскаму ці панскаму роду. Наагул пры ўсіх пераходах з лена не знімалася кляймо прыватнай уласнасьці і разам з гэтым уласьніку яго заўсёды належала права незалежнага, безкантрольнага валадара ў сваіх уладаньнях.

Так што, якія б ён загады не рабіў у межах свайго ўладаньня, як бы ён не прыцесьняў сваіх падданных, якія бы не накладаў падаткі і паборы, на яго нельга было шукаць суда. Нават сам вялікі князь адмаўляўся ўступацца ў падобныя справы. Калі пінскія мешчане жаліліся вялікаму князю Александру Казіміравічу на свайго князя Фёдара Іванавіча

Яраславіча, каторы прыцесьняў іх рознымі новымі паборамі, падводамі і карчэмнымі пенязямі, то, разгледзіўшы справу Пінчаноў, Александр, пасья нарады са сваея Радай, даў гэткую разьвязку справе: «Так як горад Пінск мы далі князю Фёдару ў вотчыну, то ён і мае трымаць яго як вотчэньнік, прыбаўляць і разшыраць, як яму лепей пакажацца, як вотчыннаму гаспадару ў сваея маетнасьці» (А[кты] З[ападной] Р[оссии]. Т. I, № 191). Пасья гэткай пастановы Рады і самага гаспадара, ведама, німа што ўжо і казаць аб якім колечы кантролю над судом і справаваньнем вялікіх землеўла-сьнікаў, служылых князёў і паноў у межах іх маетнасьцей. Тут самаўпраўства землеўласніка было ўжо не злоўжываньнем улады, а наадварот, справай законнай, не выходзячай са звыклага парадку і абеганым зьвер[х]най уладай у дзержаве.

Нададзеную вотчыну лен меў права праменяць, прадаць, дараваць. Гэтак, у надаўчай грамаце 1499 г. князю Міхайле Жаслаўскаму на Мсьціслаў і Мглін, сказана: «Ведаючы верную і шчырую службу князя Міхайлы Іванавіча Жаслоўскага і хочучы, каб і наперад ахвотна ён служыў нам, як дзедзічнаму пану, надалі яму горад Мсьціслаў і горад Мглін, са ўсімі двары, са ўсімі баяры і з іх імені і слугамі путнымі і даньнікі, і са ўсім правам і панствам, не астаўляючы нічога на нас і на нашых наступнікаў... А далі яму ў дзедзіну вечна і яго княгіні і іх дзецям і будучым іх патомкам, волен ён то аддаці і замяніці, і на свае прыбыткі абярнуці» (А[кты] З[ападной] Р[оссии]. Т. I, № 172). Пры гэтых парадках кожды валадар гэткай дзедзізны або лену мог бесперашкодна прадаць, праменяць усе сваё валаданьне або часьць яго каму хочучы — другому князю ці пану або земляніну, і разам з гэтым новому ўласніку перадаваў і ўсе правы свае на маетнасьць і на людзей. Гэткім чынам пры помачы перадачы маетнасьцей, пераходзілі ад князёў да другіх арыстакратаў, не прыналежаўшых да княжых родаў.

Гэткая роўнасьць правоў у служылых князёў, паноў і землян на прыналежаўшыя ім маетнасьці, атрыманыя імі як наданьнем ад гаспадара, так і прыватным парадкам набытыя, купляй, даравізнай, спадкам, і раўняла іх перад правам

і вытварало асобны прывілейны стан, вядомы пад агульным найменьнем шляхты. Гэткае выключнае палажэньне шляхты і безкантрольнае ўлады яе над людзьмі, якія жылі на іхніх землях, было прызнана і агульнымі правамі дзержаўнымі.

Гэткім чынам у вялікім княстве Беларуска-Літоўскім, акром дзержаўнай улады ад імені гаспадара, на жыхарах тэй або другой мейсцовасьці лежала цяжкая і безкантрольная ўлада землеўласнікаў, якая выцекала не са службы гаспадара, а прост з уладарных правоў і каторай былі аддадзены ўсе жыўшыя на прыватных землях бяз розніцы палажэньня, г. зн. ці гэта былі нявольнікі, ці вольныя людзі, ці нават дробная шляхта. У 8-м артыкуле III разьдзела статуту 1566 г. сказана: «А што датычэ зладзейства, забойства і іншых праступкоў, то княжаты і панове рада наша маюць права судзіць кождага з шляхты і рыцарства, каторыя ў іх у службе, толькі павінны мець пры сабе шляхту, людзей добрых і перад імі чыніць суд, і хто ў чым на гэтым судзе будзе абвінавачэн, той і павінен тут жа панясьці кару за свае праступкі, хоць бы справа «дайшла горла» (кары сьмерцьцю). Гэтак было паводле права, а запраўды вялікі пан рабіў са сваім слугой-шляхціцам што хацеў, нікога не пытаючыся. А аб простых людзях, не шляхце, у праве нічога не гаварылося, пан мог вешаць, адсекаць голавы і рабіць розныя караньня па свайму капрызу. Ад гэтай страшэннай і самавольнай улады былі звольнены толькі людзі, прыналежаўшыя самому гаспадару, і мешчане тых мест, якія не былі ўласнасьцю князёў і паноў або каторыя карысталіся асобнымі прывілеямі, дадзенымі ім ад гаспадараў.

УЛАСНАСЬЦЬ ЗЯМЕЛЬНАЯ

У Беларусі сьвецкая зямельная ўласнасьць была трыякая: баярская, мешчанская і селянская. Баярскія, а пазьней шляхоцкія маетнасьці насілі розныя назовы, у залежнасьці ад характару ўладаньня. Тут былі «айчызны і дзедзізны», айчызны жон, мацярызна, айчызна «небошчыка мужа», «іменье

па жане», апека, куплі ад баяроў, мешчаноў, гаспадарскіх падданных. Акром таго, баяры валадзелі маетнасьцямі «въ порученстве записаными і закуплеными». У баяроў былі маетнасьці і на застаўным праве. Не мала было выслуг. Калі судзіць аб перэважаючым тыпе зямельнай уласнасьці на Беларусі, то на аснове даных полацкай рэвізіі 1552 г. перэважалі ўладаньня радавыя. Другоя мейсцо займалі куплі, пры чым у гаспадарскіх селян скуплена было зямлі болей, чым нават у баяроў. Незначны баярскія куплі ў мешчан. Трэцяе мейсцо займалі выслугі на гаспадара. З канца XVI ст. гэты выслугі сталі лічэбна сора расьці. Не мала з іх стала «вечнасьцю», уласнасьцю на вечныя часы. Паводле ўсякіх даных, гэтакі ж характар уладаньня зямлёй быў і ва ўсіх іншых беларускіх землях.

З пачаткам XVI сталецця ў Літоўска-Беларускай дзержаве права ўладаньня зямлёй пачынае пераходзіць у рукі шляхэцтва. Мешчанскае землеўладаньне становіло вынятак і памалу нікло, але ў Полацкай і Вітэбскай землях яно захавалася. Тут мешчане валадзелі землямі і былі абавязаны адбываць з іх земскую і вайсковую службу. Калі ўзяць даныя Полацкай рэвізіі 1552 г., то радавыя маетнасьці займалі першае мейсцо. Другое мейсцо займалі куплі ў баяроў, мешчаноў і слуг путных, але паміж куплямі — куплі ў мешчаноў займаюць апошняе мейсцо. Відаць, ме-шчанскія маетнасьці цыркулявалі паміж свайго ж мешчанскага кругу, выхад за межы каторага для мешчаноў быў уцяжлівы. Полацкая і Вітэбская землі, стаўшы воеводзтвамі, захавалі ў поўнай непарушнасьці ўсе правы зямлі. Дзякуючы гэтаму ў іх заўсёды былі чыннымі агульна-земскія сабраньня — вечы. Сьперша яны былі ўсестановымі і компэтэнцыя іх была вельмі шырока. Агульна-земскае сабраньне заўсёды выступало, як верхоўны распарадчык сваёй зямлі, ва ўсіх важных момэнтах перэжываных зямлёй. Агульна-земскія сабраньня доўгі час зах[оў]валі сваю ўсестановасьць. Яшчэ на пачатку XVI сталецця яно ўсестановае па свайму складу, але дзеліцца на дзьве часьці «мужоў старых і мужоў меншых — чорных людзей». Ад палавіны XVI сталецця

агульна-земскія сабраньня — вечы, становяцца становымі. На іх ужо галоўную ролю іграюць князі і паны баяры, выступаючыя ад усёй зямлі. Пры гэтым земскія вечы-соймы становяцца такжэ мейсцам разбору розных судовых спраў у прысутнасьці мейсцовых землеўласнікаў — вартаўнічых мейсцовага права. У канцы XVI сталецьця агульна-земскія сабраньня — вечы, спыняюцца. Беларускае баярство, перакінуўшыся ў шляхту, не было зацікаўлена ў захаваньні іх. Новаўтвораныя паветовыя соймакі былі паказацелям шляхтэзацыі дзержаўнага ладу і давалі магчымасьць шляхцкаму землеўладніцтву падтрым-ліваць свае ўплывы ў зямлі і павеце і аказываць націск на характар агульнай палітыкі Рэчыпасполітай. Аднак паветовы сэймік не саўсім задушэў агульна-земскія сабраньня, а толькі прычыніўся да ўтраты яго першапачатковага палітычнага ўплыву, хоць урад Рэчыпасполітай прызнаваў правы і прывілеі кожнай зямлі, калі апошняя мела такія.

Селянскае землеўласніцтва выдзялялася большай прэстасьцю і рознаістасьцю. Кажучы аб ім, трэба разрожніваць палажэньне селян у заходнай і ўсходнай Беларусі. У заходнай часьці, да зямельнай рэформы Зыгмунта Аўгуста, формы селянскага землеўладніцтва складаліся гістарычна. Селяне сядзелі на зямельных участках рознай велічыні. Земля знаходзілася ў уладаньні або адной сям'і, або сям'і разросшайся, або ў руках некалькі саўладнікаў-сяброў. І гэтыя формы землеўладніцтва, дазваляўшыя сабраць селянскаму жыхарству вялікія зямельныя ўчасткі, да палавіны XVI ст. не сустрэчалі са старанамі ўраду ніякай перашкоды. Зямельныя ўчасткі называліся розна: сяло, селішчэ, дворышчэ, жэрэбье.

Да палавіны XVI ст. селяне распараджаліся сваёй зямлёй па свайму одуму, і гэты лад не выклікаў ніякага прэчаньня са старанамі адміністрацыі.

Па істоце, адміністрацыі было важна ня гэтулькі тоя, у чых руках знаходзіцца земля, сколькі тое, каб лежачая на зямлі павіннасьць спраўна выпаўнялася асобамі, сядзеўшымі на зямлі. Селяне прадавалі свае землі, мянялі іх. Калі сам

урад пазваляў і дапускаў селянам зямельныя куплі-продажы, то гэта можна вытлумачыць толькі тым, што сам урад да палавіны XVI ст. не прыдаваў зямлі тэй цэннасьці, каторую яна выяўляла ўжо ў часе зямельнай рэформы. Зрэшта, у канцы першай палавіны XVI ст. провінцыянальная адміністрацыя ўступае ў змаганьне з правам свабоднага ўладаньня селянамі сваей вотчынай, лічучы, што земля гаспадарская, а ня селянская ўласнасьць. Апошнія толькі часовыя дзержаўцы гаспадарскай зямлі, да часу, пакуль яна гаспадару панадабіцца.

У палітычным жыцьці Беларускіх зямель ясна, што землеўласніцкі стан — шляхта мела вялікае значэньне, хоць таго рэзкага адасобленьня шляхты ад рэшты грамадзянскіх груп, якое мелася і пры тым вельмі рана, у ўкраінскіх землях, у нас ешчэ не было. Попіс войска 1528 г. зьяўляецца дакумантам надзвычайнай важнасьці дзеля выясьненьня паходжэньня і становішча беларускай шляхты. У Беларусі ў пачатку XVI ст. не было вялікай шляхэцкай зямельнай уласнасьці. Па сьпісу толькі фамілія Корсак была багацейшай за другіх. Самым багатым быў пан Д.Б.Корсак, выстаўляўшы на вайну 33 коньнікаў; іншыя Корсакі выстаўлялі ад 18 да 24 каней. Другія з паміж шляхты выстаўлялі значна меней: трынаццаць, дзевяць, восем і менш каней. Не мала было дробнай шляхты, выстаўляўшай аднаго-двух каней. Полацкая рэвізія 1552 г. знае 118 шляхэцкіх аддзельных маетнасьцей. Полацкая шляхта выстаўляла на вайну 323 кані. Тып шляхэцкага землеўладніцтва аставаўся папярэднім: вялікае землеўладніцтва ня мела вялікага разьвіцьця. Уладаньня некаторых полацкіх шляхціцоў зьменшылося, дзеля таго што яны былі распаложаны на тэрыторыі, захопленай ворагам. Пазьней ім выдаецца нагарода за панесеныя імі страты ў часе вайны. Дробная шляхта, выстаўляўшая на вайну ад аднаго да двух коньнікаў, становіла паміж шляхтай блізка трэцьцю часьць.

Зьвернемся да даных Вітэбскай зямлі. Тут перад намі другі абраз, а ласьне, поўная адсутнасьць вялікага землеўласніцтва. Самы багаты баярын выстаўляе толькі 9 каней. Амаль уся шляхта, за малымі выняткамі, служыла адным

канём. Тое ж пабачым у даных, датыкаючых Мсьціслаўскай шляхты. Паміж дробнай шляхты, перэважна аднаконнай, неак заблутаўся пан Андрэй Корсаковіч, выстаўляўшы 18 каней. Тыя ж вывады можна зрабіць і датычна другіх беларускіх зямель. Да палавіны XVI ст. на тэрыторыі Беларусі перэважало дробнае шляхэцкае землеўладніцтва. Многа шляхты абрабляло зямлю ўласнай працай, бо ня мелі на сваей зямлі ніводнага чалавека. Шляхэцкія землеўладніцтвы былі колектыўнымі і індывідуальнымі. У Полацкай зямлі на 118 асобных шляхэцкіх уладаньнеў — 96 прыналежало ўласьнікам індывідуальным, а 22 колектыўным. Лік саўласьнікаў хібаўся між 2 і 6. Тут былі нядзеленыя браты, сумесная ўласнасьць братоў і братанікаў, братоў стрыечных, маці з сынамі, малалетных пад апекай, дзядзькоў сваіх. Трэба заўважыць, што мужское землеўласьніцтва рэзка перэважало жаночкае: на 118 уладаньнеў толькі 11 прыналежало кабетам. Індывідуальнае ўладаньне перэважало і ў Вітэбскай зямлі. Паводле даных попісу 1552 г., у Вітэбскай зямлі лічылося 65 асобных шляхэцкіх уладаньнеў, з ліку каторых на колектыўныя ўладаньня прыходзілася толькі 8. Жаночае землеўладніцтва расплываецца ў моры мужскога. Ешчэ меншыя карэньні пусціло жаночае і колектыўнае ўладаньне сярод Мсьціслаўскай шляхты. У другіх беларускіх землях шляхэцкае ўладаньне выяўляецца ў тых жа формах. Пасьля лівонскай вайны і лік уладароў і абшар уладаньня павялічаецца. Да таго ж унія 1569 г. пазволіла пранікнуць у Беларусь і польскаму шляхціцу. Польскае землеўласьніцтва пачало пуськаць у Беларусь вельмі глыбокія карэньні.

Селянскія масы ў Беларусі ўнадзьвінскіх і надднепроўскіх землях карысталіся значнай доляй самаўрадаваньня. Яны выбіралі з паміж сябе старцоў, якія яўляліся прэдаўнікамі селянства пры зносінах з адміністрацыяй. Апошнія як прэдаўнікі селянскіх самаўрадных грамад, сьцежылі за тым, каб адносіны паміж селянамі і адміністратарамі нармаваліся «старыной». Зрэшта, у першай палавіне XVI ст. гэтая старына безупынна парушалася, і селянскім старцам прыходзілася закідаць гаспадара жальбамі на паступкі адміністрацыі і

прасіць аб аслоне парушанага права. Гэткія селянскія просьбы прынцыпова прызнаваліся заслуговываючымі веры. Зазвычай у адповедзь на чаломбіцьце воласьці гаспадар даваў старцам новую ўставу, у каторай «старына» знаходзіла свае замацава-ньне, але скрозь і побач, пад облікам старыны заводзіліся і «навіны», супроць якіх змагалася і паўставало мейсцовае селянства. У 1560 г. дзеля таго, каб прыпыніць безупынныя закалоты з селянствам, у беларускія землі былі пасланы рэвізоры, каторыя павінны былі ўстанавіць падаткі, і, замацаваўшы іх на пісьме, тым спыніць усякія закалоты селян з адміністрацыяй.

Прыватнае землеўладніцтва не было перэважаючым у Беларусі. На шляхэцкіх землях жылі так званыя «цяглыя людзі», паміж якіх былі людзі «атчызныя» і «вольныя», або проста служба — агароднікі, печнікі, данныя кунічныя. Не мала было людзей, сядзеўшых на волі. На шляхэцкіх землях не было «челядзі нявольнай». Гэткія пярэсты ўклад прыватнаўладчага селянства — найлепшы доказ слаблага разьвіцьця сельскай гаспадаркі. Залежнасьць іх ад шляхты была ў прымусовай рабоце на панскім дварэ і аплаты розных павіннасьцей. Гэта залежнасьць была вельмі разнародная на асобных маетнасьцях, як можна судзіць аб гэтым на аснове Полацкай рэвізіі 1552 г.

УРАДЫ ЦЭНТРАЛЬНЫЯ

Як раней, у княжэцкі пэрыод, князь і старшыя дружиннікі «баляры», разам [з] зямельнай арыста-крацыяй кіравалі дзержаваю, гэтак сама пазьней гаспадар і панырада, трымалі ў сваіх руках цэнтральнае кіраўніцтва, увесь дзержаўны апарат. Памочнікамі іх у гэтай справе яўляліся агульна дзержаўныя дастойнікі. Самымі важнымі з іх былі тры: п а д с к а р б і й, кіруючы дзержаўным скарбам, к а н ц л е р, або пісар дзержаўны, кіруючы дзержаўнай канцэлярыяй і найвышэйшы г э т м а н, начальствуючы над войскам. Толькі каля палавіны XVI ст. названыя намі вышэй-

шыя дастойнікі атрымалі ў нейкай меры самаістасць у сваёй чыннасці і прыблізілі-ся па свайму значэнню да міністраў, хоць яны не маглі дзействаваць паводле свайго погляду, бо над імі цяжэў кантроль усеможнай шляхты. Кіраўніцтва правінцыямі знаходзілася ў руках намесьнікоў дзержаўцоў, даўнейшых валадароў, старост і воеводаў.

Намесьнікі-дзержаўцы кіравалі гаспадарскімі маётнасцямі, станавіўшымі галоўную апору эканамічнай сілы вялікага князя. Пад загадам кождага намесьніка знаходзілася цэлая кругаколіца (вокруг), зложеная з гаспадарскіх маётнасцей. Круг чыннасці намесьнікаў-дзержаўцаў быў вельмі шырокі: яны кіравалі ўсімі аддзеламі нярэдка зложнай гаспадаркі ў маётнасцях, клапацічыся аб найбольшай іх даходнасці, сьцежылі за акуратным выпаўненнем лежаўшай на маётнасцях вайскавай павіннасці, выстаўляючы ў разе патрэбы патрэбны лік воеў. Намесьнікі судзілі падлеглае ім селянскае жыхарства. Яны не атрымлівалі пэнсіі, а карміліся на рахунак свайго ўраду: яны атрымлівалі прадукты натурай ад селян, у іх карысьць ішлі судовыя аплаты і розныя зборы. Кантроль за дзержаўцамі быў вельмі слабы, і дзеля гэтага, хочучы, яны маглі задужываць сваёй уладай. Намесьнікі-дзержаўцы ўрадавалі датуль, пакуль гэта было пажадана гаспадару; часам яны атрымлівалі свой урад дажывотна.

Кожды воевода і стараста меў пад сваім загадам вядомую тэрыторыю, дадзеную яму на пракармленне, у адношэнні да гаспадара ён быў намесьнікам-дзержаўцам. У стасунку да тэрыторыі са ўсімі яе гаспадарскімі, княжэцка-панскімі і шляхэцка-баярскімі абшарамі, воеводы былі прэдаўнікамі вышэйшых дзержаўнай улады. Перш за ўсё на іх павіннасці лежаў нагляд за правільным выпаўненнем вайскавай павіннасці ўсімі землеўласнікамі, падлегаючай ім правінцыі. Пад іх загадам знаходзіліся паветовыя харугві, выстаўляныя князямі, панамі, намесьнікамі-дзержаўцамі і звыклія шляхоцка-баярскія. Яны клапаціліся аб добрым утрыманні замкаў, прыцягаючы да іх паправак і будовы, падлеглай ім зямлі цяглых людзей, мешчан і розных слуг;

яны пільнавалі акуратнага паступаньня ў скарб вайсковых падаткаў і спажываных запасаў на прыпадак аблогі. Стараста і воеводы карысталіся так жа судовай уладай: жыхары, незадаволеныя пастановамі намесьнікоў-дзержаўцаў, зьверталіся да іх з апэля-цыямі, часам зверталіся да іх яны і беспасярэдна, мінуючы дзержаўцоў; воеводы і старасты мелі права судзіць баяроў-шляхту, непадсуд-ных намесьнікам-дзержаўцам. Пры воеводзе або старасьце была зазвычай, накшталт гаспадарскай, свая воеводзкая рада, зложаная сьперша з мейсцовых дастойнікаў, а пазьней выбіраная соймамі. Цэнтральная ўлада давала самую шырокую аўтаномію паасобным воеводзтвам і землям; да гэтага правы і вольнасьці кожнай зямлі былі замацаваны ў дзержаўных актах, т[ак] званых прывілеях.

ХАРУГОЎ

Адзел кавалерыі ад 100 да 200 коней за часоў Вялікага Князя Літоўска-Беларускага называўся ротай. Калі ж за Зыгмунта III-га замянялі даўнейшую краёвую вайсковую арганізацыю на загранічную, пачалі пяхотныя шыхі называць ротамі, а кавалерыі далі назоў харугві, бо кожная конная тактычная адзінка мела сваю асобную харугоў, ці, па цяперашняму, флаг. З гэтага часу пачалі гаварыць у паточнай мове «служыць у харугві», «набіраць харугоў» і г.д. Харугві бывалі Каралеўскія, павятовыя і надворныя магнацкія. Бо нашы магнаты павінны былі сваім коштам утрымліваць меншыя або большыя вайсковыя часткі, з каторымі ў часе вайны павінны былі ісьці на абарону краю.

ХАРУЖЫ (I)

Харужыя былі трох ступенёў: Харужы земскі Вялікага Князьства Беларуска-Літоўскага, харужы дворны і харужыя паветовыя. Галоўны абавязак харужых, устанаўляючай іх

уладу і значэнне, быў у тым, каб насіць і абараняць вайсковы знак, або харугоў. Земскі харужы меў у сваім веданьні харугоў Вялікага Князьства Беларуска-Літоўскага: харужы дворны насіў харугоў гаспадарству, а харужаму паветоваму даруча-лася харугоў паветовая. Харужы паветовы заўсёды быў выбарны ад свайго павету, але абавязкова зацьверджаны гаспадарам. Па статуту 1566 году абавязкі харужага азначаюцца гэтак: разьдзел II, артыкул 5. Харужствы ва ўсіх землях і паветах вялікага княства павінны быць устроены і выпаўняны гэтакім чынам: «Мы, гаспадар, павінны назначаць ў харужыя толькі людзей вядомых, добрых, растаропных, заможных і аселях ў тым павеце. Харужы, калі будзе дзяржаць харугоў, павінен мець на сабе зброю добрую, шлем або прылбіцу і броню, і конь бы пад ім быў добры. А харугоў у сваім гуфе (палку) на шыхту (смастру) павінен трымаць сам харужы, а харугвы павінны выдавацца з нашага скарбу па даўнаму абычаю». А харужыя земскія і дворныя павінны ўрадаваць па даўнаму абычаю. (Арт. 6-ты). Такжа, мы, гаспадар, дзеля параднейшага збору на вайну, каб не было ўцяжлівасьці людзям, устанаўляем так: калі за патрэбай земскай ад нас, або ад паноў рад, або ад гэтмана будзе сказана ўсёй зямлі ехаць на вайну, тады харужы, паведаміўшы аб тым шляхту, кожны ў сваім павеце сам павінен выехаць у поле і сказаць сваім паветнікам, каб яны за тры дні да выступленьня ў паход зьехаліся да яго з ўсяго павету; а яны павінны, нічым неадмаўляючыся, у той жа час зьезджацца на назначанае мейсцо са сваімі почтамі, з каторымі павінны служыць вайну. Затым харужы, сабраўшыся зь імі і, маючы падрабную вядомасьць і печу (надлед)* аб кожным із іх, са ўсімі павінен ісьці да каштэлена; і зьехаўшыся з каштэлянам, харужы павінен здаць свой павет шляхты каштэляну з падрабнай вядомасьцю, ці ўсе зьявіліся ў поўнай зброі і хто не явіўся і чаму, а ў каторым павеце німа каштэляна, там харужы павінен здаць шляхту маршалку, каторы будзе мець ўладу каштэляна. І калі сойдучца з каштэлянам, харужыя з шляхтай павінны пад зьверхуіц-твам каштэляна або маршалка ісьці да воеводы таго воеводзства; і, зышоўшыся з

ім, каштэлян або маршалак з харужым павінны здаць шляхту воеводзе з падробнай справазда-чай, каго німа і чаму». (Арт. 7). «Шляхта на вайне не павінна нідзе станавіцца як толькі пад сваёй паветовай харугвай, і паветчыкі павінны разьбіваць свой абоз на вайне пры сваім харужым, а не розна». (Арт. 11). «Кожды шляхціц, па хворасьці нязмогшы зьявіцца на службу, павінен абавязкова паведаміць аб гэным харужага свайго павету з пасьведчэньнем трох шляхціцоў аб праўдзівасьці яго хваробы». (Арт. 12). «Хто ж замест сабе пашле на службу свайго сына, той з трыма суседзямі сваімі шляхціцамі павінен прадставіць яго харужаму свайго павету, а харужы, прызнаўшы прыведзенага годным да вайсковай службы, павінен разам з каштэлянам падаць да ведама аб гэтым гэтману». (Арт. 13). Харужы не мае права каго са сваіх паветнікоў пакідаць дома або звальняць ад службы; а каторы харужы ня дасьць ведама гэтману аб нез'явіўшымся, то за гэта пазбаўляецца свайго ўраду. Разьдзел VIII, арт. 3 паказвае, што харужы ў ваенны час у стасунку да зацьвярджэньня гэтаманту, заменяў сабой паветовы земскі суд. У праве гаворыцца: «гэтамант ускора па напісаньні павінен быць сведчэн перад гаспадарам або перад земскім судом на першых роках судовых, а на вайне — перад гэтманам або перад харужым паветовым».

Акром вайскова-адміністрацыйных абавязкаў, на харужым ляжалі ешчэ абавязкі і невайсковага характэру. Гэтак харужы ў сваёй кругаколіцы, называнай харужствам, павінен быў апавешчаць шляхце ўсе нова выданыя правы, датыкаючыя яе. Харужыя павінны былі зьбіраць сярэбршчызну. Паводле ўстава 1589 году, харужыя павінны былі быць пры выбары паслоў на сойм; харужым ішла вядомая плата са шляхты на расходы пры паездцы на сойм і пры адвозе ў скарб сярэбршчыны; харужыя прыймалі ўдзел пры вызаве паветовай шляхты на суд, і за гэта атрымлівалі плату 10 грошы ад 10 коп або памільнае. Харужыя мелі вялікае значэньне ў сваіх паведах, як земскія выбарныя і прэдстаўнікі мейсцовай шляхты, а можа быць абаронцы шляхэцкіх інтэрэсаў на агульных соймах, і, як здаецца, паслы на сойм ад'езджалі

не іначэй як пры сваім харужым. Харужыя земскія былі ў ліку сяброў рады гаспадарскай, як прэдстаўнікі інтарэсаў шляхты.

ХАРУЖЫ (II)

Статут Вялікага Князьства Літоўскага кажэ: «Харужы, калі харугоў будзе дзяржаці, мае мець на сябе зброю добрую, а харугоў сам харужы ў гуфе сваім мае дзержаці». Харугві ў беларускім войску былі так даўно, як даўнай есьць сама вайсковая арганізацыя. На жаль, маем вельмі скупыя весткі аб беларускіх вайсковых харугвах. Агульна вядома, што харугві рабіліся з колеровых тканін з нашытымі (аплікаванымі) або вышыванымі (гафтаванымі) гэрбамі зямель, павеатаў, або гэрбамі магнатоў, да каторых належалі вайсковыя часткі. У Вялікім Князьстве Літоўска-Беларускім быў урад Вялікага Харужага Літоўскага, харужага надворнага, урэшці харужыя аддзела вайсковых. Вялікі харужы выступаў толькі з дзержаўнай харугвай; надворны харужы насіў харугоў пануючага дому ў часе манаршых выступаў і пераездаў.

ЦІВУН

Па судоўніку Казіміра Ягайлавіча, дадзенаму ў 1468 гаду, цівуны, падобна намесьнікам, былі спраўцамі павеатаў і самаіста кіравалі даручанымі ім кругаколіцамі. Па статуце 1529 году цівуны не маглі судзіць шляхты і баяроў; іх справаваньне і суд абмежаліся толькі цяглымі людзьмі і ў малазначных справах, не датыкаючых земляўладаньня і не крымінальных. На павіннасьці цівуноў лежаў збор падаткоў як на гаспадара, так і на старасту ці воеводу. Цівуны былі месцовыя і валасныя. Паводле Данілавіча (Скарбец Дыплёматов)* цівун быў беспасярэдным начальнікам усіх цяглых людзей у даручанай яму кругаколіцы, і ніякі вышэйшы зьверху

валадар ня мог узяць цяглага чалавека без згоды або пазва-
леньня цівуна і ўсіх цяглых людзей, на іх сходцы або кане.
Цівун выбіраўся з мейсцовых старажылаў і зацьверджаўся
гаспадарскім лістом. У XVI сталецьці цівун з дзяржаўцы,
блізка роўнага намесьніку, пераменен быў як бытцам у сель-
скага старасту, або валаснога старшыну, выбранага ад ця-
глых людзей сваей воласьці. Яго правы абмежаліся судом і
паміж селянамі у іх дробных справах ды зборам падаткоў, на
якіх не было назначана асобных зборшчыкаў. Але цівуны,
утраціўшыя сваё ўрадовае значэньне блізка да палавіны XVI
сталецьця, у службовай ерархіі займалі даволі высокае па-
лажэньне і мелі вялікі ўплыў на народ. Гэтак, на ўстаноўнай
грамаце 1529 году, пэнсыя цівуна была блізка роўнай з пэн-
сыяй дзяржаўцы: цівуну ад кожнай службы давалася кожны
год на пяць грошы, з двух служб бочка аўса або два грошы,
з двух жа служб воз сена або адзін грош, па двух кур або
за іх грош, з чатырох служб бочка піва або пяць грошы і з
кожнай адной службы бохан хлеба цаной паўгроша. У тэй
жа грамаце ўстанаўляюцца аб'езды цівуна па воласьці, пака-
зваючыя, якое значэньне меў цівун у народзе і як цяжка яго
гасьціна адбівалася на воласьці: «што ж датычэ да ўездоў
цівуноўскіх па воласьці і зьбіраньня падаткоў на гаспада-
ра і цівунскіх даходаў, то цівуны не павінны часта ездзіць
у воласьць і па доўгу аставацца там, ездзілі бы толькі на
два рокі (тэрміны) у год: на Каляды і на Спаса і аставаліся
бы там кожны раз ня больш трох тыднёў; і пры гэтым не
павінны аб'езджаць сваю воласьць з вялікай сьвітай слуг,
каб не ацягчаць народ, і ў паказаныя шэсьць тыдняў сабраць
усе падаткі і свае даходы, а такжа пакончыць усе сваі справы
і суды і далш шасьці тыднёў не пражываць у воласьці і
не пакідаць там ні намесьнікаў, ні слуг сваіх, і чаго з сабра-
нага на свае ўтрыманьне не вытрацяць, таго не пакідаць у
валасных людзей на пераховы і не браць з валасных людзей
падвод, а вязьці ўсе сабранае на сваіх конях; такжа не маюць
права пакідаць у воласьці на пракорм сваіх коней і лоўчых
сабак».

ЧОРНЫЯ ЛЮДЗІ

Да чорных людзей у месках залічаліся: а) таргоўцы, не запісаныя ў купецкую грамаду і дзеля гэтага ня меўшыя права пошлых купцоў; б) розныя рэмельнікі і залатары, сядзельнікі, краўцы, сырамятнікі, шаўцы, півавары, ганчары, цесьляры, каладзеі і інш. і нават па адной грамаце скамарохі; в) чорнарабочыя, калі яны ня мелі дому на грамадзянскай зямлі і выпайнялі месковыя павіннасьці або цягнулі ў месковае цягло. Чорныя людзі, як і купцы, былі сарганізаваны ў сябрыны і мелі сваіх выбарных старшын, якія справавалі сваей сябрыной, але самі залежалі ад сябрыннага веча і знаходзіліся пад яго кантролям. Пры вячавым укладзе чорныя людзі, як сябры вячавога сабранья, мелі вялікае значэньне ў агульным грамадзянскім жыцьці беларускага грамадзянства. Паводле Полацкай граматы 1456 г., веча не магло адбыцца бяз чорных людзей або паспольства і нават расходы з грамадзянскай касы былі немагчымы без учасьця і згоды чорных людзей, бо і ў іх быў адзін з чатырох ключоў ад грамадзянскай касы. У меру таго, як з упадкам сувэрэннасьці, беларускія баяры, перакінуўшыся ў шляхту, за сваю становую дыктатуру, прадаючы незалежнасьць бацькаўшчыны, пад кіраўніцтвам новых прыяцелёў і вучыццелёў, палякоў, сталі сьцесьняць правы чорных людзей. Беручы прыклад са сваіх польскіх вучыццелёў, нашы баяры, ахрысьціўшы чорных людзей «хамствам», пазбавілі, падобна таму як гэта было тады ў Польшчы, усіх правоў і ўселякага значэньня. Упадку чорных людзей спрыяло ешчэ і тое, што Беларускія землі, пазбыўшыся сваей сувэрэннасьці, хоць захавалі пры сабе поўную тэрыторыальную аўтаномію, але сувэрэннасьць апынулася ў руках Вялікага Князя. Вялікія ж Князі, будучы разам і каралямі польскімі, былі кукламі ў руках польскай шляхты і дыплёмацыі, якая неўклонна кіравалася да паняволеньня і далучэньня беларускіх зямель да Польшчы праз розныя уніі, а галоўнае, праз пасеяньне клясавай розні і знішчэньня нацыянальнай еднасьці народу.

ЧЭСЬНІК

Абавязкам чэсьніка было выступаць у ролі гаспадара на публічных прыёмах і банкетах; ён павінен быў разсаджываць паводле дастойнасьці гасьцей, парукаць гасьцей да піты і яды; адным словам «чэставаць». Чэсьнік быў Вялікі Літоўскі для дзяржаўных банкетуў, акром гэтага, каждае воеводства і кожды павет меў свайго асобнага земскага чэсьніка.

ШЛЯХТА

Верхні слой у Беларуска-Літоўскім гаспадарстве, вышэйшы стан, яго арыстакрацыю станавілі князі і паны. Сюды ўходзілі патомкі ўдзельных беларускіх князёў, князі Гедымінавічы і перабегшыя з Масковіі князі-эмігранты. Прыслухаючы вярхоўнай уласьці гаспадара, князі ў сваіх землях у стасунку да жыхароў карыста-ліся ў дзедзіне суда і кіраўніцтва поўнымі дзяржаўнымі правамі і незалежнасьцю. Яны мелі сваю раду, раздавалі пад варункам вайсковай службы землі сваім слугам, іх магнасьці былі звольнены ад аплаты дзяржаўных падаткаў, у іх былі такія ж урадоўцы, як наагул у Вялікім Князьстве; словам, кождае удзельнае княства напамінала ў паменшэньні само Вялікае Князьства. Князі абавязаны былі вайсковай службай: па загаду гаспадара яны выезджалі самі і вывадзілі сваіх слуг і баяроў на вайну пад уласнай харугваю. Вялікія князі Беларуска-Літоўскія, падобна як і Маскоўскія, кіраваліся да зьніштожэньня ўдзелаў, да ўлегласьці сваей воле ўдзельных князёў; вялікіх вынікаў у гэтай справе дасьціг Вітоўт, пры ім былі зьнішчаны ўдзельныя князі ў Полацку, Вітэбску, Смаленску. Наступнікі Вітаўта вялі далей яго палітыку. Удзельныя князі, пазбаўленыя сваіх княжэнь, захавалі ў сваіх руках свае фамільныя вотчыны, у каторых далей ігралі ролю саўсім незалежных гаспадароў. У залежнасьці ў удзельных князёў знаходзіліся меншыя князі. Быў яшчэ цэлы разрад

князеў служэбных; гэта былі абяднеўшыя, захудзеўшыя князі, каторыя прымушаны былі ў рады слуг гаспадарскіх або вялікіх землеўласнікаў; гэтакія князі тонулі ў агульнай масе звычайнай шляхты, акром свайго тытулу, нічым ад яе не выдзяляліся. З часам, калі правы і вольнасьці шляхты незвычайна разрось-ліся, усе князі з пачаткам XVI ст. зьліваюцца з гэтым пануючым станам. У склад гэтага адзінага стану ўвайшлі і другія адмены шляхты — паны, ды земляне або баяры, станавіўшыя з першапачатку ніжэйшы слой, а цяпер набыўшыя шляхоцкія правы. Ад зьліцьця са шляхтай князі нічога не страцілі, бо шляхоцкія правы не ўступалі княжацкім. За княжацкім тытулам асталася пачэсная традыцыя ды памяць аб слаўнай мінуўшчыне. Звычайная шляхта, дабіўшыся сабе правоў і вольнасьцей, зраўнялася з панамі, каторыя сталі судзіцца ў агульна шляхоцкіх судах, і за імі асталіся дзье перэвагі: выстаўляць на вайну свае роты пад сваёй харугваю і прыймаць учасьце ў гаспадарскай радзе.

Пачатак тварэньня ў Беларуска-Літоўскім гаспадарстве шляхты на падобнасьць польскай адносіцца да часоў першай уніі. Урад не хацеў адразу дапусьціць увесь вайсковы стан да шляхоцкіх вольнасьцей: ён правадзіў рэформу асьцярожна і памалу. Прывілей Ягайлы 1387 г. надаваў некаторыя правы польскай шляхты літоўска-беларускім знатным баярам-каталікам. Гарадэльскі прывілей 1413 году права карыстаньня шляхоцкімі правамі, і то не ва ўсёй паўнаце, пакідаў за літоўскімі панамі і шляхтай каталіцкай веры, меўшымі гербы. У першай палавіне XV ст. гэтыя правы былі пашыраны і на беларускіх баяроў-шляхту каталіцкай веры. З бегам часу шляхам наданьня цэлага раду прывілеяў агульназемскіх і для паасобных зямель пашыраліся правы, а роўна і круг асоб, каторыя маглі імі карыстацца. Правы шляхты пацьверджаліся такжа ў статутах 1529, 1566 і 1588 гадоў. У 1563 г. урэшце праваслаўная шляхта была зраўнена ў правах з каталіцкай. Правы, атрыманыя беларускай шляхтай, былі вельмі шырокія і надавалі ей вельмі высокае значэньне ў дзяржаве. Шляхта карысталася недатыч-насьцю асобы, і іх нельга было арэштаваць, караць, пазбаўляць маёнасьці

без суда, яны карысталіся льготамі на судзе, урэшце, у 1566 г. з аткрыццём выборных шляхоцкіх судаў у рукі шляхты перайшоў суд над усімі сябрамі свайго стану, у тым ліку і над князямі і панамі. Іх маетнасьці былі звольнены ад дзержаўных падаткоў; ім была нададзена ўлада над селянамі, выключна яны займалі дзержаўныя ўрады цэнтральныя і мейсцовыя, маетнасьцю сваёй яны маглі распараджацца па сваёй волі, не пытаючыся ўраду. Дзякуючы паветовым генеральным і вольным соймам, шляхта кіравала ўсёй дзержавай. Пасьля Люблінскай уніі нават вайсковая павіннасьць, галоўны абавязак шляхты, разьдзялялася ей самой паміж сабою, а не па загаду гаспадара па пастанове з панамі і радай, як гэта практыкавалася раней. Перэтвараючыся ў прывілейны стан, шляхта старалася адмежыцца ад мешчан і селян.

